

ISSN 2220-8089

Міністерство освіти і науки України

В І С Н И К

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

імені В.Н.КАРАЗІНА

Серія „Питання політології”

Випуск 28

Заснована 1993 року

**Харків
2015**

Вісник присвячений розгляду актуальних проблем теорії та практики політичних процесів в умовах глобалізації.

Для викладачів, наукових працівників та всіх, хто цікавиться проблематикою політичної науки.

Видання є фаховим у галузі політичних наук (Наказ МОН України № 1328 від 21.12.2015).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна (протокол № 14 від 28.12.2015 р.)

Редакційна колегія: **Фісун О. А.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології ХНУ імені В.Н. Каразіна (відповідальний редактор); **Гейл Г.** – професор кафедри політології Університету Джорджа Вашингтона (Вашингтон, США); **Денисенко І. Д.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри політології, соціології та культурології ХНПУ імені Г.С. Сковороди; **Дерлугьян Г. М.** – професор Нью-Йоркського університету (США); **Журженко Т. Ю.** – Інститут наук про людину у Відні (Австрія); **Завершинський К. Ф.** – докт. політ. наук, професор Санкт-Петербурзького університету (Російська Федерація); **Зегерт Д.** – професор Інституту політичних наук Віденського університету (Австрія); **Зеленько Г. І.** – докт. політ. наук, професор, провідний наук. співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф.Кураса НАН України; **Карпенко І. В.** – докт. філос. наук, професор, зав. кафедри теоретичної та практичної філософії, декан філософського факультету ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Круглашов А. М.** – докт. політ. наук, професор, зав. кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича; **Півнева Л. М.** – докт. політ. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Розумний М. М.** – докт. політ. наук, зав. відділу політичних стратегій НІСД (м.Київ); **Романюк А. С.** – докт. політ. наук, професор каф. політології Львівського національного університету імені Івана Франка; **Сазонов М. І.** – академік АПН України, докт. філос. наук, професор ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Панченко Т.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Шаповаленко М.В.** – доктор політичних наук, доцент ХНУ імені В.Н. Каразіна; **Целуйко В. О.** – канд. політ. наук, доцент кафедри політології ХНУ імені В.Н.Каразіна (відповідальний секретар).

Адреса редакційної колегії: 61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна, кафедра політології, тел. 707-51-63.

E-mail – vp.kh@ukr.net, politology@karazin.ua

Адреса сайту Вісника: <http://periodicals.karazin.ua/politology/>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21570 – 11470Р від 21.08.2015

© Харківський національний університет
імені В.Н.Каразіна, оформлення, 2015

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДЕМОКРАТІЇ

Литвин В.С., Романюк А.С. Конструкції більшості та меншості у сучасних системах всенародних президентських виборів: порівняльний аналіз	5
Шаповаленко М.В. Позбутися транзитології або в пошуках нових концептуальних парадигм	22
Осадчук І. Ю. Ефективність урядів у пострадянських країнах	26
Авксентьєв А.О. Джеррімендеринг як практика електорального маніпулювання	32
Король С.М. Європеїзація та неоінституціоналізм: науково-теоретичний аспект	37
Іванова І. І. Підходи до аналізу неокорпоративізму в сучасній політичній науці	42
Самброс А.С. Специфіка політичного фамілізму в гібридних режимах крізь призму його національних проявів	48
Ганжа А.М. Неопатримоніальний політичний режим в Україні 2010-2015: аналіз функціонування політичної системи	56
Румянцева С.В. Електоральна демократія та вибори, як головний її елемент	63
Павлов Д.М. Емпатична комунікація як атрибут ефективної політичної пропаганди	68

ВИКЛИКИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Авксентьєва Т.Г. Інформаційна епоха: суспільні зміни, виклики	75
Рябой Ю.О. Польський досвід розвитку конкуренції суспільно-політичних процесів	80
Горло Н.В. Порівняльний аналіз умов виникнення іредентизму в різних типах політичних режимів	88
Довбня О.М. Динаміка протестного потенціалу українського суспільства	94
Панченко Т.В. Особливий статус територій як фактор попередження та врегулювання конфліктів: можливості впровадження для територій Донбасу	100
Целуйко М.Є. Тероризм в Україні	106
Сліпецька Ю.М. Північна Буковина: конфліктний потенціал у контексті соціополітичного розмежування в Україні	111

Бровко О.В. Розвиток місцевого самоврядування в посткомуністичних країнах: порівняльний аналіз (на прикладі країн Вишеградської четвірки) 117

Краснова М.Г. Реформування поліцейського корпусу на пострадянському просторі: практичні навички та труднощі реформування структури на прикладах України, Грузії, Молдови, Киргизії. 126

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА ТА ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ

Чальцева О.М. Глобальний вимір публічної політики 133

Krysenko O. The Multilateral Collective Guarantees in Modern World Order: International Experience and Ukrainian Context 137

Запорожченко Р. О. Проблематика нового глобалізму в умовах трансформації національних ідей держав сучасності 142

Гримська М. І. Проблематика об'єднаної Європи у програмах крайніх правих політичних партій 147

Kucerova M. Who are the Spoilers of the Peace? The Case of Civil Conflict in Angola (Хто є спойлером мирного процесу? громадянський конфлікт в Анголі) 153

Yakovenko K. The Energy Union And Visegrad Four Cooperation (Енергетичний Союз І Співпраця Вишеградської Четвірки) 161

Шапошніков А.О. Невизнана держава як різновид квазідержави (на прикладі республіки Косово) 165

Лукінов Є.Ю. Концепція міжнародних режимів Ст. Краснера 170

Колісніченко Р. М. Типологія екологічної складової глобалістичної свідомості 174

Костенко В. О. Наслідки впливу світових глобалізаційних процесів на міграційну політику держав 180

Сивуха Т.В. Цивілізаційний вимір зовнішньої політики Індії 185

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

Пересада О.О. Аналіз промов, вимовлених на урочистих зборах імператорського харківського університету 1806-1812 рр. 189

РЕЦЕНЗІЇ

Шаповаленко М.В. Рецензія на монографію В.М. Шамраєвої „Українсько-американське стратегічне партнерство: концептуальні засади й практична реалізація. – Х.: ТОВ „Оберіг”, 2015. – 364 с.) 195

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА ДЕМОКРАТІЇ

УДК 342.5+342.8

Литвин В.С., Романюк А.С.

Львівський національний
університет імені І. Франка

КОНСТРУКЦІЇ БІЛЬШОСТІ ТА МЕНШОСТІ У СУЧАСНИХ СИСТЕМАХ ВСЕНАРОДНИХ ПРЕЗИДЕНТСЬКИХ ВИБОРІВ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Здійснено порівняльний аналіз конструкцій більшості й меншості у контексті різновидів сучасних систем всенародних президентських виборів у різних країнах світу. На основі розгляду різних варіантів виборчих систем перевірено усталену й інституціоналізовану вимогу про те, що переможець всенародних президентських виборів повинен отримати більшість голосів виборців. Визначено, які виборчі системи у зрізі всенародних президентських виборів тяжіють до конструкцій (або моделей) більшості, а які – до конструкцій (або моделей) меншості. Визначено, які виборчі системи ефективніше сприяють реалізації принципу більшості.

Ключові слова: мажоритарна система абсолютної, відносної і відносно-кваліфікованої більшості, система множинного голосування, система преференційного голосування, система випадкового (контингентного) голосування, система електорального коледжу, конструкції та моделі більшості і меншості у сучасних системах всенародних президентських виборів.

Литвин В.С., Романюк А.С.

КОНСТРУКЦИИ БОЛЬШИНСТВА И МЕНЬШИНСТВА В СОВРЕМЕННЫХ СИСТЕМАХ ВСЕНАРОДНЫХ ПРЕЗИДЕНТСКИХ ВЫБОРОВ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Осуществлен сравнительный анализ конструкций большинства и меньшинства в контексте разновидностей современных систем всенародных президентских выборов в разных странах мира. На основе рассмотрения различных вариантов избирательных систем проверено устойчивое и институционализированное требование о том, что победитель всенародных президентских выборов должен получить большинство голосов избирателей. Определено, какие избирательные системы в срезе всенародных президентских выборов тяготеют к конструкциям (или моделям) большинства, а какие – к конструкциям (или моделям) меньшинства. Определено, какие избирательные системы эффективнее способствуют реализации принципа большинства.

Ключевые слова: мажоритарная система абсолютного, относительного и относительно-квалифицированного большинства, система множественного голосования, система случайного (контингентного) голосования, система преференциального голосования, система електорального колледжа, конструкции/модели большинства и меньшинства в современных системах всенародных президентских выборов.

Lytvyn V., Romanyuk A.

MAJORITY AND MINORITY DESIGNS IN CONTEMPORARY SYSTEMS OF POPULAR PRESIDENTIAL ELECTIONS: COMPARATIVE ANALYSIS

The article is devoted to the comparative analysis of majority and minority designs in the context of contemporary systems of popular presidential elections around the world. Based on the consideration of various options of electoral systems the researchers checked established and institutionalized requirement that the winner of popular presidential election should get the majority of votes. It was determined which electoral systems in the context of popular presidential elections tend to majority designs and models, and which electoral systems tend to minority designs and models. The authors also determined which electoral system more effectively contributes to the implementation of the principle of majority.

Key words: *delayed runoff system, first-past-the-post voting, modified runoff system, plurality voting, qualified plurality voting, instant runoff voting, contingent (random) voting, electoral college voting, majority and minority designs (models) in modern systems of popular presidential elections.*

Існує кілька різновидів і способів всенародного обрання президентів. При цьому в переважній більшості випадків говориться про вимогу, згідно з якою кандидат у президенти для того, щоб бути всенародно обраним, має отримати більшість голосів виборців. У цьому зрізі спірними лишаються питання: чи справді переможець президентських виборів отримує більшість голосів виборців і яким чином треба розуміти принцип/вимогу більшості. З цього приводу цілком доцільний порівняльний аналіз виборчих систем у контексті всенародних президентських виборів як таких систем, у яких кандидат у президенти повинен отримати абсолютну або відносну більшість голосів виборців. А найпростіший метод класифікації всенародних способів обрання президентів відповідно базується якраз на особливості, за якою виборчі системи розподіляють на системи відносної та абсолютної більшості. Це стосується до проведення всенародних президентських виборів в один або два тури і/чи підрахунку результатів виборів в один і більше турів. Але це не означає, що система абсолютної більшості обов'язково повинна бути реалізована в два тури, або що система виборів в один тур не може гарантувати перемоги кандидата в президенти голосами абсолютної більшості виборців.

Як свідчить практика сучасних демократичних, автократичних і гібридних політичних режимів з всенародно виборними президентами, сьогодні використовують такі різновиди способів всенародного обрання президентів: 1) мажоритарна система абсолютної більшості (або двотурова система чи виборча система „перебалотування”, з англ., *two-round system* (TRS) або *delayed runoff system* (DRS)); 2) мажоритарна система відносної більшості (виборча система, за якої „переможець отримує все”, з англ., *first-past-the-post voting* (FPTP)) або

система множинного голосування (з англ. *plurality voting* (PV)); 3) система преференційного чи безпосередньо-конкурентного голосування (з англ., *instant runoff voting* (IRV)); 4) система виборщиків чи електорального коледжу (англ. *electoral college voting* (ECV)). Всі ці виборчі системи (незалежно від того, чи їх реалізують в один або два тури) зосереджено на вимогах отримання необхідної (як вказано у виборчому законодавстві), але не завжди абсолютної (50% + 1 голос) більшості голосів виборців. А тому очевидно, що системи всенародного обрання президентів мають різні наслідки з приводу того, як у них втілюється та трактується детермінантний для систем республіканізму принцип більшості [1] (див. табл. 1).

Суть „чистої” чи класичної мажоритарної системи абсолютної більшості, яка в модерній західній політологічній традиції іменується двотуровою системою (із англ. *two-round system*, TRS) або системою „перебалотування” (з англ. *delayed runoff system*, DRS) [2; 3; 4], зводиться до того, що для перемоги кандидата у президенти в першому (і в такому випадку єдиному) турі виборів йому потрібна підтримка абсолютної більшості електорату (тобто більше 50 % дійсних голосів виборців). Якщо за результатами першого туру виборів жодний з кандидатів у президенти не має підтримки більше 50 % дійсних голосів виборців (чого вистачає для перемоги у виборах унаслідок першого та єдиного туру виборів), проводять другий тур президентських виборів, участь у якому здебільшого беруть два кандидати у президенти, які в першому турі виборів отримали найбільше дійсних голосів виборців. Залежно від вимог та особливостей того, що потрібно для перемоги одного з кандидатів у президенти в другому турі виборів, всі двотурові мажоритарні

системи абсолютної більшості поділяють на два типи: ті, де для перемоги в другому турі виборів один із кандидатів у президенти має отримати більше 50 % дійсних голосів виборців; ті, де для перемоги в другому турі виборів один з кандидатів у президенти повинен отримати більше дійсних голосів виборців, ніж інший (значно рідше інші) кандидат у президенти, але не обов'язково більше 50 % дійсних голосів виборців. Крім того, класифікувати двотурові мажоритарні системи абсолютної більшості можна на підставі того, чи враховують вони явку виборців. Із одного боку, є такі двотурові мажоритарні системи абсолютної більшості, які імперативно вимагають явки виборців (або лише в першому турі або і в першому, і в другому турі) на рівні, не меншому 50 %. З іншого боку, є такі двотурові мажоритарні системи абсолютної більшості, які ніяк не регламентують явки виборців або імперативно регламентують явку виборців на рівні, нижчому 50 %. Зазначені дихотомії мажоритарних систем абсолютної більшості є уточнюючими, а не регламентуючими та формотворчими. Натомість, ключова особливість усіх „чистих” чи класичних двотурових мажоритарних систем абсолютної більшості полягає у тому, що вони гіпотетично можуть реалізовуватись через проведення всенародних виборів президентів в один (для перемоги обов'язкова підтримка абсолютної більшості голосів виборців) або два (для перемоги встановлена чи не встановлена вимога отримання абсолютної більшості голосів виборців) тури.

Специфічні варіанти „чистих” або класичних двотурових мажоритарних систем абсолютної більшості станом на 2014 рік становили Монголія, Палау, Коморські острови та Гамбія. Наприклад, у Монголії та Палау кандидатів у президенти мають право висувати лише парламентські партії або коаліції. На Коморських островах імплементовано двотурову мажоритарну систему абсолютної більшості, однак у разі невизначення переможця президентських виборів у першому турі проводять другий тур виборів, участь в якому беруть три кандидати в президенти, які в першому турі виборів отримали найбільше дійсних голосів виборців. У Гамбії інституціоналізовано практику, що участь у другому турі президентських виборів у разі невизначення переможця виборів у першому турі, беруть два кандидати, які в першому турі виборів отримали найбільше дійсних голосів виборців. Але якщо більше, ніж два кандидати у президенти отримали найбільшу, однак рівну (еквівалентну) кількість голосів виборців у першому турі

(незалежно від того, чи вони отримали в першому турі перше або друге місце), всі такі кандидати допускаються до участі в другому турі президентських виборів. Переможцем другого туру президентських виборів у такому випадку вважають кандидата з найбільшою кількістю голосів виборців. Ідентичну систему інституціоналізовано на Мальдівах.

Доволі специфічний варіант операціоналізації „чистої” чи класичної мажоритарної системи абсолютної більшості на президентських виборах 2000 р. підтвердила Домініканська Республіка, де в першому турі виборів жоден з трьох популярних кандидатів у президенти не спромігся отримати абсолютної більшості голосів виборців: І. Мехія від Домініканської революційної партії (PRD) отримав 49,97 % голосів виборців, Д. Медіна від Домініканської партії звільнення (PLD) – 24,94 % голосів виборців, а Х. Балагер від Соціально-християнської реформістської партії (PRSC) – 24,60 % голосів виборців. У ситуації, коли одному з кандидатів у президенти за результатами першого туру виборів для перемоги не вистачало кількох сотих відсотка, а два інші кандидати і їхні партії не зуміли домовитись про формування єдиної виборчої коаліції для підтримки єдиного кандидата у президенти в другому турі виборів, було вирішено другого туру виборів не проводити. Як наслідок, мажоритарна система абсолютної більшості фактично спрацювала як однотурова, не гарантувавши інституціоналізованої вимоги про обов'язкову підтримку переможця виборів у першому (єдиному) турі абсолютною більшістю голосів виборців.

У решті випадків „чисті” або класичні двотурові мажоритарні системи абсолютної більшості операціоналізовані у звичайному форматі та, що цікаво, становлять абсолютну більшість наявних способів всенародного обрання президентів сучасних республіканських систем правління. Загалом станом на 2014 р. у світі було виявлено 77 держав та невизначених територій (майже 69 %), у яких президентів всенародно обирали на підставі двотурових мажоритарних систем абсолютної більшості (детальний перелік держав і невизначених територій див. у табл. 1). Для таких держав та невизначених територій притаманно те, що загалом „чиста” або класична мажоритарна система абсолютної більшості та її специфічні інституційні варіанти і прояви іманентно регламентують принцип більшості. З позитивних сторін мажоритарної системи абсолютної більшості (особливо в контексті президентських виборів) важливе значення має те, що виборці отримують більше часу для

оцінювання власного вибору. Із негативних сторін такої виборчої системи: адміністративний тягар і фінансові витрати на проведення другого туру виборів; значна кореляція і нерівність явки виборців у першому й другому турах виборів; розподіл електоральної підтримки між схожими за програмами кандидатами, внаслідок чого можлива „втрата” пріоритетних голосів виборців.

На корекцію цих недоліків головно спрямована мажоритарна система відносної більшості. Суть „чистої” або ж **класичної мажоритарної системи відносної більшості**, яка в модерній західній політологічній традиції іменується як система, за якої „переможець отримує все” (*first-past-the-post voting*, FPTP), чи як система множинного голосування (*plurality voting*, PV) [5], зводиться до того, що для обрання президентом якогось із кандидатів потрібна підтримка цього кандидата відносною більшістю дійсних голосів виборців. Унаслідок цього вибори в межах „чистої” або класичної мажоритарної системи відносної

більшості завжди проводять в один тур. Однак це одночасно виступає й ключовим недоліком такої виборчої системи в контексті обрання президентів, бо теоретично й емпірично трапляються випадки, коли переможцями президентських виборів стають кандидати, які підтримані порівняно незначною кількістю виборців. Але навіть попри це, станом на 2014 р. у світі було виявлено 20 держав (18 %), які в зрізі всенародного обрання президентів операціоналізували правила, норми та принципи „чистої” або класичної мажоритарної системи відносної більшості (див. табл. 1). Серед них особливо примітний випадок Боснії та Герцеговини, в якій існує інститут колективного/потрійного президентства, що зумовлено специфічною етнічною ситуацією в державі (існує три великі етнічні групи). Кожний із членів колективного президентства обирається всенародно на підставі мажоритарної системи відносної більшості у виборчому окрузі, що відповідає кожній етнічній групі [6].

Таблиця 1

Типи виборчих систем та їх застосування для всенародного обрання президентів у різних державах і невизначених територіях (станом на 2014 р.)

Виборчі системи для всенародного обрання президентів	Приклади суверенних держав і невизнаних територій, в яких операціоналізовано, верифіковано й інституціоналізовано виборчі системи
Мажоритарна система посилено-абсолютної більшості (>50 відсотків дійсних голосів виборців за кандидата у першому турі + додаткові кваліфікаційні принципи)	Індонезія, Кенія, Нігерія, Сьєрра-Леоне
„Чиста” або класична двотурова мажоритарна система абсолютної більшості (>50 відсотків дійсних голосів виборців за кандидата у першому турі)	Австрія, Алжир, Азербайджан, Афганістан, Бенін, Білорусь, Болгарія, Бразилія, Буркіна-Фасо, Бурунді, Вірменія, Гаїті, Гамбія, Гана, Гватемала, Гвінея, Гвінея-Бісау, Грузія, Джибуті, Домініканська республіка, Єгипет, Ємен, Зімбабве, Іран, Кабо-Верде, Казахстан, Киргизстан, Кіпр, Колумбія, Коморські острови, Кот-д’Івуар, Ліберія, Мавританія, Мадагаскар, Македонія, Малі, Мальдіви, Мозамбік, Монголія, Намібія, Нігер, Палау, Палестина, Перу, Північний Кіпр, Польща, Португалія, Республіка Конго, Росія, Румунія, Сальвадор, Сан-Томе і Принсіпі, Сейшельські Острови, Сенегал, Сербія, Сирія, Словаччина, Словенія, Судан, Східний Тимор, Таджикистан, Танзанія, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Уганда, Узбекистан, Україна, Уругвай, Фінляндія, Франція, Хорватія, ЦАР, Чад, Чехія, Чилі, Чорногорія
Мажоритарна система послаблено-абсолютної більшості (<50 відсотків дійсних голосів виборців за кандидата у єдиному турі, але більше фіксованого бар’єра та більше, ніж за інших кандидатів)	Аргентина, Болівія, Еквадор, Коста-Ріка, Литва, Нікарагуа
„Чиста” або класична одностурова мажоритарна система відносної більшості (<50 відсотків дійсних голосів виборців за кандидата у	Боснія та Герцеговина, Венесуела, Демократична Республіка Конго, Екваторіальна Гвінея, Габон, Гондурас, Замбія, Камерун, Кірибаті, Малаві,

єдиному турі, але більше, ніж за інших кандидатів)	Мексика, Панама, Парагвай, Південна Корея, Руанда, Сінгапур, Тайвань, Того, Філіппіни
Мажоритарна система послаблено-відносної більшості (<50 відсотків дійсних голосів виборців за кандидата у єдиному турі, але більше, ніж за інших кандидатів, а також з деякими класифікаційними спрощеннями)	Ісландія
Система преференційного голосування (>50 відсотків преференційних голосів виборців за кандидата у вирішальному турі підрахунків)	Ірландія, Шрі-Ланка
Система виборщиків або електорального коледжу (>50 відсотків голосів виборщиків за кандидата у єдиному турі голосування)	США
Інші типи/модифікації виборчих систем	Ангола

Поряд із „чистими” або класичними двотуровими мажоритарними системами абсолютної більшості й одностуровими мажоритарними системами відносної більшості, слід виокремлювати низку держав, в яких деякою мірою *модифіковано* – *посилено* чи *послаблено*, – усталені принципи конструкцій абсолютної чи відносної більшості.

По-перше, у деяких республіках із всенародно виборними президентами формально і/чи фактично різними додатковими кваліфікаційними принципами посилено класичні мажоритарні системи абсолютної більшості (стосовно тієї форми, в якій їх розглянуто вище), внаслідок чого їх варто інтерпретувати як **мажоритарні системи посилено-абсолютної більшості** чи мажоритарні системи абсолютної більшості з кваліфікаційними перешкодами. У 2014 р. до країн, які оперували такими системами в зрізі всенародних виборів президентів, віднесено Індонезію, Кенію, Нігерію і Сьєрра-Леоне. В Індонезії імплементовано норму, що кандидатів у президенти та віце-президенти (їх обирають парою) пропонують партії та коаліції, які беруть участь в загальних (президентських і парламентських) виборах. Переможцем президентських виборів є та пара кандидатів у президенти й віце-президенти, яка в першому турі виборів спромоглась отримати більше 50 % дійсних голосів виборців у державі, а також не менше 20 % дійсних голосів виборців у половині провінцій держави. Якщо президента та віце-президента у першому турі не обрано (за будь-якою дискваліфікаційною причиною), то проводять другий тур виборів, в якому беруть участь дві пари кандидатів у президенти та віце-президенти, які в першому турі отримали найкращі результати. Переможцем другого туру виборів є та пара кандидатів, яка отримує більшу кількість голосів виборців [7; 8]. Подібний варіант мажоритарної системи посилено-абсолютної більшості з 2013 р.

реалізовано в Кенії, де для обрання президента в першому турі виборів потрібно, щоб кандидат у президенти отримав підтримку понад 50 % дійсних голосів виборців у всій державі й не менше 25 % дійсних голосів виборців у більш, ніж половині провінцій країни (тобто у п'яти з восьми провінцій Кенії). Якщо жоден з кандидатів у президенти не виконує встановлених вимог, проводять другий тур виборів, участь у якому беруть два кандидати, які в першому турі отримали найкращі результати. Переможцем другого туру виборів є кандидат, що отримує більшу кількість голосів виборців. Специфіка Сьєрра-Леоне у тому, що в цій державі бар'єр абсолютної більшості для перемоги у всенародних президентських виборах встановлено на рівні 55 % дійсних голосів виборців. Для перемоги кандидата в першому турі президентських виборів треба, щоб за нього проголосували не менше 55 % виборців, які прийшли на виборчі дільниці. Коли жоден з кандидатів у президенти не виконує встановлених вимог, проводять другий тур виборів, участь у якому беруть два кандидати, які в першому турі отримали найкращі результати. Переможцем другого туру виборів вважають кандидата, що отримує більшу кількість голосів виборців.

Значно складнішу систему всенародного обрання президентів апробовано в Нігерії, в якій діє норма про обов'язкову підтримку переможця президентських виборів не менше, як у двох третинах штатів країни. Така кваліфікація в Нігерії є абсолютною: навіть кандидат, який на федеральному рівні отримав більше 50 % голосів виборців, не вважається обраним президентом, поки не отримає відповідної підтримки 2/3 штатів держави. Також у Нігерії градуировано кілька варіантів всенародного обрання президентів. За першим варіантом, якщо участь у президентських виборах беруть лише два кандидати,

переможець виборів має отримати абсолютну більшість (50 % + 1 голос) дійсних голосів виборців та не менше 25 відсотків дійсних голосів виборців у кожному з не менш, ніж 2/3 штатів федерації й у Федеральному столичному окрузі Абуджа. За цим варіантом всенародні вибори президента завжди відбуваються в один тур. Натомість, за другим варіантом, якщо участь у виборах беруть більше двох кандидатів, переможець виборів повинен отримати відносну більшість (менше 50 % + 1 голос) дійсних голосів виборців, а також не менше 25 % дійсних голосів виборців у кожному з не менш, ніж 2/3 штатів федерації й в окрузі Абуджа. Коли у випадку другого варіанту не виконано вимог першого туру, проводять другий тур всенародних виборів президента, в якому беруть участь два кандидати: один із найкращим результатом першого туру на національному/ федеральному рівні (загалом у державі); другий – із решти кандидатів у президенти, що в першому турі виборів отримав більшість дійсних голосів виборців у найбільшій кількості штатів, але більше дійсних голосів, ніж решта кандидатів на національному/ федеральному рівні (загалом у державі). Переможцем другого туру виборів вважають кандидата, що отримав абсолютну більшість (50 % + 1 голос) дійсних голосів виборців та не менше 25 % дійсних голосів виборців у кожному з не менш, ніж 2/3 штатів федерації та в окрузі Абуджа.

По-друге, у деяких республіках із всенародно виборними президентами формально та/чи фактично різними кваліфікаційними спрощеннями послаблено „чисті” або класичні двотурові мажоритарні системи абсолютної більшості (щодо тієї форми, в якій їх розглянуто вище), внаслідок чого їх доцільно інтерпретувати як **мажоритарні системи послаблено-абсолютної більшості** чи мажоритарні системи абсолютної більшості з кваліфікаційними спрощеннями. На відміну від „чистих” чи класичних мажоритарних систем абсолютної більшості, де існує вимога про отримання переможцем виборів у першому турі виборів більше 50 % дійсних голосів виборців, суть і специфіка мажоритарних систем послаблено-абсолютної більшості в тому, що для перемоги будь-якого кандидата в президенти у першому турі виборів, йому потрібно набрати більше голосів, ніж будь-якому іншому кандидату у президенти, але не менше якогось встановленого відсоткового бар’єра, що обов’язково нижчий 50 % дійсних голосів виборців. Буває й так, що переможець президентських виборів одночасно має отримати на певний фіксований відсоток

голосів виборців більше, ніж його найближчий опонент – інший кандидат у президенти. Нерідко це змушує деяких науковців трактувати такі виборчі системи як мажоритарні системи посилено-відносної більшості. Однак насправді вони не є мажоритарними системами відносної більшості із огляду хоча б на те, що уможливають проведення другого туру президентських виборів, коли в результаті першого туру жоден із кандидатів у президенти не отримав абсолютної більшості дійсних голосів виборців або фіксованої відносної більшості дійсних голосів виборців (тобто коли жоден із кандидатів не отримав регламентованого відсотку та/або регламентованої різниці дійсних голосів виборців). Це означає, що такі виборчі системи в контексті всенародного обрання президентів не можуть бути охарактеризовані як „чисті” чи класичні мажоритарні системи абсолютної більшості, але водночас не є зразками „чистих” чи класичних мажоритарних систем відносної більшості, бо в них чітко уможливлено варіант двотуровості (чи проведення другого туру виборів). Відповідно, це слугує причиною того, чому ми трактуємо такі виборчі системи як мажоритарні послаблено-абсолютної більшості. Разом із цим, цілком очевидно, що при конструюванні таких виборчих систем їх автори виходять із принципу „часткового змішування” „чистих” або класичних мажоритарних систем абсолютної та відносної більшості. Про це часто свідчать результати президентських виборів, коли переможець виборів в одному випадку в першому та єдиному турі виборів отримує відносну, але достатню більшість дійсних голосів виборців, а в другому випадку в першому турі виборів отримує відносну і недостатню більшість дійсних голосів виборців, однак у другому турі виборів отримує абсолютну більшість дійсних голосів виборців. У 2014 р. в світі було 6 держав (чи 5 %), які на всенародних виборах президентів „вживали” мажоритарну систему послаблено-абсолютної більшості. Це Аргентина, Болівія, Еквадор, Коста-Ріка, Литва та Нікарагуа.

Спосіб всенародного обрання президента в Аргентині у межах конструкції мажоритарних систем послаблено-абсолютної більшості здебільшого іменують *модифікованою двотуровою мажоритарною системою абсолютної більшості* (з англ. *modified delayed runoff system*, MDRS). Президентом вважається обраний кандидат, партія якого отримала в першому турі президентських виборів не менше 45 % дійсних або так званих „позитивних” (з порт. *votos positivos*) голосів

виборців. Якщо такої вимоги не виконано, президентом вважається обраний той кандидат, партія якого в першому турі виборів отримала не менше 40 % дійсних голосів виборців при тому, що різниця між першим і другим кандидатами у президенти в порядку отримання дійсних голосів виборців становить не менше 10 %. Якщо і таким чином не обрано президента, то проводять другий тур виборів, в якому участь беруть тільки ті два кандидати, які в першому турі отримали найбільше дійсних голосів виборців. Перемогу отримує той кандидат у президенти, який набирає просту/відносну більшість дійсних голосів виборців. В Аргентині зазначену систему задіяно 1995 р. й умовно прийнято називати формулою *кваліфікованого множинного голосування* (*qualified plurality voting, QPV*) [9; 10], адже за результатами президентських виборів в першому турі часто перемагають ті кандидати, які отримують відносну (меншу 50 % + 1 голос), однак достатню (згідно з встановленими правилами) більшість голосів виборців. Тому очевидно, що аргентинська виборча система в контексті всенародних виборів президентів зазвичай діє як своєрідний компромісний варіант розвитку електоральних моделей на основі поєднання мажоритарних систем абсолютної та відносної більшості. Зокрема, у 1994 р. під час реформування виборчої системи для всенародного обрання президентів Аргентини існували дві політичні позиції, які зосереджувались на оцінюванні того, які шанси мала кожна із протидіючих політсил на майбутніх президентських виборах. Так, пероністи (популістська націоналістична течія, яка є послідовником ідей колишнього президента Х. Перона [11]) вимагали скасувати виборчу систему електорального коледжу, яка мала місце тоді, й трансформувати її у мажоритарну систему відносної більшості. Натомість, радикали виступали за впровадження мажоритарної системи абсолютної більшості, адже очікували, що їх шанси на перемогу в другому турі виборів були дуже великими. Внаслідок цього було усталено симбіоз, що, з одного боку, є модифікованою двотуровою мажоритарною системою абсолютної більшості, а з іншого – системою кваліфікованого множинного голосування [12; 13]. Через гіпотетичну двотуровість теоретично і емпірично виборча система Аргентини в контексті всенародних виборів президента є варіантом мажоритарної системи послаблено-абсолютної більшості.

Мажоритарна система послаблено-абсолютної більшості сьогодні також задіяна в Еквадорі (з 1998 р.). У цій країні для обрання

президента потрібна підтримка будь-якого кандидата на посаду глави держави на рівні не менше 40 % дійсних голосів виборців, але за умови, що різниця із наступним за виборчою популярністю кандидатом становить не менше 10 %. Мажоритарна система послаблено-абсолютної більшості в Еквадорі стала наслідком модифікації класичної або „чистої” мажоритарної системи абсолютної більшості, яку застосовували впродовж 1978-1998 рр. Схожий варіант мажоритарної системи послаблено-абсолютної більшості також апробовано чи раніше було апробовано в Коста-Ріці і Нікарагуа. Приміром, у Нікарагуа раніше використовували класичну мажоритарну систему відносної більшості, однак 1995 р. перейшли до мажоритарної системи послаблено-абсолютної більшості: обраним був кандидат у президенти, що отримував не менше 45 % голосів виборців у першому турі; якщо такого не відбувалось, тоді проводили другий тур виборів. У 2000 р. систему ще більше модифіковано і тепер для перемоги у виборах президента потрібно, щоби переможець першого туру виборів отримав не менше 35 % голосів виборців, а різниця між ним і другим кандидатом складала не менше п'яти відсотків. Але одночасно регламентовано (як і в 1995 р.), що президентом є обраний той кандидат, який просто отримує не менше 40 % дійсних голосів виборців, незалежно від кількості та відсотка дійсних голосів виборців усіх інших кандидатів у президенти. У зворотному випадку передбачено проведення другого туру виборів, переможцем якого є кандидат з найбільшою кількістю дійсних голосів виборців. Участь у другому турі виборів можуть брати лише два кандидати в президенти, які в першому турі виборів отримали найбільше голосів виборців.

Своєрідний варіант виборчих систем для всенародного обрання президентів задіяно в Литві. З одного боку, якщо участь у всенародних виборах президента бере хоча б половина всіх виборців країни, переможець виборів має у першому турі виборів отримати більше 50 відсотків дійсних голосів виборців. Фактично у цьому випадку превалює „чиста” або класична система абсолютної більшості. З іншого боку, якщо участь у всенародних виборах президента бере менше половини всіх виборців країни, переможець виборів має у першому турі отримати більше дійсних голосів виборців, ніж будь-який інший кандидат у президенти, але не менше третини всіх зареєстрованих у країні виборців (тобто не менше 33,3 % номінального електорату). Якщо за результатами першого туру за

жодним із правил не обрано президента, проводять другий тур, участь у якому беруть лише два кандидати з найкращими результатами у першому турі. Серед них у другому турі перемагає кандидат із більшою кількістю голосів виборців. Однак якщо в першому турі участь беруть тільки два кандидати і жоден з них не отримує достатньої (відповідно до явки виборців) більшості, другого туру виборів не проводять, а взагалі оголошують повторні вибори.

Цікаву систему задіяно в Болівії, де для обрання президента потрібно, щоб кандидат отримав не менше 50 % дійсних голосів виборців у першому турі, а якщо цієї вимоги не задоволено, то кандидат повинен отримати не менше 40 % дійсних голосів виборців у першому турі за умови, що другий за кількістю дійсних голосів виборців кандидат отримав не менше, ніж на 10 % дійсних

голосів виборців менше. Кандидат, який отримує достатньо голосів виборців у першому турі, стає главою держави. Друге місце у виборах гарантує посаду віце-президента. Якщо у першому турі виборів президента не обрано, проводять другий тур. Але тут участі в голосуванні виборці не беруть, адже президента обирає парламент. Таким чином обрано президента Болівії у 2002 р.: у першому турі жоден кандидат не отримав потрібної кількості дійсних голосів виборців, щоби бути обраним президентом, тому Г. Санчес де Лосада (22,5 %) та Е. Моралес (20,9 %) були визначені кандидатами в другий тур виборів; у результаті голосування в парламенті президентом обрано першого (84 голоси проти 43). Загалом очевидно, що президент Болівії 2002 р. отримав меншість дійсних і номінальних голосів виборців у країні (див. табл. 2).

Таблиця 2

Результати першого туру всенародних президентських виборів 2002 р. у Болівії [14]

Кандидат у президенти	Партія кандидата у президенти	Голоси виборців, №	Голоси виборців, %
Санчес до Лосада Г.	Револьюційний націоналістичний рух (MNR)	624126	22,5
Моралес Е.	Рух за соціалізм (MAS)	581884	20,9
Вілла М. Р.	Нова республіканська сила (NFR)	581163	20,9
Замора Х. П.	Револьюційний лівий рух (MIR)	453375	16,3
Квіспе Ф.	Рух корінних Pachakuti (MIP)	169239	6,1
Фернандез Дж.	Союз громадянської солідарності (UCS)	153210	5,5
МакЛін Р.	Націоналістична демократична дія (ADN)	94386	3,4
Коста А.	Партія свободи і справедливості (U)	75522	2,7
Моралес Р.	Соціалістична партія (PS)	18162	0,7
Блаттманн Р.	Громадянський рух за зміни (MCC)	17405	0,6
Вальдівіа Н.	"Совість вітчизни" (CONDEPA)	10336	0,4
Разом	–	2778808	100,0

Як бачимо, система всенародного обрання президента Болівії не повною мірою наслідує усталені в інших державах такого типу особливості мажоритарних систем послаблено-абсолютної більшості. Річ у тім, що в разі необрання президента в першому турі всенародних виборів другого туру всенародних виборів не проводять, натомість заміщають його другим туром виборів за участі парламенту. Тому теоретично виборча система Болівії не є однотуровою мажоритарною системою відносної більшості, бо в ній регламентовано проведення другого туру не всенародних виборів. Але з іншого боку, двотуровість, як формально-обов'язкова вимога будь-якої мажоритарної системи абсолютної більшості, є умовною. Винятково з огляду на те, що в другому турі виборів депутати парламенту голосують за тих двох кандидатів, які визначені на підставі всенародного голосування в першому турі,

визначаємо систему Болівії як мажоритарну послаблено-абсолютної більшості.

По-третє, специфічний варіант всенародного обрання президентів, який не вписується в жодний з „чистих” чи класичних прикладів мажоритарних систем абсолютної і відносної більшості, демонструє Ісландія. Формально у цій країні регламентовано застосування мажоритарної системи відносної більшості, за якої „переможець отримує все” (*first-past-the-post voting*, FPTP), або так званої системи множинного голосування (*plurality voting*, PV) [15], за якої для обрання президента потрібна підтримка кандидата відносною більшістю дійсних голосів виборців. Але в Ісландії встановлено кілька кваліфікаційних спрощень, які послаблюють „чисту” або класичну однотурову мажоритарну систему відносної більшості. По-перше, для того, щоб балотуватись у президенти, кандидат повинен

отримати підтримку не менше 1500 і не більше 3000 виборців. По-друге, якщо участь у президентських виборах бере лиш один кандидат у президенти, то процедури голосування за цього кандидата формально не передбачено, і він автоматично стає президентом. І це при тому, що формально в цій країні, яка за системою державного правління є президент-парламентаризмом, президент має право відправити у відставку уряд. Це демонструє, що в Ісландії фактично та формально інстальовано **мажоритарну систему послаблено-відносної більшості** чи мажоритарну систему відносної більшості з кваліфікаційними спрощеннями.

Як зазначено вище, крім мажоритарних систем (класичних і модифікованих) абсолютної та відносної більшості, у світі застосовують і інші способи всенародного обрання президентів. Так, одним із сучасних методів всенародного обрання президентів є **преференційне голосування**, яке в модерній західній політологічній традиції іменується як система рейтингового голосування, альтернативного голосування чи голосування за принципом упорядкованого вибору (з англ. *instant runoff voting*, IRV). У межах систем преференційного голосування виборці віддають свої голоси чи преференції у порядку певних переваг одночасно декільком кандидатам у президенти – залежно від ставлення виборців до кандидатів. При цьому всі голоси або преференції кожного виборця різним кандидатам ставлять в одному бюлетені. Так підраховують, який з кандидатів у президенти отримує найбільше преференцій чи рейтингових голосів усіх виборців. Переможцем виборів є кандидат, який отримує абсолютну більшість рейтингових голосів виборців. Якщо в результаті підрахунку голосів виборців жодний із кандидатів у президенти не отримав абсолютної більшості преференцій, тоді проводять другий тур підрахунку преференцій виборців, але з нього виключають кандидата, який у попередньому турі підрахунку отримав найменше рейтингових голосів виборців. Така процедура триває доти, доки хтось із кандидатів у президенти не отримає абсолютну більшість

преференцій або рейтингових голосів виборців, тобто доки не буде визначено єдиного переможця з підтримкою абсолютної більшості преференційних голосів виборців. Фактично це означає, що відбувається лише один тур голосування, але може відбуватися декілька турів підрахунків голосів виборців.

Система преференційного голосування (яку в загальному/широкому сенсі інколи іменують системою „безпосередньо-конкурентного голосування”) у зрізі всенародного обрання президентів знайшла відображення у двох форматах. Перший – **система альтернативного голосування** (англ. *alternative voting*, AV), що уможливорює необмежену кількість турів підрахунків преференційних голосів виборців. Фактично та емпірично це означає, що система альтернативного голосування є різновидом і наслідком системи єдиного перехідного голосу (з англ. *single transferable vote*, STV) для одного переможця, тобто в одномандатних виборчих округах. Другий – **система випадкового або контингентного голосування** (англ. *contingent voting*, CV), яка уможливорює тільки два тури підрахунків преференційних голосів виборців.

Система альтернативного голосування у контексті всенародних президентських виборів знайшла відображення у напівпрезидентській Ірландії. Щоби пояснити, як її операціоналізують і чим вона відрізняється від інших систем всенародного обрання президентів, звертаємось до досвіду виборів глави держави в Ірландії у 1990 р. [16]. У виборах брали участь три кандидати: Б. Леніхан від традиційно домінуючої Фіана Фейл – Республіканської партії (FF), А. Каррі від партії Фіне Гейл (FG), а також М. Робінсон від Лейбористської партії та Робітничої партії (DL). Після голосування та першого туру підрахунків преференційних голосів виборців Б. Леніхан отримав найбільше преференційних голосів виборців, тобто умовно переміг би за наслідками застосування мажоритарної системи відносної більшості. Однак жодний з цих кандидатів не отримав необхідної абсолютної більшості преференційних голосів виборців.

Таблиця 3

Результати всенародних президентських виборів 1990 р. в Ірландії [17]

Кандидат у президенти	Перший підрахунок преференційних голосів		Другий підрахунок преференційних голосів	
	№ голосів	% голосів	№ голосів	% голосів
Робінсон М.	612265	38,9	817830	52,8
Леніхан Б.	694484	44,1	731273	47,2
Каррі А.	267902	17,0	–	–
Разом	1574651	100,0	1549103	100,0

А. Каррі від другого туру підрахунку преференційних голосів виборців був усунутий, адже у першому турі підрахунку він отримав найменше преференційних голосів виборців. Натомість, всі його преференційні голоси переведено іншим кандидатам у президенти, враховуючи наступний упорядкований вибір по кожному із бюлетенів. Внаслідок цього (як видно із табл. 3) М. Робінсон отримала 82 % преференцій виборців за А. Каррі, обігнавши Б. Леніхана і тим самим ставши президентом Ірландії. Цікавішу картину демонструють результати всенародних президентських виборів 1997 р. [18], коли балотувались п'ять кандидатів (це

найбільше кандидатів після 1945-1990 рр.), причому четверо з них були жінками: А. Роше (номінована Лейбористською партією, підтримана партією Демократичних лівих (DL) та Партією зелених), М. Банотті (номінована від Фіне Гейл (FG)), М. МакАліс (номінована від Фіана Фейл (FF) та підтримана Прогресивними демократами), а також Р. Скаллон і Д. Неллі (два останні позиціонувались як непартійні) [19; 20]. За результатами виборів і двох турів підрахунків преференційних голосів виборців президентом обрано М. МакАліс (техніку підрахунків преференційних голосів продемонстровано у табл. 4).

Таблиця 4

Результати всенародних президентських виборів 1997 р. в Ірландії, у відсотках [21]

Процедури підрахунків преференційних голосів виборців	Банотті М.	МакАліс М.	Неллі Д.	Роше А.	Скаллон Р.
Перший тур підрахунків, %	29,3	45,2	4,7	7,0	13,8
Трансформація голосів, %	+ 12,0	+ 13,5	- 25,5		
Другий тур підрахунків, %	41,3	58,7			

Цікаво, що в Ірландії виборчу систему альтернативного голосування задля всенародного обрання президентів традиційно іменують системою єдиного перехідного голосу (яку паралельно застосовують для обрання депутатів парламенту). Емпірично така логіка виправдана, бо як вказано вище, система єдиного перехідного голосу в одномандатному виборчому окрузі трансформується в систему альтернативного голосування. Проте теоретично потрібно зробити важливе зауваження, що системи альтернативного голосування і єдиного перехідного голосу в межах одномандатних виборчих округів мають між собою багато відмінного. Так, наприклад, систему альтернативного голосування не можна трактувати як пропорційне представництво, адже останнє може осмислено стосуватись тільки виборів, у яких відбувається повернення або чергування „більше, ніж одного кандидата”. Ще більшою мірою теоретичної схожості немає між системами єдиного перехідного голосу та випадкового/контингентного голосування в межах округу з єдиним переможцем.

Загалом **система випадкового або контингентного голосування** – це виборча система з єдиним переможцем, у якій виборець розміщує кандидатів у порядку преференцій. На виборах, якщо жодний кандидат не отримує абсолютної більшості перших преференційних голосів, то всіх, окрім двох кандидатів, які набрали найбільше

преференційних голосів виборців, виключають з виборчої кампанії, тобто подальшого підрахунку. До кандидатів, які залишились, проводять другий й останній тур підрахунку преференційних голосів. У ньому голоси виборців, які віддано за всіх кандидатів, яких виключено після першого туру підрахунку, розподіляють поміж кандидатами, які беруть участь у другому турі підрахунку. Як наслідок, один із кандидатів отримує абсолютну більшість преференційних голосів виборців та є обраним. Систему випадкового/контингентного голосування деколи трактують як стислу двотурову форму мажоритарної системи абсолютної більшості, в якій „другий тур” (а фактично другий тур підрахунку) має місце без необхідності повторного залучення виборців на дільниці. Випадкове голосування схоже до альтернативного голосування, але в першому випадку є лише два тури підрахунку преференційних голосів виборців, а в другому випадку, як зазначено вище, їх може бути й більше (залежно від кількості кандидатів).

Специфічний варіант виборчої системи випадкового голосування у контексті всенародних виборів президента демонструє Шрі-Ланка, де кожен виборець має преференції винятково до трьох кандидатів у президенти (а не всієї кількості, як у звичній системі випадкового голосування). Шрі-Ланка перейшла до застосування такої виборчої системи у 1982 р. На підставі операціоналізації системи випадкового чи контингентного

голосування зрозумілими стали такі її особливості та наслідки. Вона заохочує кандидатів шукати підтримку за межами своєї основної бази симпатиків, щоб забезпечити собі вподобання прихильників інших кандидатів та створити погоджувальний стиль агітації поміж кандидатами з аналогічними платформами. Це найчастіше призводить до голосування за кандидатів від трьох провідних сил. Виборчі системи випадкового голосування призводять до результатів, схожих із результатами мажоритарної системи відносної більшості. Тому ці системи недостатньою мірою пропорційні, хоча й сконструйовані задля виправлення прихованих дефектів мажоритарних систем абсолютної більшості. Забезпечуючи більшість для переможця в межах одного туру голосування, а не двох турів, результати систем випадкового й альтернативного голосування ґрунтуються здебільше на явці виборців. Іманентно явка виборців вища в умовах одного туру, а не ситуації, коли послідовно проводять два тури виборів. У таких системах також скорочуються адміністративні і фінансові витрати, пов'язані з проведенням другого туру виборів. Це сприяє тіснішій співпраці у межах виборчої кампанії, адже одні кандидати мають можливість звернутися до джерел підтримки інших кандидатів.

Нарешті, ще одним різновидом виборчих систем, які застосовують для всенародного обрання президентів, є **система виборщиків** чи **система електорального коледжу** (з англ. *electoral college voting*, ECV), що передбачає обрання президента колегією виборщиків. Вони зазвичай репрезентують різні організації і спільноти, при цьому кожна з цих організацій і спільнот має певну кількість виборщиків, які є відомими та публічними людьми з громадянського суспільства чи посадовцями. Зазвичай для обрання президента потрібна підтримка абсолютної більшості виборщиків. Система електорального коледжу апробована в США, де інституціоналізовано доволі специфічний механізм обрання виборщиків: передбачено дві схеми обрання виборщиків – одна на підставі мажоритарної системи відносної більшості, а друга на підставі праймеріз (первинних виборів).

Цілком **ізольований варіант** способу всенародного обрання президентів становить Ангола, де лідер партії або електоральної коаліції, яка перемагає на загальних виборах, автоматично стає президентом держави. Ст. 109 Конституції Анголи з поправками у 2010 р. регламентує, що лідером політичної партії чи електоральної коаліції є особа, яка очолює

національний список політичної партії чи коаліції партій. Річ у тім, що загальні/парламентські вибори в Анголі відбуваються за пропорційною системою закритих списків за формулою Д'Хондта: 90 депутатів у 18 багатомандатних виборчих округах, а 130 депутатів у єдиному національному багатомандатному виборчому окрузі. Це означає, що у випадку Анголи формально йдеться про всенародне обрання президента, однак фактично воно здійснюється на підставі всенародного обрання ангольського парламенту.

Загалом склалось так, що всі держави світу з республіканськими системами державного правління з приводу ефективності забезпечення у політичній практиці принципу більшості в зрізі всенародного обрання президентів (зокрема в першому/останньому турі голосування чи підрахунку голосів виборців) гіпотетично або „ідеально” (за умови виконання мінімально-встановлених вимог різних типів виборчих систем) можна поділити на чотири групи:

1) **класичні конструкції абсолютної більшості**, де застосовано такі виборчі системи, які за умови виконання мінімально-встановлених вимог забезпечують переможцям президентських виборів підтримку більше, аніж 50 відсотків голосів виборців (зазвичай це „чисті” чи класичні двотурові мажоритарні системи абсолютної більшості, а також деякі мажоритарні системи посилено-абсолютної та послаблено-абсолютної більшості й перманентно системи виборщиків);

2) **модифіковані конструкції абсолютної більшості на підставі консенсусу**, де застосовано виборчі системи, які за умов виконання мінімально-встановлених вимог забезпечують переможцям президентських виборів підтримку більше, аніж 50 відсотків голосів виборців на національному рівні та їх підтримку на основі більшості і консенсусу у більшості адміністративно-територіальних одиниць держави (зазвичай це мажоритарні системи посилено-абсолютної більшості);

3) **класичні конструкції відносної більшості, негативної більшості та абсолютної меншості**, де застосовано такі виборчі системи, які за умов виконання мінімально-встановлених вимог не обов'язково забезпечують переможцям президентських виборів підтримку більше 50 % голосів виборців у державі, а натомість ґрунтуються на підтримці переможців президентських виборів відотною більшістю, негативною більшістю чи абсолютною меншістю, тобто менше, ніж 50 відсотками + 1 голосом виборців (звикло класичні мажоритарні системи відносної більшості й

більшість мажоритарних систем послаблено-абсолютної і послаблено-відносної більшості);

4) **модифіковані конструкції відносної більшості, негативної більшості або абсолютної меншості на підставі консенсусу**, де втілено виборчі системи, які за умов виконання мінімально-встановлених вимог не обов'язково забезпечують переможцям президентських виборів підтримку понад 50 % голосів виборців держави, натомість іманентно ґрунтуються на підтримці переможців президентських виборів відносною більшістю, негативною більшістю чи абсолютною меншістю, тобто менше, аніж 50 відсотками + 1 голосом виборців, хоча ґрунтуються на підтримці президентів на основі більшості і консенсусу у більшості адміністративно-територіальних одиниць держави (звичай системи преференційного голосування, зокрема альтернативного й випадкового або контингентного голосування).

З огляду на це, очевидно, що загалом всі системи всенародного обрання президентів умовно (за умов виконання мінімально-встановлених вимог різних типів виборчих систем) можна поділити на конструкції більшості (чи абсолютної більшості) та меншості (чи відносної більшості). Перші властиві для 75 % держав і невизначених територій у світі, а другі – лише для 25 % невизначених територій і держав світу (детальний перелік держав за конструкціями запропоновано у табл. 5). При цьому не помічено прямої залежності між конструкцією більшості або меншості в контексті всенародного обрання президентів, а також типом політичного режиму: різні конструкції властиві для демократичних, авторитарних і гібридних політичних режимів (більш глибока оцінка такої кореляції не є предметом нашого дослідження і потребує додаткового порівняльного аналізу). Однак зрозуміло, що теоретично більш ефективними

у питаннях забезпечення винятково такого демократичного принципу республіканізму, як більшість, є різні виборчі системи з конструкціями більшості. Водночас теоретично більш ефективними у питаннях паралельного забезпечення таких демократичних принципів республіканізму, як більшість і консенсус, є різні виборчі системи як з конструкціями більшості, так і з конструкціями меншості.

Конструкції більшості, особливо в зрізі консолідованої демократії, насамперед ґрунтуються на *принципі більшості* чи *мажоритаризму* (з англ. *majoritarianism*), як зрозумілої техніки реалізації представництва. Однак у різних країнах світу, зокрема в США, виникають суперечки з приводу інтерпретації принципу більшості, бо його трактування найчастіше (і найпростіше) зводиться лише до простої формули, яка передбачає найбільшу кількість голосів. Насправді більшість спирається на той момент, що кандидат (наприклад, у президенти) отримує понад половину голосів виборців. Так, на думку Т. Джефферсона, принцип більшості полягає у тому, що якщо проведено вибори та визначено більшість, тоді ціле суспільство має дотримуватись отриманого результату так, ніби він є остайним. Це однак передбачає, що меншість може спробувати стати частиною більшості під час наступних виборів. Але додається той момент, що коли лідер більшості змінюється, тоді така більшість повинна бути наділена достатньою кількістю голосів для того, щоби проголосувати за нового лідера. Тому принцип більшості у контексті всенародного обрання президентів здебільшого реалізують двотурові мажоритарні системи абсолютної та посилено-абсолютно більшості, системи електорального коледжу, а значно рідше всі інші різновиди виборчих систем.

Таблиця 5

Конструкції більшості та меншості у сучасних системах всенародних виборів президентів у державах із республіканськими системами правління (станом на 2014 р. у контексті виконання мінімально-встановлених вимог різних типів виборчих систем)

Конструкції абсолютної більшості	Класичні конструкції абсолютної більшості	Австрія, Алжир, Азербайджан, Афганістан, Бенін, Білорусь, Болгарія, Бразилія, Буркіна-Фасо, Бурунді, Вірменія, Гаїті, Гамбія, Гана, Гватемала, Гвінея, Гвінея-Бісау, Грузія, Джибуті, Домініканська республіка, Єгипет, Ємен, Зімбабве, Іран, Кабо-Верде, Казахстан, Киргизстан, Кіпр, Колумбія, Коморські острови, Кот-д'Івуар, Литва, Ліберія, Мавританія, Мадагаскар, Македонія, Малі, Мальдіви, Мозамбік, Монголія, Намібія, Нігер, Палау, Палестина, Перу, Північний Кіпр, Польща, Португалія, Республіка Конго, Росія, Румунія, Сальвадор, Сан-Томе і Принсіпі, Сейшельські Острови, Сенегал, Сербія, Сирія, Словаччина, Словенія, Судан, Східний Тимор, США, Сьєрра-Леоне, Таджикистан, Танзанія, Туніс, Туреччина, Туркменістан, Уганда, Узбекистан, Україна, Уругвай, Фінляндія, Франція, Хорватія, ЦАР, Чад, Чехія, Чилі, Чорногорія
	Модифіковані	Індонезія, Кенія, Нігерія

	конструкції абсолютної більшості на підставі консенсусу	
Конструкції відносної більшості або абсолютної меншості	Класичні конструкції відносної більшості, негативної більшості або абсолютної меншості	Ангола, Аргентина, Болівія, Боснія та Герцеговина, Венесуела, Демократична Республіка Конго, Еквадор, Екваторіальна Гвінея, Габон, Гондурас, Замбія, Ісландія, Камерун, Кірибаті, Коста-Ріка, Малаві, Мексика, Нікарагуа, Панама, Парагвай, Південна Корея, Руанда, Сінгапур, Тайвань, Того, Філіппіни
	Модифіковані конструкції відносної більшості, негативної більшості або абсолютної меншості на підставі консенсусу	Ірландія, Шрі-Ланка

Однак навіть двотурові мажоритарні системи абсолютної більшості й системи виборщиків чи електорального коледжу, теоретично будучи конструкціями більшості, можуть не забезпечувати чи неповною мірою забезпечувати традиційного для республіканських систем правління принципу більшості. Коли у цьому зрізі йдеться, наприклад, про систему електорального коледжу в США, то у випадку незабезпечення конструкції більшості зазначена виборча система позиціонується як така, де переможець президентських виборів спирається або ж кореспондується із підтримкою меншої кількості виборців, ніж його опонент – інший кандидат у президенти. Кандидат у президенти США повинен отримати підтримку більшості виборщиків (а не виборців), які формуються за принципом регіонального представництва населення штатів (застосовуючи задля цього мажоритарну систему відносної більшості або систему первинних виборів – праймеріз). Однак якщо кандидат на посаду президента не отримує абсолютної більшості голосів виборщиків, тоді президента обирає Палата представників, зважаючи на голоси штатів. У цьому випадку кожний штат представлений одним голосом. Тому на практиці складається так, що населення дрібних штатів просто не враховується [22]. Відповідно, коли перераховувати населення штатів відповідно до їх представництва, то може трапитись так, що парламентська підтримка обраних президентів не завжди кореспондується із підтримкою більшості виборців у державі. Так, у США обрано чоти-

рьох президентів, які фактично були наділені підтримкою меншої кількості виборців, ніж їхні опоненти (1824, 1876, 1888 і 2000 рр.).

Деякі несподівані висновки у контексті конструкцій більшості також можуть реалізуватися й „чисті” або класичні мажоритарні системи абсолютної більшості. Задля доведення цього явища звертаємось до досвіду президентських виборів 2006 р. в Перу. Тоді три кандидати у президенти, кожний окремо, отримали менше 1/3 дійсних голосів виборців. З-поміж них націоналіст О. Умала (30,7 % голосів виборців), колишній президент А. Гарсія (24,3 % голосів виборців) та консерватор Л. Флорес (23,7 % голосів виборців). Ще більше 20 відсотків голосів виборців були розподілені між трьома менш популярними кандидатами та їх партіями. Відповідно, до другого туру пройшли два кандидати – О. Умала та А. Гарсія. А. Гарсія характеризувався негативними настроями з боку значної частини виборців. Це було причиною контраверсійної політики, яку він реалізовував у 80-х роках ХХ ст. А передвиборні опитування показали що, він був слабким супротивником О. Умали. Однак у другому турі президентських виборів А. Гарсія випередив О. Умалу приблизно на 5 % голосів виборців, перейнявши значну частину електоральної підтримки інших кандидатів. Значний вплив на вибір електорату чинила позиція перуанських ЗМІ, які наголошували, що президентські вибори 2006 р. мають вирішальне значення для подальшого розвитку політичного процесу в Латинській

Америці. Внаслідок цього у поєднанні з агресивною антиамериканською позицією президентів Венесуели Уго Чавеса і Болівії Ево Моралеса, перемога О. Умали мала стати популістським дрейфом Перу [23]. Але цього не сталось, оскільки переміг А. Гарсія.

Інший приклад проблем у конструкціях більшості, які спричинені впливом класичних або „чистих” мажоритарних систем абсолютної більшості, у контексті всенародних президентських виборів 2002 р. продемонструвала Франція, коли вісім правоцентристських партій та кандидатів у президенти отримали понад 66 % дійсних голосів виборців. При цьому жоден із них не зміг отримати навіть 20 % дійсних голосів виборців самостійно (детально див. табл. 6), оскільки правоцентристський електорат був внутрішньо фракціонізований.

Внаслідок цього дуже значні важелі впливу (зокрема право на участь у другому турі виборів) отримав пронаціоналістичний та антиіммігрантський кандидат у президенти Ж.-М. Ле Пен [24; 25]. Проте в другому турі Ж. Ширак отримав більше 82 % голосів виборців, а Ж.-М. Ле Пен отримав лише 17,79 відсотка голосів виборців. Загалом приріст другого кандидата в президенти між двома турами виборів склав лише півтора відсотка, а приріст переможця виборів становив аж 62 % (або в три з половиною рази більше голосів виборців). Означений результат значною мірою був зумовлений гіпотетичною загрозою виграшу виборів представником радикальної правої партії „Національний фронт” (FN), внаслідок чого абсолютна більшість партій були змушені підтримати кандидатуру Ж. Ширака.

Таблиця 6

Результати першого туру всенародних президентських виборів 2002 р. у Франції

Кандидат у президенти	Партія кандидата у президенти	Голоси виборців, №	Голоси виборців, %
Ширак Ж.	Об'єднання на захист Республіки (RPR)	5665855	19,88
Ле Пен Ж.-М.	Національний Фронт (FN)	4804713	16,86
Жоспен Л.	Соціалістична партія (PS)	4610113	16,18
Байру Ф.	Союз за французьку демократія (UDF)	1949170	6,84
Лагійє А.	Робітнича боротьба (LO)	1630045	5,72
Шевенман Ж.-П.	Рух громадян (MRC)	1518528	5,33
Мамер Н.	Зелені (LV)	1495724	5,25
Безансно О.	Революційна комуністична ліга (LCR)	1210562	4,25
Сен-Жосс Ж.	Охота, рибалка, природа, традиції (CPNT)	1204689	4,23
Мадлен А.	Ліберальні демократи (DL)	1113484	3,91
Ю Р.	Французька комуністична партія (PCF)	960480	3,37
Мегре Б.	Національний республіканський рух (MNR)	667026	2,34
Тобіра К.	Ліва радикальна партія (PRG)	660447	2,32
Лепаж К.	Участь – XXI століття (CAP 21)	535837	1,87
Бутен К.	Форум соціал-республіканців (PCD)	339112	1,18
Глюкштейн Д.	Партія трудящих (PT)	132686	0,47
Разом	–	28498471	100,0

Франція відображає ситуацію, коли партійна фрагментація послаблює пріоритети „чистих” або класичних мажоритарних систем абсолютної більшості. З іншого боку, Франція демонструє, що мажоритарні системи абсолютної більшості більше затребувані в сучасних умовах, коли значного розвитку отримують постматеріалістичні цінності „нової політики” та їхні конструкції у соціополітичних поділах. Загалом вибори за конструкцією абсолютної більшості дозволяють ефективніше уникати негативних наслідків різноманітних радикально-реакційних тенденцій. Тому європейські країни (насамперед Західної, Центрально-Східної і Східної Європи) використовують найперше мажоритарні системи абсолютної більшості.

Натомість, мажоритарні системи відносної більшості, послаблено-абсолютної й послаблено-мажоритарної більшості, а також системи преференційного голосування, зокрема альтернативного та випадкового чи контингентного голосування значно частіше гіпотетично і практично сприяють реалізації **конструкцій меншості**. Оцінювання останніх становить величезну проблему в ракурсі означення того, наскільки різні виборчі системи ефективні у контексті політичної репрезентації виборців. У цьому сенсі потрібно звертатись до випадків, коли обраним вважається президент, що не має підтримки абсолютної більшості дійсних голосів виборців. У західній політичній науці такі системи та процеси, які їх описують, прийнято називати *множинними виборами* (з

англ., *plurality elections*). Вчені з приводу їх трактування звертаються до явища „*ефекту спойлера*” (з англ., *spoiler effect*). Яскравим прикладом цього ефекту є такі випадки, коли президентами стають кандидати, які отримують лише третину голосів виборців. Оскільки такі президенти у легітимності не спираються на підтримку абсолютної більшості, але відображають позицію абсолютної меншості виборців, їх політичним рішенням і курсу може бути кинута суттєві „виклики”. Загалом очевидно: ці системи не спроможні „рефлектувати” волю більшості або інколи „порушують” волю більшості. Оперуючи результатами класифікації способів всенародного обрання президентів, які запропоновані у першій частині дослідження, виокремлюємо два кількісно найзначніших різновиди виборчих систем, які недостатньою мірою побудовані на принципах більшості: варіанти „чистої множинності” (з англ. *pure plurality*) чи „чисті” або класичні мажоритарні системи відносної більшості та мажоритарні системи послаблено-відносної більшості, а також варіанти „кваліфікованої множинності” або „множинності на основі бар’єра” (з англ. *qualified plurality*) чи мажоритарні системи послаблено-абсолютної більшості. Значно рідше, як це аргументує проаналізована вище практика США, за конструкцією меншості спрацьовують системи виборщиків чи електорального коледжу. Натомість, частіше у конструкціях меншості (не враховуючи рейтингових голосів виборців) спрацьовують системи преференційного голосування, але взамін вони реалізують принцип консенсусу.

„Чиста множинність” (її в перекладі з англійської деколи іменують „плюральністю”) детермінована тим, що переможець виборів (наприклад, президентських) отримує більше голосів виборців, аніж будь-який інший кандидат (у президенти). При цьому немає значення, наскільки багато голосів виборців отримає переможець. Умовно, у випадку хоча б Південної Кореї, Мексики, Тайваню чи Панами тощо, може виникнути така ситуація, коли глава держави буде наділений підтримкою, наприклад, тільки 25 відсотків виборців, якщо цього звичайно буде достатньо, щоби перевершити результат будь-якого іншого кандидата в президенти. Прикладом такого сценарію вважаємо Філіппіни, де є досвід обрання президента, що був наділений підтримкою менше, аніж 30 відсотків виборців. Для наглядності демонструємо досвід Тайваню у 2000 р., коли президентські повноваження були зосереджені в руках меншості. Вибори опосередковано показали, як ставиться

населення Тайваню до стосунків з Китаєм: дотримується позиції незалежності чи моделі „однієї країни, однак двох систем”. І хоча 60 % виборців підтримали кандидатів, які у певній формі позиціонувались як такі, хто провадив політику реінтеграції із Китаєм (Джеймс Сун і Лянь Чжань), перемогу на виборах отримав протилежно політично орієнтований Чень Шуйбянь, як виразник позицій Демократичної прогресивної партії. Причиною такого явища вважають розподіл мандатів приблизно однаково орієнтованого електорату. Внаслідок цього перемогу здобуто за підтримки лиш 39 % дійсних голосів виборців, а тому Тайвань опинилась у конструкції меншості [26]. Схожа ситуація відбувалась у Мексиці в 2006 р., де також застосовують „чисту” мажоритарну систему відносної більшості. Тоді на виборах перемогу отримав Ф. Кальдерон (від консервативної правоцентристської Партії національної дії, PAN), набравши лише 35,89 % голосів виборців. Друге місце на виборах зайняв А. Обрадор (від лівоцентристської коаліції „За добро для всіх” – формування у складі 3 політичних партій: Партія демократичної революції (PRD), „Конвергенція” та Лейбористська партія (PT)). Він отримав 35,31 % голосів виборців. Досить багато голосів отримав ще один із кандидатів у президенти – Р. Мадразо від електоральної коаліції „Альянс для Мексики” у складі двох партій (Інституційна революційна партія (PRI) і Екологічна партія зелених Мексики (PVEM)). Він здобув 22,26 % голосів виборців. Така ситуація у випадку Мексики характеризується як нетрадиційна, адже на попередніх виборах президент отримував підтримку не менше 43 відсотків голосів виборців [27; 28]. Внаслідок цього у країні почалася дискусія стосовно переходу на „чисту” мажоритарну систему абсолютної більшості [29; 30].

„Кваліфікована множинність” або **„множинність на основі бар’єра”** має застосування в мажоритарних системах послаблено-абсолютної більшості. Умовно йдеться про множинність чи плюральність у ситуаціях, коли мажоритарні системи створені з виборчим бар’єром для обрання глави держави, при цьому „неподолання” бар’єра не дозволяє кандидату бути президентом країни. Практика країн із такими виборчими системами репрезентована згаданими Аргентиною, Болівією, Еквадором, Коста-Рікою, Нікарагуа, а також значно меншою мірою (можна сказати, що гіпотетично) Литвою. Наприклад, у Коста-Ріці, якщо жодний із кандидатів не має 40 % голосів виборців у першому турі, тоді проводять другий тур, коли для перемоги

потрібна відносна більшість голосів виборців. Така мінімальна множинність не обов'язково задовольняє вимогу Т. Джефферсона про принцип більшості, але принаймні виявляється превентивною у випадку можливості виникнення суттєвої невідповідності політичної практики вимогам суспільного розвитку, зокрема у контексті низької підтримки виборців. У Коста-Ріці систему вперше оцінено після президентських виборів у 1932 р., коли глава держави отримав трохи більше 50 % голосів виборців (тоді ще діяла „чиста”/ класична мажоритарна система абсолютної більшості). Внаслідок цього Конгрес обмежив електоральний бар'єр до зазначених 40 % [31, с.140] та регламентував проведення виборів лише в один тур. Фактично це означає, що в Коста-Ріці було реалізовано мажоритарну систему посилено-відносної більшості (таких систем сьогодні не апробовано в жодній державі світу). І лиш у 2002 р. запроваджено/ відновлено інститут другого туру виборів, внаслідок чого система Коста-Ріки трансформувалась у мажоритарну систему послаблено-абсолютної більшості.

Загалом системи, проінтерпретовані випадками Аргентини, Болівії, Еквадору, Коста-Ріки та Нікарагуа (а також гіпотетично Литви), є дуже схожими до моделі, яку свого часу запропонували М. Шугарт та Р. Тагепера [32], тобто до так званого „правила подвійного доповнення” (з англ., *the double complement rule*). Воно у випадку, коли жодний із кандидатів не має більше половини голосів виборів, визначається так: множинність/ плюральність достатня тоді, коли дефіцит відсотку голосів виборців другого кандидата від 50 % принаймні є вдвічі більший, ніж у кандидата, який був би обраним за системою множинності (відносної більшості – *авт.*). На практиці це виглядало б так: наприклад, переможцем є той кандидат, який отримав 44 % голосів виборців, за тій умові, що другий кандидат отримав не більше 38 відсотків голосів виборців; або так, що переможець має 39 % голосів виборців, наступний кандидат – не більше 28 % голосів виборців тощо. Загалом правило формулювання мажоритарних систем послаблено-абсолютної більшості пояснене значною мірою такими ж причинами, як запровадження мажоритарних систем відносної більшості: такі системи насамперед орієнтуються на думку, що інколи звичайна множинність (плюральність або відносна більшість) є достатньою, натомість використання довиборів (другого туру виборів) є зайвим. Однак на практиці цього часто недостатньо, тому доводиться йти на другий тур виборів. Це аргументує позицію, що

„кваліфікована множинність” або „множинність на основі бар'єра”, яка діє у двотурових системах послаблено-абсолютної більшості, може бути як „нерухомою” (чи незмінною до оцінювання електорального бар'єра), так і „рухомою” (змінною, коли вираховують різницю, якої, наприклад, не вистачає до 50 % голосів виборців між двома кандидатами).

Загалом серед держав з республіканськими системами правління у сучасному світі абсолютно домінуючими є „чисті” або класичні мажоритарні системи абсолютної більшості, які найбільше притаманні для країн Європи, а також значною мірою притаманні для країн Латинської Америки й Африки. Модифіковані мажоритарні системи посилено-абсолютної та послаблено-абсолютної більшості для Європи не властиві або у Європі майже не апробовані, а презентовані в основному країнами Латинської Америки й Африки. Що стосується „чистих” чи класичних і модифікованих одностурових мажоритарних систем відносної більшості, вони здебільше презентовані прикладами Латинської Америки, Азії й Африки, але майже не представлені у Європі. Загалом досвід країн Європи найбільш витребуваний, оскільки в цій частині світу в контексті всенародного обрання президентів не регламентовано виборчих систем електорального коледжу, майже не презентовано мажоритарних систем відносної більшості, а також використано тільки систему преференційного голосування. Це означає, що виборчі системи країн Європи у контексті всенародного обрання президентів потрібно оцінювати як такі, що реалізують конструкції більшості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jefferson T. The Writings of Thomas Jefferson: Being His Autobiography, Correspondence, Reports, Messages, Addresses, and Other Writings, Official and Private / Thomas Jefferson, H. A. Washington. – Cambridge University Press, 2011. – 600 p.
2. Birch S. Two-Round Electoral Systems and Democracy / Sarah Birch // Comparative Political Studies. – 2003. – Vol. 36. – No. 3. – P. 319-344.
3. Blais A. Direct Presidential Elections : a World Summary / Andre Blais, Louis Massicotte, Agnieszka Dobrzynska // Electoral Studies. – 1997. – Vol. 16. – No. 4. – P. 441-455.
4. Blais A. One Round Versus Two Round Elections : An Experimental Study / A. Blais, J.-F. Laslier, A. Laurent, N. Sauger, K. Van der Straeten // French Politics. – 2007. – Vol. 5. – P. 278-286.
5. Piolatto A. Plurality versus proportional electoral rule: which is most representative of voters? / Amedeo Piolatto / Job Market Paper.–2009. – 27p.

6. Bochsler D. Non - discriminatory rules and ethnic representation: the election of the Bosnian state presidency / Daniel Bochsler // *Ethnopolitics*. – 2012. – Vol. 11. – No. 1. – P. 66-84.
7. Sherlock S. Parties and elections in Indonesia 2009 : the consolidation of democracy / Stephen Sherlock // *Parliament of Australia : Research Paper*. – June 2009. – No. 35. – 26 p.
8. Thompson E. Indonesia in Transition : 1999 Presidential Elections / Eric Thompson // *The National Bureau of Asian Research*. – December 1999. – No. 9. – 17 p.
9. Negretto G. Choosing How to Choose Presidents: Parties, Military Rulers, and Presidential Elections in Latin America / Gabriel Negretto // *Journal of Politics*. – 2006. – Vol. 68. – No. 2. – P. 421-433.
10. Vaughne M. The Extension of Qualified Majority Voting from the Treaty of Rome to the European Constitution / Miller Vaughne // *Research Paper* 04/54. – 2004. – 50 p.
11. James D. Resistance and Integration : Peronism and the Argentine Working Class, 1946-1979 / Daniel James. – NY : Cambridge University Press, 1988. – 312 p.
12. Levitsky S. Argentina : From Kirchner to Kirchner / Steven Levitsky, María Victoria Murillo // *Journal of Democracy*. – 2008. – Vol. 19. – No. 2. – P. 16-30.
13. Novaro M. Argentina / M. Novaro // Martínez R. La elección presidencial mediante doble vuelta en Latinoamérica / Ra. Martínez, M. Novaro. – Institut de Ciències Polítiques i Socials, 2004. – P. 25–56.
14. Singer M. 2002 presidential and parliamentary elections in Bolivia / Matthew Singer, Kevin Morrison // *Electoral Studies*. – 2004. – Vol. 23. – P. 143-182.
15. Piolatto A. Plurality versus proportional electoral rule : which is most representative of voters? / Amedeo Piolatto // *Job Market Paper*. – 2009. – 27 p.
16. Uachtarain T. 1938-2004 : Presidential Elections / Toghchain Uachtarain. – Environment, Heritage and Local Government. – 33 p.
17. Uachtarain T. 1938-2004 : Presidential Elections / Toghchain Uachtarain. – Environment, Heritage and Local Government. – 33 p.
18. Van der Brug W. Exploring Uncharted Territory : The Irish Presidential Election 1997 / Wouter van der Brug, Cees van der Eijk, Michael Marsh // *British Journal of Political Science*. – 2000. – Vol. 30. – No. 4. – P. 631-650.
19. Doyle J. The Irish Presidential Election / J. Doyle // *Irish Political Studies*. – 1998. – Vol. 13. – P. 135-144.
20. Marsh M. The Making of the Irish President 1997 / M. Marsh // Marsh M. How Ireland Voted 1997 / M. Marsh, P. Mitchell. – Boulder CO : Westview / PSAI Press, 1999. – P. 215-242.
21. Uachtarain T. 1938-2004 : Presidential Elections / Toghchain Uachtarain. – Environment, Heritage and Local Government. – 33 p.
22. Park T. Who Picks the President / Takoma Park // *Presidential election inequality: the electoral college in the 21st century*. – Takoma Park, MD : FairVote, 2006. – P. 29–46.
23. McClintock C. Plurality versus Runoff Rules for the Election of the President in Latin America : Implications for Democracy / Cynthia McClintock // Paper prepared for presentation at the meeting of the American Political Science Association, Chicago, Ill, August 30-September 2, 2007. – 42 p.
24. Chastain J. Where Did They Vote For Le Pen? Globalization and the National Front / James Chastain // *Middle States Geographer*. – 2006. – Vol. 39. – P. 101-110.
25. Laver M. Policy competition in the 2002 French legislative and presidential elections / M. Laver, K. Benoit, N. Sauger // *European Journal of Political Research*. – 2006. – Vol. 45. – P. 669-699.
26. Cheng J. The Taiwan Presidential Election and Its Implications for Cross-straits Relations : A Political Cleavage Perspective / Joseph Y. S. Cheng, Camoes C. K. Tam // *Asian Affairs : An American Review*. – 2005. – Vol. 32. – No. 1. – P. 3–24.
27. Buckman R. The World Today Series : Latin America / Robert Buckman. – Harpers Ferry, West Virginia : Stryker-Post Publications, 2007. – 391 p.
28. Shugart M. Plurality vs. Runoff Election of Presidents : The Mexican Election of 2006 in Comparative Perspective / Matthew Soberg Shugart // Graduate School of International Relations and Pacific Studies. – University of California, San Diego, 2006. – 37 p.
29. Lehoucq F. Political Institutions, Policymaking Processes, and Policy Outcomes in Mexico / Fabrice Lehoucq, Gabriel Negretto, Francisco Aparicio, Benito Nacif, Allyson Benton // Division of Political Studies, Centro de Investigacion y Docencia Economicas, Research Network Working Paper. – 2005. – Vol. R-5/2. – 68 p.
30. Negretto G. Choosing How to Choose Presidents: Parties, Military Rulers, and Presidential Elections in Latin America / Gabriel Negretto // *Journal of Politics*. – 2006. – Vol. 68. – No. 2. – P. 421-433.
31. Lehoucq F. Costa Rica: Modifying Majoritarianism with 40 per cent Threshold / Fabrice Lehoucq // Colomer J. Handbook of Electoral System Choice / Josep Colomer. – London : Palgrave-Macmillan, 2004. – P. 133-144.
32. Shugart M. Majority Versus Plurality Election of Presidents : A Proposal for a „Double Complement Rule” / Matthew Soberg Shugart, Rein Taagepera // *Comparative Political Studies*. – 1994. – Vol. 27. – No. 3. – P. 323-348.

УДК 321.64

Шаповаленко М.В.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПОЗБУТИСЯ ТРАНЗИТОЛОГІЇ АБО В ПОШУКАХ НОВИХ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПАРАДИГМ

Розглядаються проблеми, що постали перед транзитологією з огляду на суперечливий перебіг пострадянських політичних трансформацій. Здійснено огляд основних підходів. Внесено пропозиції щодо осучаснення транзитологічної парадигми та напрямків подальших досліджень. Стверджується, що парадигма демократичного транзиту відіграла свою позитивну роль, але вочевидь реалії пострадянського простору вже не збігаються з положеннями цієї моделі. Абсолютна більшість пострадянських країн, що їх вважали транзитними у межах „третьої хвилі демократизації”, не просунулись значним чином у побудові демократії. Частина з них реконсолідувала авторитарні режими на новій основі, а більшість нині перебуває у невизначеній зоні між авторитаризмом та демократією.

Ключові слова: транзитологія, демократизація, демократичний транзит, політичний режим, трансформація, пострадянський простір.

Шаповаленко М.В.

ИЗБАВИТЬСЯ ОТ ТРАНЗИТОЛОГИИ ИЛИ В ПОИСКАХ НОВЫХ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ПАРАДИГМ

Рассматриваются проблемы, вставшие перед транзитологией с учетом противоречивого хода постсоветских политических трансформаций. Дан обзор основных подходов. Внесены предложения по осовремениванию транзитологической парадигмы и направлений дальнейших исследований. Утверждается, что парадигма демократического транзита сыграла свою позитивную роль, однако очевидно, что реалии постсоветского пространства уже не совпадают с положениями этой модели. Абсолютное большинство постсоветских стран, которые считаются транзитными в пределах „третьей волны демократизации”, не продвинулись значительным образом в построении демократии. Часть из них реконсолідувала авторитарные режимы на новой основе, а большинство в настоящее время находится в неопределенной фазе между авторитаризмом и демократией.

Ключевые слова: транзитология, демократизация, демократический транзит, политический режим, трансформация, постсоветское пространство.

Shapovalenko M.

GET RID OF TRANSITOLOGY OR IN SEARCH OF NEW CONCEPTUAL PARADIGMS

The problems, which arose in front of transitology taking into account contradictory course of post-soviet political transformations, are considered in the article. The overview of main approaches is given. Proposals on modernizing the transit paradigm and ways of future researches are given. Sure, the paradigm of democratic transit played the positive role, however obviously, that realities of post-soviet space do not coincide with the positions of this model. Absolute majority of post-soviet countries which were examined by transitology within the limits of the «third waves of democratization», did not move up towards the construction of democracy. The one part just re-consolidated authoritarian regimes on a new basis, and the majority of these countries just stuck at an indefinite phase between authoritarianism and democracy.

Key words: transitology, democratization, democratic transit, political regime, transformation, post-soviet space.

Сьогодні актуальним залишається пошук аналітичного інструментарію, який би допоміг створити адекватні уявлення не лише про поточні ситуації в країні та навколо неї, а й про майбутній розвиток суспільства. Численні зміни на пострадянському просторі відбувалися за формальною метою створення демократії (яка закарбована і в Конституції України) та здобуття членства в ЄС. Крізь призму певних імпортованих західних концепцій соціології, порівняльної політології, які виконували функцію інтелектуальної компенсації на тлі провалу домінування марксистської парадигми, протягом десятиліть досліджувалися процеси змін на пострадянському просторі. В першу чергу це стосується транзитології як цілісної і системної науково-дослідницької галузі, що сформувалася на основі емпіричних даних перехідних процесів у країнах Латинської Америки у 70-ті роки ХХ ст. Класична транзитологія народилася в межах політичної науки провідних країн Заходу, у першу чергу США. Існує безліч монографій (у т.ч. колективних), збірників, статей із зазначеної проблематики. Наявна також низка спеціалізованих наукових видань, зокрема „Journal of Democracy”, „Journal of Communist Studies and Transition Politics”, „Communist and Post-Communist Studies” і т.д. Класичними вважаються праці таких політологів, як Д. Растоу, Ф. Шміттера, Т. Карла, Г. О’Доннелла та А. Пшеворського. Серед вітчизняних учених можна виділити праці О. Романюка, О. Фісуна, В. Горбатенка, А. Колодій, О. Дергачова, Ф. Рудича, О. Долженкова та інших, хоча помітно, що вітчизняна транзитологія робить лише перші кроки. Російські дослідники В. Гельман, А. Мельвіль також зробили свій внесок у дослідження пострадянських трансформацій. Разом із тим, помітно бракує робіт, в яких би робилися спроби осучаснити постулати транзитології з урахуванням теоретичного доробку згаданих учених, а також аналізу політичної практики країн пострадянського простору.

Різні позиції багатьох (здебільшого західних) транзитологів об’єднує лише своєрідна парасолька – модель „демократичного транзиту” чи то „поставторитарного переходу”. В цілому ж спостерігається досить серйозні розбіжності у поглядах на функціонування цієї моделі і складових її елементів. У зв’язку з серйозними політичними труднощами, що відчутно позначилися на функціонуванні поставторитарних

політичних режимів, намітилися значні зрушення в оцінці ситуації „невизначеності” переходу [1, с.20; 2, с.49; 3]. Це багато в чому підштовхнуло методологічні суперечки навколо теорії С. Гантінгтона про „третю хвилю демократизації”: чи закінчилася вона і чи слід очікувати авторитарного „відкату” (якщо брати модель „хвильового” розвитку світового демократичного процесу), чи продовжується сьогодні і на якому етапі, які взагалі критерії так званої демократизації, чи то універсальні вони, чи то унікальні для кожної конкретної країни. Але наукова експансія її концептуальних підходів на інші регіони світу не виявилася надто вдалою. Більше того, вона увійшла у тривалу методологічну кризу, яку відмітили й американські дослідники, та й російські. Тому, з нашої точки зору, варто було б розглянути перспективи використання транзитологічних підходів у дослідженні перехідних процесів на пострадянському просторі та варіанти пошуку інших концепцій.

Рухомим в смисловому і змістовному плані є саме поняття „Демократія”. Таку гнучку його інтерпретацію можна поширити на всі пострадянські країни (наприклад, „неліберальні демократії” у Ф. Закарія). При цьому держави Центральної і Східної Європи взагалі продемонстрували відхід від деяких принципів ліберальної демократії: зростання популізму в політиці, нестабільність партійних систем, націоналізм, радикалізація протестних настроїв. Але головним все ж таки є телеологічна заданість парадигми, а саме однозначно позитивна цінність демократії, переваги її перед іншими формами політичних режимів. Ця цінність розглядається як абсолютна й універсальна для всіх країн і континентів. Таким чином, демократія стає своєрідним маркером цивілізованості і прогресивності політичного режиму, основою суспільних відносин та їх регулятором. А це підвищувало значимість парадигми транзитології для сучасних соціальних наук, політичної практики та її ідеологічного забезпечення.

Розгляд політичного процесу в руслі методології, що використовує в якості однієї з базових категорій поняття „демократія”, підкреслює як би сучасність та актуальність саме такого ракурсу дослідження політичних процесів. Виникаючі складності з операціоналізації поняття „демократія” багато політологів намагаються зняти шляхом використання різних нових категорій, наприклад, „демократура”, „псевдодемократія”, „делегативна демократія” і ін., щодо

політичних режимів, які не відповідають за своїми основними інституціональним і функціональним параметрам так званим ліберальним демократичним системам. Інакше кажучи, погляду дослідників, що працюють в руслі транзитологічної парадигми, постає не об'єкт дослідження (скажімо, система інститутів або функціонування еліти будь-якої країни) сам по собі, а обов'язково в порівнянні з аналогічними феноменами існуючих демократичних систем. Таким чином фіксується наявність певного „збочення”, „перверсії” або відхилення від західних зразків ліберальної демократії. Тобто констатується „перехідність” як невизначена типологічна характеристика політичного режиму.

Особлива роль в процесі переходу приділяється різного роду факторів соціальної інженерії (Ф.Шмігер) [4; 5], конструювання політичних інститутів, рецепція принципів правових систем розвинених демократичних держав, формування нового типу культури на базі іншого набору цінностей і пріоритетів, переосмислення історії і традицій народу. Але все одно було спрямовано конструювання найбільш оптимальних умов для функціонування демократії та формування середовища, в якій відбувається адаптація структурних та інституціональних нововведень.

Люкан Вей та Стівен Левіцкі досліджують транзит під протилежним кутом зору, акцентуючи причини збереження авторитарних режимів : 1) сила зв'язків країни з Заходом – там, де цей зв'язок був міцним та стійким, жоден авторитарний режим не пережив реставрації, зокрема у Центрально-Східній Європі; але там де цей зв'язок був незначним, як на пострадянському просторі, набагато більше значення мали внутрішні фактори, що часто суперечили глибокій демократизації; 2) сила єдиної партії, 3) сила військово-поліцейського апарату, його здатність придушити антивладні виступи, 4) державний контроль над економікою (особливо в країнах, багатих мінеральними ресурсами). Також згадані вчені наголошують, що характер падіння авторитарних режимів має значення для подальших траєкторій політичного розвитку. Консолідація демократія більш ймовірна у випадку жорсткого переходу („hard door transition”), коли опозиція отримує владу внаслідок жорсткої боротьби із сильним авторитарним режимом, аніж у випадку м'якого переходу („rotten door transition”), коли опозиція

отримує владу з рук слабкого авторитарного режиму [6].

Виникнення проблеми адекватного визначення „відхилення” від демократії актуалізує й проблеми альтернативних концепцій у зв'язку з очевидними обмеженнями суто компаративного підходу в поясненні складних інституційних рамок політичних систем [7]. Отже, слід розглянути історичні особливості сприйняття правових і політичних інновацій, ставлення населення до модернізаційних новацій владних еліт, ступінь збереження і відтворення соціокультурного багажу, традицій, ретрансляції стійких символів масового свідомості.

Серйозному аналізу в рамках інституційного підходу піддалися і проблеми адекватності умовам країн виборчої системи і електорального законодавства, принципів представництва і національно-територіального улаштування. Увагу дослідників приваблювали перш за все проблеми формування основ демократичного державного устрою на базі конституції. При цьому конституція розглядалася як досить серйозна база інституційних змін політичного режиму.

Само по собі дослідження політичного процесу в рамках транзитологічної парадигми, на наш погляд, цілком правомірно і має масу реальних позитивних можливостей. По-перше, можна уявити політичне життя як постійний процес змін на рівні суспільних груп, інститутів, практик, які не фіксуються в категоріях статички, оскільки політичний процес як такий – динамічне явище з безліччю можливостей і напрямків. По-друге, транзитологічний підхід зосереджений на виділенні й аналізі чинників політичних змін. Тут, звичайно, можна приймати або відкидати намічені багатьма дослідниками параметри, але не викликає сумнівів самі підходи у такому випадку: інституціональний та структурний функціоналізм в їх нових інтерпретаціях (А. Етціоні, Д. Норт та ін.). По-третє, саме транзитологічна парадигма дослідження політичних процесів стала основою розгляду нестабільних, нестійких, але водночас складно організованих систем в їх найбільш важкий період розвитку – пошуку оптимальної форми самоорганізації на основі переосмислення світового досвіду й актуалізації свого історико-культурного потенціалу. Таким чином, тимчасові, темпоральні характеристики при дослідженні багатьох важливих аспектів політичного процесу

набувають характеру історично зумовленого та прив'язаного до відповідного соціально-економічного середовища духовно-культурного континууму. І, нарешті, по-четверте, транзитологія стала серйозним науковим напрямом, який пов'язує глобальні світові, довгострокові тенденції розвитку (економічного, соціально-політичного, інформаційного плану) і локальні процеси. При цьому з'явилася можливість не тільки розгляду загального процесу демократизації та його впливу на ситуацію в державах „недемократичних” або „перехідних”, але й визначення чинників прояву тенденцій до глобалізації економічних відносин на цьому рівні, посилення інформаційного впливу провідних держав світу, які володіють потужним потенціалом засобів масових комунікацій і т.д. Спроби зв'язати теоретичне осмислення політичного процесу в світі з певним ідеологічним забезпеченням конкретних дій політиків стикаються з проблемою коректності наукового мислення взагалі. Тому видається, що транзитологія опинилася в амбівалентній ситуації. В якості швидкої і досить активної форми осмислення соціально-політичної дійсності держав вона стала загальноживаною навіть в вітчизняній політології (наприклад, поняття „перехідність”, „невизначеність”) [8]. Але водночас очевидні обмеженість і спрощеність цього поняття в плані фіксації лише нестабільного і складного процесу, що зрештою вимагає особливого інструментарію для аналізу. Тут набагато небезпечнішим є повернення в суспільні науки нової „істинної” системи знань у вигляді певної ідеологічної заданості, ніж наявність багатьох протиріч і помилок в методологічних прийомах транзитології [9, р.321; 10, р.90].

Зауважимо, що провал численних прогнозів щодо розвитку України пов'язаний із хибними парадигмами, які домінували і домінують до тепер у науковому дискурсі політології, соціології і таке інше. Усі події, процеси, які відбувалися на теренах країни намагались номінувати як розвиток ринкових відносин, партій і партійної системи, державотворення. Тобто ставлення до цих процесів та їх аналіз здійснювались з позиції парадигми прогресу, який завжди супроводжує поступальний розвиток. Але водночас ігнорувався протилежний процес – деградації існуючих структур. Тобто сам дискурс розвитку заковує більш менш об'єктивний аналіз або більш адекватний аналіз процесів, що відбуваються, у жорсткі безальтернативні рамки. Постійно відроджуються концепти

прогресу та розвитку на тлі соціального, економічного, політичного, геополітичного погіршення ситуації. На думку деяких науковців, це пов'язано із відсутністю концепції розпаду, в межах якої можна було б моделювати процеси деградації та спаду. Аналогічного структурованого дискурсу щодо цих проблем просто не існує. Без чітко сформульованої парадигми розпаду не може бути ані теорії, ані моделей розпаду, які б допомогли спрогнозувати негативні наслідки реформ, революцій, змін тощо.

Відомий британський науковець угорського походження Імре Лакатос підкреслював, що дослідницька програма не може бути відхилена на підставі того, що є факти, які спростовують висновки, що випливають із неї [11]. Мабуть, настав час дати завершений і об'єктивний погляд на посткомуністичні трансформації. В кінцевому підсумку політична наука, як і інші наукові дисципліни, що постійно розвиваються, повинна представити по можливості несуперечливі і логічні пояснення, які є не істиною за визначенням, а лише деякими спробами вибудувати продуктивні моделі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Капустин Б.Г. Конец „транзитологии”? (О теоретическом осмыслении первого посткоммунистического десятилетия) / Б.Г. Капустин // ПОЛИС. – 2001. – №4. – С. 6-26.
2. Кузнецов И.И. Парадигма транзитологии / И.И. Кузнецов // Общественные науки и современность. – 2000. – № 5. – С. 46-51.
3. Мартыанов В.С. Конец транзитологии: Что дальше? [Електронний ресурс] / В.С. Мартыанов. – Режим доступу: www.espi.ru/Content/Conferences/Papers2004/Martyanov.pdf
4. Шмиттер Ф. Размышления о „транзитологии”: раньше и теперь [Електронний ресурс] / Ф. Шмиттер. – Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2013/6/razmyshleniya-o-tranzitologii-ranshe-i-teper>. – Вып. журнала № 6 (57) 2013
5. Карл Т. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы (размышления по поводу применимости транзитологической парадигмы при изучении посткоммунистических трансформаций) / Т. Карл, Ф. Шмиттер // Полис. – 2004. – № 4. – С. 6–27
6. Way L. A., Levitski S. Why „Democratic Breakthroughs” often fail to create democracies: Modes of Transition [Електронний ресурс]. URL: <http://www.sais-jhu.edu/academics/regional-studies/europe/confrences/countering-regression/pdf/lucan-way-177background.pdf><http://www.sais-hu.edu/academics/regional-studies/europe/confrences/countering-regression/pdf/lucan-way-background.pdf>
7. Fisun O. Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective / O. Fisun // Democratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2012. - Vol. 20, No. 2. – P. 87-96.

8. Романюк О.І. Кінець транзитології” чи криза її первинної парадигми? [Електронний ресурс] / О.І. Романюк // Політичний менеджмент. – 2011. – № 2(47), – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=69&c=15877>
9. Gans-Morse J. Searching for Transitologists: Contemporary Theories of Post-Communist Transitions and the Myth of a Dominant Paradigm / J. Gans-Morse // Post-Soviet Affairs,- 2004, 20,4 – P. 320–349.
10. Plattner M. Reconsidering the Transition Paradigm / M. Plattner // Journal of Democracy – 2014, 25:1 (January): – P. 86-100.
11. Лакатос И. История науки и ее рациональные конструкции [Електронний ресурс] / Имре Лакатос. – Режим доступу <http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000330/index.shtml><http://filosof.historic.ru/books/item/f00/s00/z0000330/index.shtml>

УДК 328.13-027.236[(47+57:1-55)]:303.7

Осадчук І. Ю.

Львівський національний
університет імені Івана Франка

ЕФЕКТИВНІСТЬ УРЯДІВ У ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇНАХ

Проаналізовано поняття „ефективність уряду”. Визначено основні підходи до ефективності уряду в політичній науці. Виокремлено індикатори ефективності урядів. На підставі спеціальних методик оцінено ефективність урядів у пострадянських країнах. З’ясовано кореляцію між типами політичних режимів та критеріями ефективності урядів у пострадянських країнах.

Ключові слова: ефективність уряду, пострадянські країни, якість бюрократії, індекс трансформації, статусний індекс, індекс управління.

Осадчук И. Ю.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ПРАВИТЕЛЬСТВ В ПОСТСОВЕТСКИХ СТРАНАХ

Проанализировано понятие „эффективность правительства”. Определены основные подходы к эффективности правительства в политической науке. Выделены индикаторы эффективности правительств. На основании специальных методик оценена эффективность правительств в постсоветских странах. Выяснена корреляция между типами политических режимов и критериями эффективности правительств в постсоветских странах.

Ключевые слова: эффективность правительства, постсоветские страны, качество бюрократии, индекс трансформации, статусный индекс, индекс управления.

Osadchuk I. Y.

THE EFFECTIVENESS OF GOVERNMENTS IN POST-SOVIET COUNTRIES

The concept of „government effectiveness” is analyzed. The main approaches to the government effectiveness in political science are defined. Indicators of the effectiveness of governments are determined. On the basis of special methods the effectiveness of governments in post-Soviet countries is evaluated. Correlation between the types of political regimes and indicators of the effectiveness of governments in post-Soviet countries is ascertained.

Key words: government effectiveness, post-Soviet countries, quality of bureaucracy, transformation index, status index, management index.

Ефективність уряду є одним із ключових елементів у структурі ефективності урядування. Своєю чергою ефективність урядування – це спосіб, за допомогою якого влада здійснює управління економічними та соціальними ресурсами країни з метою свого розвитку [1, с. 378]. Досвід функціонування політичних систем країн пострадянського простору засвідчив необхідність аналізу діяльності урядів цих країн, зокрема, їхньої ефективності. *Метою дослідження* є оцінка ефективності урядів та з'ясування кореляції між типами політичних режимів і критеріями ефективності урядів у пострадянських країнах. До аналізу включено одинадцять країн пострадянського простору (Азербайджан, Білорусь, Вірменію, Грузію, Казахстан, Киргизстан, Молдову, Росію, Таджикистан, Туркменістан і Узбекистан).

У політичній науці виокремлюють *три основні підходи до ефективності уряду*:

1) *ефективність (як продуктивність)* – це набір певних результатів діяльності уряду щодо поставлених завдань. Тут ефективність визначається тим, чи уряд досягнув своїх цілей (чи не досягнув);

2) *ефективність (як відповідальність)* – це набір показників, які свідчать про підконтрольність урядового кабінету певним лімітам і правилам, що похідні від наслідків політичних систем (мається на увазі також і відповідальність запитам виборців щодо поточних і довгострокових перспектив);

3) *ефективність (як структурність)* – це міра того, наскільки внутрішня конструкція урядового кабінету відповідає ідеям про продуктивність та відповідальність цього кабінету. В цьому контексті ефективність урядового кабінету може бути оцінена кризь дві призми: а) відповідальність і продуктивність кабінету загалом (як структури виконавчої влади); б) відповідальність окремих компонентів урядових кабінетів (тут мова

йде насамперед про посади міністрів) [1, с. 323-324; 2; 3].

На основі вищезазначених підходів *ефективність уряду* визначають на основі сприйняття того, наскільки ефективно уряд працює в напрямі надання державних послуг або у площині забезпечення якості державної служби, у сенсі забезпечення певного ступеня незалежності від політичного тиску та у ракурсі оцінювання якості прийнятих та імплементованих політичних рішень, а також із посилання на те, наскільки урядова політика отримує довіру громадян тих чи інших країн [1, с. 339].

Критерієм оцінювання ефективності урядів, запропонованим британським дослідницьким центром Economist Intelligence Unit (EIU), є *якість бюрократії, її інституціональна ефективність та оцінка надмірності бюрократії* (англ. quality of bureaucracy/institutional effectiveness, excessive bureaucracy/red tape). Як частковий інтерпретатор індексу демократії (Democracy Index), роль бюрократії почали аналізувати ще у 1996 р. За даними аналізу (табл. 1) найвища якість бюрократії в Грузії, а найнижча – в Таджикистані, Туркменістані, Узбекистані. Проміжні показники характерні для Вірменії, Росії, Білорусі, Казахстану, Киргизстану й Молдови [4]. Протягом останніх кількох років помічено кореляцію: країни, в яких функціонують партійні кабінети (Грузія з 2012 р., Вірменія з 1999 р.), характеризуються вищими показниками якості бюрократії, ніж країни, для яких властиві технократичні (непартійні) кабінети. Виняток тут становлять Молдова (всі кабінети, за винятком кабінету Д. Брагіша, були партійними) і Киргизстан (з 2010 р. функціонують тільки партійні кабінети), в яких показники якості бюрократії є однаковими з аналогічними показниками в Білорусі, Казахстані (традиційно формуються технократичні/непартійні кабінети).

Таблиця 1

Маркери урядової ефективності за даними Economist Intelligence Unit в пострадянських країнах (1996–2013 рр.)

Рік	АЗЕ	БЛР	ВРМ	ГРЗ	КАЗ	КГЗ	МЛД	РОС	ТДЖ	ТКМ	УЗБ
1996	0,13	–	–	–	0,00	–	0,13	0,13	–	–	0,00
1998	0,13	–	–	–	0,00	–	0,13	0,00	–	–	0,00
2000	0,13	–	–	–	0,00	–	0,00	0,00	–	–	0,00
2002	0,00	–	–	–	0,00	–	0,00	0,13	–	–	0,00
2003	0,00	–	–	–	0,00	–	0,00	0,13	–	–	0,00
2004	0,00	–	–	–	0,00	–	0,00	0,13	–	–	0,00
2005	0,00	–	–	–	0,00	–	0,00	0,13	–	0,00	0,00

2006	0,00	0,13	0,25	0,38	0,13	0,13	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
2007	0,00	0,13	0,25	0,56	0,13	0,13	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
2008	0,00	0,13	0,25	0,63	0,13	0,13	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
2009	0,00	0,13	0,25	0,63	0,13	0,13	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
2010	0,00	0,13	0,25	0,63	0,13	0,13	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
2011	0,00	0,13	0,25	0,63	0,13	0,13	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
2012	0,00	0,13	0,25	0,63	0,13	0,13	0,00	0,25	0,00	0,00	0,00
2013	0,25	0,13	0,38	0,63	0,13	0,13	0,13	0,25	0,00	0,00	0,00

Якість бюрократичного апарату (англ. bureaucratic quality) оцінюють також за допомогою методики „International Country Risk Guide” (ICRG), запропонованої групою Political Risk Services (PRS). Ця техніка була започаткована ще у 1984 р. Найвищі показники якості бюрократичного апарату

станом на 2013 р. (табл. 2) характерні для Казахстану (якість бюрократії оцінено як 0,50). Своєю чергою Азербайджан, Білорусь, Вірменія, Молдова та Росія отримують індекс на рівні 0,25 [5]. Дані щодо інших пострадянських країн не запропоновано.

Таблиця 2

Маркери урядової ефективності за даними „International Country Risk Guide” в пострадянських країнах (1996–2013 рр.)

Рік	АЗЕ	БЛР	ВРМ	КАЗ	МЛД	РОС
1996	–	–	–	–	–	0,50
1998	0,25	0,25	0,25	0,50	0,50	0,25
2000	0,25	0,25	0,25	0,50	0,50	0,25
2002	0,25	0,25	0,25	0,50	0,50	0,25
2003	0,25	0,25	0,25	0,50	0,50	0,25
2004	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2005	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2006	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2007	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2008	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2009	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2010	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2011	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2012	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25
2013	0,25	0,25	0,25	0,50	0,25	0,25

Ще однією методикою оцінки урядової ефективності є набір маркерних показників під назвою „Global Insight Business Risk and Conditions”, серед яких виокремлюють такі: *рівень розвитку бюрократії й послідовність політичного процесу, а також перспективного планування* (англ. bureaucracy, policy consistency and forward planning). Найвищий рівень розвитку бюрократії й послідовності політичного процесу, а також перспектив-

ного планування станом на 2013 р. (табл. 3) характерний для Вірменії, Грузії та Молдови, а найнижчий – для Білорусі, Казахстану, Таджикистану, Туркменістану й Узбекистану. Проміжні позиції властиві для Азербайджану та Киргизстану [6]. Встановлено кореляцію: ефективність партійних урядів (Грузія з 2012 р., Вірменія з 1999 р., Молдова) є вищою, ніж технократичних (непартійних).

Таблиця 3

Маркери урядової ефективності за даними „Global Insight Business Risk and Conditions” в пострадянських країнах (1996–2013 рр.)

Рік	АЗЕ	БЛР	ВРМ	ГРЗ	КАЗ	КГЗ	МЛД	РОС	ТДЖ	ТКМ	УЗБ
1996	0,31	0,44	0,44	0,38	0,31	0,44	0,50	0,44	0,19	0,25	–
1998	0,31	0,44	0,44	0,38	0,31	0,44	0,50	0,44	0,19	0,25	–
2000	0,31	0,38	0,44	0,44	0,31	0,44	0,50	0,44	0,25	0,25	–
2002	0,38	0,31	0,63	0,44	0,25	0,44	0,50	0,50	0,25	0,25	0,31
2003	0,44	0,31	0,63	0,50	0,38	0,44	0,50	0,50	0,25	0,25	0,31
2004	0,46	0,28	0,63	0,47	0,38	0,40	0,50	0,51	0,32	0,25	0,35
2005	0,44	0,31	0,63	0,50	0,38	0,38	0,50	0,50	0,25	0,19	0,31
2006	0,44	0,19	0,63	0,50	0,38	0,38	0,50	0,44	0,25	0,25	0,31
2007	0,44	0,19	0,56	0,50	0,31	0,38	0,50	0,50	0,31	0,31	0,44
2008	0,44	0,25	0,63	0,50	0,38	0,38	0,50	0,50	0,31	0,31	0,44
2009	0,44	0,25	0,69	0,50	0,38	0,31	0,56	0,50	0,31	0,31	0,44
2010	0,44	0,25	0,69	0,56	0,38	0,44	0,56	0,44	0,31	0,25	0,38
2011	0,44	0,25	0,75	0,75	0,38	0,50	0,56	0,44	0,31	0,25	0,38
2012	0,44	0,25	0,75	0,75	0,38	0,50	0,56	0,44	0,31	0,31	0,38
2013	0,50	0,25	0,75	0,69	0,31	0,50	0,56	0,44	0,31	0,31	0,38

Наступним зведеним індикатором урядової ефективності є „Gallup World Poll” (GWP), запропонований компанією Gallup. GWP включає такі показники: *задоволеність системою громадського транспорту, системою доріг та системою освіти* (англ. *satisfaction with public transportation system, satisfaction with roads and highways,*

satisfaction with education system). Найвищі показники урядової ефективності за даними GWP станом на 2013 р. (табл. 4) зафіксовано в Узбекистані, Грузії й Туркменістані, а найнижчі – в Росії, Молдові, Таджикистані, Казахстані та Вірменії. Проміжні показники характерні для Азербайджану, Білорусі й Киргизстану [7].

Таблиця 4

Маркери урядової ефективності за даними „Gallup World Poll” в пострадянських країнах (1996–2013 рр.)

Рік	АЗЕ	БЛР	ВРМ	ГРЗ	КАЗ	КГЗ	МЛД	РОС	ТДЖ	ТКМ	УЗБ
2006	0,49	0,60	0,59	0,54	0,58	0,43	0,45	0,46	0,48	–	–
2007	0,49	0,60	0,48	0,51	0,48	0,47	0,44	0,39	0,53	–	–
2008	0,50	0,59	0,55	0,64	0,48	0,52	0,46	0,45	0,52	–	0,72
2009	0,56	0,58	0,55	0,66	0,53	0,55	0,45	0,43	0,63	–	0,78
2010	0,52	0,59	0,51	0,71	0,50	0,58	0,42	0,45	0,59	–	0,75
2011	0,52	0,56	0,46	0,72	0,47	0,49	0,42	0,42	0,64	–	0,79
2012	0,55	0,54	0,51	0,69	0,53	0,52	0,44	0,40	0,59	0,72	0,75
2013	0,58	0,55	0,49	0,68	0,47	0,52	0,44	0,42	0,48	0,68	0,76

Важливою методикою оцінки урядової ефективності є перелік індикаторів, що стосується щорічного набору даних програми „Business Environment and Enterprise Performance Survey”, яку оприлюднює Світо-

вий банк і Європейський банк реконструкції та розвитку стосовно перехідних країн Європи та Азії. Методику запропоновано у 1999 р., спрямовано на транзитні економіки країн колишнього СРСР. У цілому програма

сфокусована на оцінювання ефективності, регуляторного й інвестиційного клімату в розвитку бізнесу. Станом на 2013 р. найвищі показники ефективності, регуляторного й інвестиційного клімату в розвитку бізнесу

характерні для Азербайджану, а найнижчі – для Киргизстану. Впродовж 2000–2013 рр. тільки для Азербайджану властиве постійне зростання зазначених показників (табл. 5) [8].

Таблиця 5

Маркери урядової ефективності за даними „Business Environment and Enterprise Performance Survey” в пострадянських країнах (2000–2013 рр.)

Рік	АЗЕ	БЛР	ВРМ	ГРЗ	КАЗ	КГЗ	МЛД	РОС	ТДЖ	УЗБ
2000	0,59	0,74	0,74	0,59	0,64	0,63	0,49	0,64	–	0,70
2002–2004	0,83	0,92	0,73	0,72	0,89	0,82	0,84	0,85	0,70	0,85
2005–2007	0,86	0,92	0,76	0,67	0,89	0,88	0,84	0,87	0,78	0,84
2008–2011	0,84	0,54	0,67	0,59	0,53	0,50	0,61	0,56	0,67	0,69
2013	0,98	0,89	0,92	0,78	0,89	0,75	0,83	0,79	0,80	0,92

Для інтерпретації того, наскільки уряд сприяє можливості досягнення управлінського консенсусу, при цьому проводячи ефективне управління, яке ґрунтується на ефективному використанні ресурсів, Д. Кауфманн пропонує звертатись до так званого „індексу трансформації” – „Bertelsmann Transformation Index” [9]. Цей індекс включає два показники – „статусний індекс” (англ. status index) та „індекс управління” (англ. management index), які побудовані на поетапному оцінюванні різних маркерів, розміщених у категоріях *розвитку демократії, ринкової економіки, а також державного управління*. Демократія передбачає аналіз таких показників: державність і політична участь, верховенство права й стабільність демократичних інституцій, політична/соціальна інтеграція. Ринкова економіка спирається на такі показники:

рівень соціально-економічного розвитку, валютно-цінова стабільність, організація ринку, приватна власність, режим добробуту, економічні показники й стійкість. Своєю чергою, управління в основі має такі детермінанти: рівень складності, управлінські можливості, ефективність поділу ресурсів, досягнення консенсусу й міжнародна співпраця. Всього задіяно 17 критеріїв. Статусний індекс спирається на показники, які отримано з приводу оцінювання демократії та ринкової економіки; індекс управління вибудовується на підставі оцінювання показників державного менеджменту. Кожний із показників щодо транзитних країн оцінено за шкалою від 1 (як найнижчий) до 10 (як найвищий).

Таблиця 6

Статусний індекс та індекс управління в пострадянських країнах за методикою „Bertelsmann Transformation Index” (2003–2014 рр.)

Рік	Інд	АЗЕ	БЛР	ВРМ	ГРЗ	КАЗ	КГЗ	МЛД	РОС	ТДЖ	ТКМ	УЗБ
2003	СІ	4,47	3,99	5,74	4,06	5,24	4,61	4,06	6,00	3,27	3,36	3,50
	ІУ	3,27	2,16	5,01	2,39	3,30	3,50	3,23	5,47	3,18	1,19	1,52
2006	СІ	4,51	4,47	6,26	5,73	5,48	4,76	5,06	6,14	3,50	3,20	3,46
	ІУ	3,49	2,73	5,07	5,90	4,13	4,17	3,50	3,84	4,48	1,83	2,17
2008	СІ	4,51	4,47	6,41	6,60	5,53	5,80	5,93	5,94	3,80	3,34	3,68
	ІУ	3,83	2,89	5,14	6,36	4,69	4,67	4,48	3,84	4,46	2,00	2,24
2010	СІ	4,85	4,52	5,75	6,03	5,24	4,97	5,79	5,70	3,42	3,55	3,25
	ІУ	4,05	3,26	4,36	5,68	4,70	4,17	4,49	3,41	2,95	2,28	2,10
2012	СІ	4,85	4,36	5,59	5,88	5,13	5,32	6,24	5,73	3,50	3,54	3,01
	ІУ	4,00	2,77	4,70	5,38	4,69	4,85	5,39	3,96	3,51	2,20	1,94
2014	СІ	4,71	4,31	5,71	6,16	5,05	5,61	6,33	5,24	3,59	3,45	3,09
	ІУ	3,95	2,75	4,84	5,78	4,67	4,69	5,52	3,90	3,58	2,19	1,79

Найвищі показники статусного індексу (розвиток демократії і ринкової економіки) станом на 2014 р. (табл. 6) зафіксовано в Молдові, Грузії, а найнижчі – в Узбекистані, Туркменістані й Таджикистані. Проміжні показники характерні для Вірменії, Киргизстану, Росії, Казахстану, Азербайджану та Білорусі. Щодо індексу управління (управлінський консенсус, ефективність управління та розподіл управлінських ресурсів), то найкращі позиції займають Грузія та Молдова, а найгірші – Узбекистан, Туркменістан, Білорусь. Проміжні позиції займають Вірменія, Киргизстан, Казахстан, Азербайджан, Росія й Таджикистан [9].

За показниками рейтингу демократичного розвитку (The Democracy Score), що розробили експерти „Freedom House” за програмою „Nations in Transit” станом на 2013-2014 рр. пострадянські країни поділяємо на дві групи: 1) країни, в яких функціонує гібридний політичний режим (в широкому розумінні до гібридного режиму включаємо такі типи: напівконсолідований демократичний режим, перехідний/гібридний режим і напівконсолідований авторитарний режим): Вірменія, Грузія, Киргизстан, Молдова; 2) країни, в яких функціонує авторитарний режим (за методикою програми „Nations in Transit” – консолідований авторитарний режим): Азербайджан, Білорусь, Казахстан, Росія, Таджикистан, Туркменістан та Узбекистан [10]. Підсумовуючи, зазначимо, що якість бюрократії, її інституціональна ефективність у гібридних країнах вища, ніж в авторитарних. Крім того, рівень розвитку ринкової економіки та ефективності управління в гібридних країнах вищий, ніж в авторитарних. Натомість, не спостерігаємо кореляції між типом політичного режиму та задоволеністю системою громадського транспорту, системою доріг і системою освіти. У подальших дослідженнях основною метою буде встановлення

співвідношення стабільності та ефективності урядів у пострадянських країнах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бялоблещкий З. Стабільність та ефективність урядів у політичних системах країн Східної Європи : моногр. / З. Бялоблещкий. – Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – 470 с.
2. Curristine T. Government Performance: Lessons and Challenges [Електронний ресурс] / Teresa Curristine // OECD Journal On Budgeting. – 2005. – Vol. 5 – No. 1. – P. 127–151. – Режим доступу: <http://www.oecd.org/gov/budgeting/43481160.pdf>
3. James O. Performance, Stakeholder Stability and the Survival of UK Executive Agencies [Електронний ресурс] / Oliver James, George Boyne, Alice Moseley, Nicolai Petrovsky // Paper presented to Public Management Research Conference, Maxwell School of Syracuse University, June 2011. – International Perspectives on Government Performance. – 21 p. – Режим доступу: https://www.maxwell.syr.edu/uploadedFiles/conferences/pmrc/Files/James_PerformancestakeholderstabilityandthesurvivalofUKexecutiveagencies.pdf
4. Economist Intelligence Unit (EIU) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/EIU.xlsx>
5. Political Risk Services International Country Risk Guide (PRS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/PRS.xlsx>
6. Global Insight Business Risk and Conditions [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/WMO.xlsx>
7. Gallup World Poll (GWP) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/GWP.xlsx>
8. Business Environment and Enterprise Performance Survey (BPS) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/BPS.xlsx>
9. Bertelsmann Transformation Index (BTI) [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bti-project.de/materialien/bti-2014/>
10. Nations in Transit [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://freedomhouse.org/report-types/nations-transit>

УДК 324:342.8

Авксентьєв А.О.
Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ДЖЕРРИМЕНДЕРИНГ ЯК ПРАКТИКА ЕЛЕКТОРАЛЬНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ

Досліджується технологія маніпулювання з визначенням меж виборчих округів, яка позначається у політичній науці неологізмом „джеррімендеринг”. Класифіковані основні типи і техніки джеррімендерингу. Доведено, що за фіксованих електоральних вподобаннях виборців формат „нарізки округів” може призводити до діаметрально протилежних результатів голосування. Окреслені деякі альтернативні моделі боротьби з джеррімендерингом, зокрема, проаналізовані вимоги українського виборчого законодавства щодо визначення меж мажоритарних округів.

Ключові слова: джеррімендеринг, виборчі округи, позитивний джеррімендеринг, виборча кампанія, маніпулювання, місцеві вибори.

Авксентьєв А.А.

ДЖЕРРИМЕНДЕРИНГ КАК ПРАКТИКА ЭЛЕКТОРАЛЬНОГО МАНИПУЛИРОВАНИЯ

Исследуется технология манипулирования с определением границ избирательных округов, обозначаемая в политической науке неологизмом „джерримендеринг”. Классифицированы основные типы и техники джерримендеринга. Доказано, что при фиксированных электоральных предпочтениях избирателей формат „нарезки округов” может приводить к диаметрально противоположным результатам голосования. Обозначены некоторые альтернативные модели борьбы с джерримендерингом; в частности, проанализированы требования украинского избирательного законодательства к определению границ мажоритарных округов.

Ключевые слова: джерримендеринг, избирательные округа, положительный джерримендеринг, избирательная кампания, манипулирование, местные выборы.

Avksentiev A.

GERRYMANDERING AS A PRACTICE OF ELECTORAL MANIPULATING

The article researches the technology of manipulating with the defining of electoral district boundaries denoted in political science by neologism „gerrymandering”. Main types and techniques of gerrymandering are classified. It is proved that during fixed voter’s electoral preferences the format of „district cutting” can lead to diametrically opposite results of voting. Some alternative models of combating with gerrymandering are detected, in particular, Ukrainian election legislation requirements for determining the majority electoral district boundaries.

Key words: gerrymandering, electoral districts, positive gerrymandering, electoral campaign, manipulating, local elections.

У всіх мажоритарних, змішаних, а також пропорційних з кількома багатомандатними округами виборчих системах виникає необхідність розмежування виборчих округів. Під округом у політичній науці найчастіше розуміють виборчу одиницю, в

рамках якої учасники голосування об’єднуються для вибору своїх представників в органи влади або місцевого самоврядування [1]. Характерною ознакою приналежності до одного округу є те, що виборці голосують за один і той самий список альтернатив.

Якщо законодавчо закріплено обов’язкову відповідність контурів округів кордонам усіх адміністративно-територіальних суб’єктів держави, то простір для маніпуляцій з

боку влади істотно звужено, однак в іншому випадку нарізка округів дозволяє зацікавленим суб'єктам спотворювати реальні електоральні переваги і кардинально впливати на результати. Саме таку довільну демаркацію округів, націлену на штучну зміну електорального балансу, в політичній науці називають „джеррімендерингом” [2].

Актуальність теми пов'язана з розповсюдженим використанням подібної маніпулятивної практики владою в різних державах. Україна в даному випадку не є винятком: практично на всіх парламентських і місцевих виборах із мажоритарною складовою влада тією чи іншою мірою вдавалася до махінацій з нарізкою округів. Негативним наслідком „джеррімендерингу” є спотворення реальних електоральних уподобань виборців, вироблене в інтересах кандидатів від влади.

У західній (насамперед, американській) політології ступінь розробленості теми досить висока. Американська традиція в дослідженні „джеррімендерингу” полягає у виборі „кейса” та аналізі відповідного емпіричного матеріалу (найчастіше – карт) з метою виявлення махінацій із нарізкою округів. Для порівняльного аналізу маніпулятивності тих чи інших нарізок округів ученими були запропоновані формули розрахунку „індексів джеррімендерингу”, заснованих на формально-арифметичному аналізі „виборчої геометрії” [3, 4].

При підготовці статті багато корисної інформації було отримано з досліджень Р. Ніємі, Р. Гілмана, Дж. Маккензі, М. Хамфрі, Д. Левіна та інших зарубіжних учених. Що стосується ступеня розробленості проблематики в українській політичній науці, то слід зазначити, що „джеррімендеринг” опинився на периферії дослідницького інтересу вітчизняних політологів. Крім кількох згадок у навчальних посібниках із політичного менеджменту та маркетингу або виборчих технологій, „джеррімендеринг” був безпосереднім об'єктом дослідження лише в кількох українських наукових статтях. Зокрема, особливої уваги заслуговують роботи „Теоретичні аспекти джеррімендерингу як особливого методу утворення виборчих округів” доктора політичних наук О. Євтушенка у співавторстві з О. Карабило та „Критерії законодавчого проектування територіальної організації виборів” М. Афанасьєвої.

Метою статті є дослідження джеррімендерингу як практики електорального маніпулювання. У предметне поле статті

також входять основні типи та базові техніки джеррімендерингу, а також альтернативні моделі боротьби з ним (у тому числі й закріплені відповідними законами про вибори в Україні).

Сам неологізм „джеррімендеринг” („Gerrymandering”) вперше з'явився в 1812 р. для позначення нарізки округів, здійсненої на виборах губернатора штату Массачусетс у США. З ініціативи чинного губернатора Елбріджа Джеррі була проведена маніпулятивна демаркація виборчих округів, яка дозволила політику об'єднати максимальну кількість своїх опонентів у рамках мінімальної кількості округів. Один із сформованих таким чином округів був настільки химерної геометричної форми, що візуально нагадував саламандру. 26 березня 1812 р. на сторінках „Boston Gazette” махінації губернатора Джеррі були піддані жорсткій критиці, і саме тоді (у дослідників немає єдиної думки щодо автора неологізму) вперше було використано слово „Джеррі-мандра” [5]. Протягом XIX і XX століть „джеррімендеринг” широко використовувався в США, Великобританії та інших державах, де традиційно застосовуються мажоритарні електоральні формули.

В американській політичній науці, в якій проблематика розроблялася найбільш глибоко, загальноприйнятою є така типологія технік „джеррімендерингу”:

- „packing” – зосередження максимальної кількості виборців певного типу в рамках одного округу. Доцільною є „пакування” максимуму виборців опонента в мінімум округів (в ідеалі – в один);

- „cracking” – розосередження виборців певного типу в максимальну кількість округів з метою недопущення отримання ними більшості ні в одному з них;

- „hijacking” – перекроювання меж округів таким чином, щоб зіштовхнути двох сильних і популярних на цій території кандидатів від однієї партії (опонентів влади) в одному окрузі;

- „kidnapping” – тактика, яка використовується проти фаворита в певному окрузі, і реалізовується через об'єднання округу з іншими територіями, де кандидат не має підтримки.

Також „джеррімендеринг” класифікують за певною характерною ознакою виборців. Наприклад, виділяють „тюремний джеррімендеринг”, що передбачає приєднання до території округу спецділянок, голосування на яких легко контролюється з боку влади (крім безпосередньо в'язниць, це можуть

бути військові частини, лікарні, курсантські училища тощо). Такі спеціальності можуть приєднуватися до округів з імовірно паритетною ситуацією і вирішувати долю голосування. Крім того, дослідники часто наводять приклади расового, етнічного або лінгвістичного „джеррімендерингу”: в основу цієї маніпуляції покладено компактне проживання специфічних меншин, чії електоральні настрої можуть сильно відрізнятися від уподобань більшості виборців. Маючи достовірну інформацію про такі місця компактного проживання, влада може „розбавляти” ними округи, де фаворитом є кандидат від опозиції. Якщо ж обрання кандидата від меншин є небажаним, то такі місця компактного проживання слід роздробити на кілька частин, кожна з яких включається до складу іншого округу. На пострадянському просторі актуальним є й такий різновид „джеррімендерингу”, який відштовхується від дислокації гуртожитків (ВНЗ або підприємств, на співробітників яких можна впливати адміністративним шляхом).

Усі техніки „джеррімендерингу” прийнято ділити на *активні та пасивні*. Перша група передбачає безпосереднє застосування маніпулятивних практик шляхом перекроювання кордонів виборчих округів напередодні виборів, друга – навпаки, передбачає консервацію існуючих меж округів і відмову влади від їх перегляду, незважаючи на демографічні (чи інші значущі) зміни в дислокації виборців.

У рідкісних випадках „джеррімендеринг” використовується не для збільшення шансів на перемогу тих чи інших кандидатів, а з метою створення такої демаркації округів, яка б перешкоджала актуалізації старих конфліктів. Наприклад, у зв'язку з історичним конфліктом між індіанськими племенами Хопі та Навахо округи на виборах у законодавчі збори штату Арізона утворювали неправильні геометричні фігури. Завдяки такій нарізці вдалося уникнути появи округів, в яких конкурували б кандидати з ворогуючих племен. Подібні приклади ввели в науковий обіг поняття „позитивного джеррімендерингу” (за аналогією з „позитивною дискримінацією”) [6]. З проханням про законодавче закріплення „позитивного джеррімендерингу” у вересні 2014 р. до парламенту зверталися представники ЦВК України. Центрвиборчком

розраховував отримати законне право змінювати межі та центри округів вже після старту виборчої кампанії, мотивуючи це тим, що такий „позитивний джеррімендеринг” дозволить провести вибори на максимальній кількості території Донецької та Луганської областей. Однак законопроект №4531А підтримали лише 134 народних депутати, і ЦВК не отримала додаткових повноважень.

Утім, традиційне розуміння джеррімендерингу як маніпуляції з нарізкою округів в інтересах тих чи інших кандидатів набагато ближче до політичних реалій. Проілюструємо можливості впливу суб'єктів, що визначають межі округів, на результат виборів таким прикладом. У таблицях 1.1.-1.3. наведено схематичний кейс із трьома варіантами нарізки округів при фіксованих електоральних вподобаннях виборців. Кожен із 15 елементів таблиці приймає значення „А”, якщо умовний виборець, розташований в цьому квадраті, віддає перевагу кандидату від „партії А”, або значення „В” у разі підтримки кандидата від „партії В”. 15 квадратів необхідно розбити на 3 рівних за чисельністю виборців округи; переможець в окрузі визначається простою більшістю (в такому випадку відносна й абсолютна більшість – тотожні). У всіх трьох таблицях перший округ позначений курсивом, другий – напівжирним шрифтом, третій – нижнім підкресленням. У таблиці 1.1. в усіх трьох округах, які розбиті по стовпцях, перемагають кандидати від „партії А” (з однаковою мінімальною перевагою: 3 голоси за А, 2 – за В). Тут нарізка округів відповідає техніці „розпилення”, і незважаючи на сукупний баланс вподобань 60% на 40% на користь „партії А”, у підсумку 3 із 3 переможців представляють цю партію, спотворюючи реальні електоральні настрої виборців. У таблицях 1.2. і 1.3. викривлення ще сильніше, оскільки вони дозволяють отримати більшість мандатів менш популярній „партії В”. Обидва приклади ілюструють техніку „пакування”: в один округ (позначений нижнім підкресленням) максимально „пакуються” прихильники „партії А” (5-0), що дозволяє в двох інших округах перемагати кандидату від „партії В” (з мінімальною перевагою 3-2). Таким чином, підтримувана тільки 40% партія отримує два мандати, а більш популярна (60%) – всього один.

Таблиця 1.1.

<i>A</i>	<u><i>A</i></u>	<i>B</i>
<i>A</i>	<u><i>B</i></u>	<i>B</i>
<i>B</i>	<u><i>B</i></u>	<i>A</i>
<i>B</i>	<u><i>A</i></u>	<i>A</i>
<i>A</i>	<u><i>A</i></u>	<i>A</i>

Таблиця 1.2.

<i>A</i>	<i>A</i>	<i>B</i>
<i>A</i>	<i>B</i>	<i>B</i>
<i>B</i>	<i>B</i>	<i>A</i>
<u><i>B</i></u>	<i>A</i>	<u><i>A</i></u>
<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>

Таблиця 1.3.

<i>A</i>	<i>A</i>	<i>B</i>
<i>A</i>	<i>B</i>	<i>B</i>
<i>B</i>	<i>B</i>	<i>A</i>
<i>B</i>	<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>
<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>	<u><i>A</i></u>

Для боротьби з „джеррімендерингом” у законодавствах більшості демократичних країн чітко регламентовані вимоги до „виборчої геометрії”. Зокрема, стаття 18 Закону України „Про вибори народних депутатів України” передбачає чотири основні умови, відповідно до яких ЦВК визначає межі одномандатних мажоритарних округів. По-перше, чисельність виборців у всіх округах повинна бути „приблизно рівною” – допускаються відхилення в межах 12% від орієнтовної кількості виборців у „середньому окрузі”. По-друге, демаркація округів повинна проводитися виключно в рамках кордонів областей і міст – тобто один округ, наприклад, не може перебувати на перетині двох областей і частково включати в себе територію обох. По-третє, територія округу повинна описуватися замкнутою ламаною – не допускається наявність „зовнішніх анклавів” (такі „анклави” повинні бути приєднані до іншого, оточуючого їх округу). По-четверте, закон закріплює принципи „позитивного джеррімендерингу” для представництва інтересів національних меншин: якщо на певних суміжних між собою територіях компактно проживають національні меншини, то ці території мають бути включені в один округ. У разі якщо чисельність виборців в такому окрузі вище норми, допускається поділ на декілька, але з умовою, що національні меншини в одному з них становитимуть більшість. Самі округи мають бути сформовані за 175 до дня голосування, і ніякі зміни меж під час виборчого процесу не допускаються. Цікаво, що крім жорстких умов в законі є і „м’які”, досить абстрактні формулювання рекомендаційного характеру: наприклад, межі округів визначаються „з урахуванням інтересів територіальних громад” [7].

Показово, що в чинному законі про місцеві вибори (Закон України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських,

селищних, міських голів”) пункту про „позитивний джеррімендеринг” для національних меншин немає (а його актуальність, безумовно, тим вища, чим нижчий рівень виборів і менше середня чисельність виборців в окрузі). Відсутня і вимога „нерозривності округів”, а повноваження з демаркації покладаються на відповідні територіальні виборчі комісії (обласні, міські, районні) [8]. Саме перенесення відповідальності за нарізку округів з ЦВК на територіальні комісії, на нашу думку, в разі збільшує випадки умисних маніпуляцій з визначенням меж округів. Таким чином, саме на місцевих виборах (при збереженні мажоритарної складової виборів) проблема джеррімендерингу видається найбільш актуальною.

Однак, повертаючись до абстрактного прикладу, описаного в таблицях 1.1.-1.3, ми змушені констатувати, що всі три нарізки не суперечать жодному з вимог – території округів не „розриваються” і в них присутня рівна кількість виборців. Відповідно, подібні законодавчі норми є необхідною, але не достатньою умовою перешкодження маніпулятивним практикам визначення меж виборчих округів.

Аналізуючи міжнародний досвід боротьби з джеррімендерингом, слід сказати про такі елементи, зафіксовані у виборчому законодавстві різних країн. По-перше, передача повноважень із визначення меж усіх округів неурядовим і незаангажованим в політичному сенсі організаціям. Утім, в нинішніх українських умовах ефективність такого кроку з точки зору „деполітизації” процесу нарізки округів була б, на нашу думку, мінімальна. По-друге, прозорість визначення меж округів і можливість тривалого публічного обговорення запропонованої нарізки. Взаємний контроль політичних сил повинен мінімізувати випадки маніпулювання з межами округів. По-третє, ряд держав прийшов до законодавчого закріплення відповідності ліній демаркації кордонів всіх адмініст-

ративно-територіальних одиниць (а не тільки областей і міст, як це зараз зафіксовано в українському законодавстві). Однак така норма закону неминуче призводить до порушення принципу рівності голосів виборців (утім, в нинішньому українському законі про місцеві вибори при голосуванні за депутатів обласної ради і так присутній елемент „позитивної дискримінації” на користь невеликих за чисельністю населення районів).

Ціла група альтернативних методів боротьби з джеррімендерингом побудована на абстрактному математичному моделюванні. Яскравим прикладом такого „автоматичного методу” є „алгоритм найкоротших ліній”. Нехай N – кількість округів в державі (або області, у випадку з обласною радою). Якщо N – парне число, то $A = B = N / 2$, якщо N – непарне, то $A + B = N$, причому $A - B = 1$. Далі слід розділити державу на дві частини із співвідношенням населення A до B однією лінією, причому з усіх способів обрати такий, щоб лінія була найкоротшою (пряма, що з’єднує дві точки, завжди коротше будь-якої ламаної, що з’єднує ці ж точки). Далі в утворених „напівдержавах” продовжувати рекурсивно відтворювати цю процедуру, доки кількість одержаних „міні-держав” (округів) не стане рівною N . Американський інститут „The Center For Range Vote” здійснив за заданим алгоритмом альтернативну нарізку округів всередині всіх штатів [9], прийшовши до досить прогнозованих висновків щодо плюсів і мінусів такого методу. Алгоритм дійсно не залишає місця для „людського фактора” і маніпулювання з нарізкою округів, проте призводить до набагато більших незручностей в плані організації виборчого процесу, оскільки не враховує адміністративно-територіальні межі, географічні особливості територій, місця компактного проживання меншин і багато інших значущих моментів.

Таким чином, слід зазначити, що універсального методу боротьби з джеррімендерингом (крім відмови від мажоритарної складової виборів) на сьогодні немає. У той же час переведення процесу

нарізки виборчих округів у публічну площину і максимально широке обговорення проблеми мінімізують (хоч і не виключають) ймовірність явних маніпуляцій. Тема джеррімендерингу в українській політичній науці на достатньому рівні не досліджувалась, хоча її актуальність у контексті місцевих і парламентських виборів лише посилюється (зокрема, у зв’язку з аспектом участі у виборах вимушених переселенців з тимчасово окупованих територій).

ЛІТЕРАТУРА

1. Шведа Ю. Вибори та виборчі системи. Європейські стандарти та досвід для утвердження демократії в Україні / Ю.Р. Шведа. – Львів, 2010. – 462 с.
2. Євтушенко О. Теоретичні аспекти джеррімендерингу як особливого методу утворення виборчих округів / О. Н. Євтушенко, О. І. Карабіло // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу „Києво-Могилянська академія”]. Сер.: Державне управління. – Т. 235, Вип. 223. 2014 – С. 24-28.
3. Levin D. Measuring a Gerrymander / D. Z. Levin // Michigan Journal of Political Science. – № 9 (winter), 1988. – Р. 63-69.
4. Humphreys. M. Can compactness constrain the Gerrymander? [Електронний ресурс] / M. Humphreys. – Режим доступу: <http://www.columbia.edu/~mh2245/papers1/gerry.pdf>
5. Mackenzie J. Gerrymandering and Legislator Efficiency [Електронний ресурс] / J. Mackenzie. – Режим доступу: <http://www.udel.edu/johnmack/research/gerrymandering.pdf>
6. Морозова О. Формирование избирательных округов как метод электорального таргетирования / О. Морозова // Политика и общество». – 2013. – № 1 – С. 106-112.
7. Закон України „Про вибори народних депутатів України” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>
8. Закон України „Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів” [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2487-17>
9. W. Smith Splitline districtings of all 50 states [Електронний ресурс] / W. D. Smith. – Режим доступу: <http://www.rangevoting.org/SplitLR.html>

УДК [330.837+339.92](477):061.1ЄС

Король С.М.
Сумський державний університет

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ТА НЕОІНСТИТУЦІОНАЛІЗМ: НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

Досліджується науково-теоретичне обґрунтування теорії європеїзації та неоінституціоналізму. Проаналізовано різні концептуальні підходи до розуміння досліджуваних теорій, що вивчаються. Визначено, що при вивченні євроінтеграційної політики бажано було б застосовувати теорії європеїзації та неоінституціоналізму.

Ключові слова: європейська інтеграція, європеїзація, неоінституціоналізм, Європейський Союз (ЄС), новий інституціоналізм.

Король С.Н.

ЄВРОПЕИЗАЦИЯ И НЕОИНСТИТУЦИОНАЛИЗМ: НАУЧНО-ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Исследуется научно-теоретическое обоснование теории европеизации и неоинституционализма. Проанализированы различные концептуальные подходы к пониманию изучаемых теорий. Определено, что при изучении евроинтеграционной политики предпочтительнее было бы использовать теории европеизации и неоинституционализма.

Ключевые слова: европейская интеграция, европеизация, неоинституционализм, Европейский Союз (ЕС), новый институционализм.

Korol S.

EUROPEANIZATION AND NEOINSTITUTIONALISM: SCIENTIFIC AND THEORETICAL ASPECTS

The article studies the theoretical foundation of the theory of Europeanization and neoinstitutionalism. Different conceptual approaches to understanding of these theories are investigated. Determined, that the study of European integration policy would be desirable to apply the theory of Europeanization and neoinstitutionalism.

Key words: European integration, Europeanization, neoinstitutionalism, the European Union (EU), the new institutionalism.

Україна, проголосивши курс на європейську інтеграцію, взяла на себе відповідні зобов'язання, серед яких і ті, що стосуються вироблення єдиних принципів врядування, розвитку громадянського суспільства, гарантій прав людини. Стає реальністю політична та економічна взаємозалежність Європейського Союзу та його сусідів, оскільки країни, що мають спільний кордон з ЄС, є його основними партнерами у забезпеченні обопільного економічного зростання та збільшення обсягів зовнішньої торгівлі, у створенні зони політичної стабільності та верховенства права, а також у сприянні обміну людським капіталом,

ідеями, знаннями та культурними цінностями.

Однією з важливих передумов впровадження ефективною євроінтеграційної політики України є її науково-теоретичне обґрунтування, а саме розгляд теорії європеїзації та неоінституціоналізму, які автор вважає найбільш доцільними для цього наукового дослідження.

Питання європеїзації досліджувалися такими західними науковцями, як: Р. Ладрех, Т. Лоутон, Б. Кохлер-Кох, К. Радаеллі, Ф. Шіммельфенніг, Р. Айзінг, Й. Олсен. В Україні явище європеїзації розглядається у працях Л. Прокопенка, О. Рудіка, Н. Рудік, О. Оржель, М. Лендєл, С. Федонюк.

Неоінституціоналізм, представлений у працях як західних науковців: Г. Петерса, Д. Марча, Й. Олсена, П. Ді Маджіо,

В. Пауелла, так і українських – А. Романюка, А. Колодій, В. Андрусів.

Метою дослідження є аналіз теорій європеїзації в контексті неоінституціоналізму, їх науково-теоретичне обґрунтування як важливі передумови впровадження ефективної євроінтеграційної політики України.

У контексті європейської інтеграції термін „європеїзація” стає активно вживаним у 70-80-х роках минулого сторіччя: спочатку в процесі поглиблення європейської інтеграції та завершення формування внутрішнього ринку, пізніше, у 90-х роках, у процесі розширення ЄС та підготовки до членства країн-кандидатів із Центральної та Східної Європи. Сьогодні європеїзацію визнано окремим напрямом євроінтеграційних студій. У Європі, США існують школи та центри досліджень європеїзації.

Британський учений Р. Ладрех окреслює європеїзацію в широкому розумінні як поступове впровадження європейської політичної та економічної моделі у національну політику [1]. Науковець Т. Лоутон інтерпретує європеїзацію як юридичне делегування владних повноважень на рівень Європейського Союзу [2], а Т. Бюрзель – як зростання залежності внутрішньої політики від загальноєвропейської [3]; Б. Кохлер-Кох – поширення європейського політичного простору, ідей, цінностей і традицій поза межами країн-членів ЄС, вказуючи на поширення цієї концепції на держави, які не є членами ЄС [4, р.15].

Зосередження на інституційному вимірі європеїзації характерне для К. Радаеллі. Він пропонує розширену її інтерпретацію: „Європеїзація складається з процесів а) творення, б) поширення і в) інституціоналізації формальних і неформальних правил, процедур, політичних парадигм, стилів, „того, як робляться справи”, і спільних переконань та норм, які спочатку визначаються й утверджуються в політичному процесі ЄС, а потім включаються в логіку внутрішньодержавного (національного й субнаціонального) дискурсу, політичних структур і державних політик” [5]. Це визначення акцентує на аналізі „правил гри”, що були узгоджені між європейським і національним рівнями в процесі інтеграції та впливають на політичні процеси держав-членів ЄС та держав-кандидатів на вступ.

Ф. Шіммельфенніг і У. Зедельмайер дотримуються думки, що ефективність впливу Європейського Союзу на демократичні перетворення у Східній Європі залежить від двох головних чинників: наявності чи

відсутності безсумнівної перспективи членства та внутрішньодержавні політичні затрати для чинних урядів [6].

На думку О. Оржель, європеїзація зачіпає всі країни Європейського континенту, чинниками (джерелами) європеїзації є не лише ЄС, але й інші європейські структури: Рада Європи, ОБСЄ, ОЄСП та інші [7, с. 26].

На основі узагальнення концептів європейських фахівців М. Лендзел визначає європеїзацію як процес становлення наднаціональних інститутів, формування практики європейського багаторівневого урядування та національних інституційних конфігурацій під впливом і тиском ЄС. Учений зауважує, що вітчизняні вчені, як і зарубіжні, пропонують розглядати явище європеїзації як двосторонній процес взаємодії між європейським та національним (субнаціональним, місцевим) рівнями політичного процесу й управління [8, с. 37-38].

Як зазначає О. Оржель, раніше чи пізніше європейська інтеграція змушує держави вдаватися до змін на національному рівні: створювати інституції для просування європейської інтеграції та координації співробітництва з європейськими партнерами; готувати фахівців для вищезазначених інституцій; адаптувати національне законодавство відповідно до європейського. Європеїзація – це зміни, трансформації, реформи, що відбуваються в усіх сферах життя під впливом європейської інтеграції. Європеїзація у сфері державного управління реалізується як запровадження в національну практику управління найбільш ефективних механізмів, практик і процедур, вироблених або запозичених у процесі взаємодії з європейськими партнерами: державами-членами, організаціями, колегами [7, с. 31].

Європеїзацію можна розглядати як дискурс, урядування й інституціоналізацію. У першому тлумаченні робиться наголос на тому, що сучасна Європа – це дискурс, але не лише мовний, а й ідейний. У цьому сенсі європеїзація може бути засобом вираження, через який, наприклад, дискурс про глобалізацію інституціоналізується у внутрішньодержавних політиках.

Європеїзація розглядається також у контексті сучасної багаторівневої моделі урядування. Звідси виникає питання взаємодії різних пластів, включаючи регіональний, багатопаровий структури урядування, легітимність здійснення політики.

Власне інституціоналізацію розуміють як виникнення характерних структур урядування. Інституціоналізація ґрунтується на

твердженні, що найсуттєвішим фактором у спричиненні внутрішньодержавних змін є розбіжність, невідповідність політичних інституцій ЄС і держав-членів.

Ці три теоретичних підходи до європеїзації, безумовно, не виключають, а, навпаки, доповнюють один одного [9, с. 38].

До аналізу проявів європеїзації застосовуються різні методи, у першу чергу історичний і порівняльний. Науковці відстежують перебіг подій, що мали місце на європейському континенті, виявляють причинно-наслідкові зв'язки між певними рішеннями, правовими та регуляторними нормами, прийнятими на рівні ЄС, та змінами, реформами, трансформаціями в адміністративно-правовій чи політичній сферах, у внутрішній політиці, соціально-економічному житті та інших сферах на національному рівні.

Численні дослідження явища європеїзації зосереджуються на різних аспектах, сферах, рівнях її прояву. Дослідження європеїзації зосереджуються на політичних, економічних, регуляторних, правових аспектах. Якщо в перші десятиліття формування Європейської Спільноти та ЄС предметом аналізу були переважно економічні та політичні аспекти європеїзації, то останніми десятиліттями увагу дослідників привернули соціальні й культурні аспекти європеїзації [6].

Процес європеїзації відбувається за участі європейських інститутів і національних урядів, тому його можна проаналізувати з позиції неоінституціоналізму, який акцентує увагу на важливості правил, тобто інституцій. Тому наступним теоретичним підходом до пояснення регіональних євроінтеграційних процесів має бути дослідження неоінституціоналізму.

У політичній науці тривалий період часу, особливо після Другої світової війни, домінуючим теоретико-методологічним підходом був біхевіоризм, який пріоритетне значення надавав політичній поведінці особи, груп і значною мірою залишав „на узбіччі аналізу” політичні інститути. Одночасно з посиленням критики біхевіоризму у 80-х роках минулого сторіччя відбувається концептуальне оформлення нового інституціоналізму як провідного теоретико-методологічного напрямку сучасної політичної науки [10, с. 193].

Як зазначає українська вчена А. Колодій, неоінституціоналізм – це нова, але консервативна за своїм змістом теорія, адже вона підтверджує правоту консерваторів у тому, що лише традиція, тяглість та поступовість

створюють міцне підґрунтя для стабільного розвитку, а також вказує на наявність революціонерів, які сподіваються, що зусиллям волі, одномоментно можна народити життєздатний новий порядок на основі певного проекту [11, с. 62].

Загальною характеристикою, що об'єднує всі існуючі різновиди неоінституціоналізму в певну цілісність, як зазначає професор А. Романюк, є те, що вони вважають інститути центральним компонентом політичного життя. Відповідно, аналіз політичного необхідно починати з інститутів, а не індивідів. Більше того, новий інституціоналізм наголошує на вирішальній ролі інститутів щодо детермінування поведінки індивідів, що, власне, інститути зумовлюють переважно сталість політичної поведінки акторів. Подібного рівня регулярності не могло б бути за умови відсутності політичних інститутів [10, с. 196].

Гай Петерс вважає, що головними індикаторами нового інституціоналізму, які, з одного боку, конституують його як цілісність, а з іншого – відрізняють від інших теоретичних концептів, є: по-перше, аналіз структурних ознак суспільства і політики рівно як формально прийнятих, так і неформальних; по-друге, фіксація певної стабільності у часі структур, що розглядаються; по-третє, інститути повинні здійснювати вплив на індивідуальну поведінку своїх членів, і цей вплив може бути як формальним, так і неформальним; по-четверте, інститутам повинна бути властива певна система спільних цінностей, які мають приймати члени цих інститутів.

Новий інституціоналізм поєднує в собі відмінні підходи. На думку Гая Петерса, можна виокремити шість основних напрямків сучасного неоінституціоналізму. По-перше, це нормативний інституціоналізм. Його засновниками є Д. Марч та Й. Олсен [12], які значну увагу приділяли вивченню ролі норм у формуванні та функціонуванні інститутів і у визначенні індивідуальної поведінки. По-друге, це інституціоналізм раціонального вибору, який наголошує, що поведінка є функцією правил і стимулів більше, ніж норм і цінностей. Інститути є для цих груп системою правил та стимулів, дотримуючись яких особи намагаються максимізувати власну корисність. По-третє, це історичний інституціоналізм, який наголошує, що для розуміння логіки розвитку політики необхідно визначити початкові рішення, які визначають наступний політичний курс. По-четверте, це

емпіричний інституціоналізм, який найбільшою мірою є спадкоємцем „старого” інституціоналізму й наголошує, що структура/система управління/влади детермінує відмінності у способі реалізації політики та виборі, який здійснює влада. По-п'яте, це інтернаціональний інституціоналізм, який стосується інститутів, що функціонують поза національними державними інститутами. По-шосте, – соціальний інституціоналізм, що охоплює систему взаємовідносин між державою та суспільством, зокрема інститути неокорпоративізму. Безумовно, жодна з означених версій нового інституціоналізму не забезпечує повного й вичерпного розуміння інституційної поведінки, але кожна з них відкриває свій, особливий ракурс такого широкомасштабного явища, як неоінституціоналізм. Усі вони сукупно сприяють його кращому розумінню [10, с. 197].

А. Колодій у праці „Неоінституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях” виділяє ті напрями неоінституціоналізму, які, на її погляд, є найактуальнішими для політичної науки, а саме: соціологічний (зокрема нормативний), історичний та неоінституціоналізм обмеженого раціонального вибору. Професор приділяє значну увагу історичному неоінституціоналізму і зазначає: „як тут не згадати положення неоінституціоналізму про „стежку залежності” від історичного минулого, а, згадавши, не задуматися про те, як вчасно з неї звернути, зокрема й за допомогою нових теоретичних розробок” [11, с. 67].

Американський дослідник Пол Ді Маджіо виділяє три „нових інституціоналізми”: раціональної дії, соціального конструювання та опосередкованого конфлікту [12, с. 19].

Автор пропонує розглянути ті напрями неоінституціоналізму, які, на його погляд, є найактуальнішими для політичної науки, а також враховуючи зацікавленість учених до цих підходів, а саме: соціологічний (нормативний), історичний та неоінституціоналізм раціональної дії.

Початковою формою соціологічного неоінституціоналізму вважають так званий нормативний інституціоналізм, що сформувався як заперечення теорії раціонального вибору. Його прихильники Д. Марч і Й. Олсен стверджують, що поведінку акторів у рамках інституцій визначає „логіка відповідності”. Іншими словами, ціннісно забарвлені норми і формальні правила інституцій формують дії акторів [11, с.63].

Як зазначає А. Романюк, „у такому випадку цінності й правила, на наш погляд, слід розглядати як різновид норм, що регламентують позицію інституту в системі політичного поля та поведінку індивідів у межах конкретного інституту. Поняття „шаблон” у контексті цих авторів означає стійкі зразки поведінки, що дозволяє зробити поведінку інституту передбачуваною” [13, с. 28].

Учений С. В. Патрушев наголошує на тому, що інститути визначаються через норми і цінності (тим самим підкреслюється їхня важливість, а не лише формальних структур або процедур), причому це когерентна структура норм і цінностей, а не випадковий їх підбір [14, с. 150].

Підходи соціологічного неоінституціоналізму можуть бути протиставлені теорією раціонального вибору, згідно з якою актори діють відповідно до своєї вигоди. Однак необхідно мати на увазі, що спочатку в економічній науці, а потім і в політології сформувалася впливова течія – інституціоналізм обмеженого раціонального вибору, яка поєднує обидва підходи, стверджуючи, що раціональний вибір лежить в основі поведінки соціальних акторів, але лише до певної міри. Водночас цей напрям заперечує, що інституції формують рамки преференцій індивідів, вбачаючи визначальний мотив індивідуального вибору в прагненні людей до максимізації вигоди. Інституціоналізм обмеженого раціонального вибору розглядає інституції як цілеспрямовані конструкції, створені людьми для вирішення проблем, що виникають у процесі колективних дій [11].

Одним із основоположників цього різновиду неоінституціоналізму є американський учений Д. Норт. У його працях, чіткіше ніж де, можна знайти підтвердження погляду на новий інституціоналізм як концептуальну схему, що пояснює „здійнення вибору в рамках обмежень”, поєднуючи економічні та соціологічні (а також політологічні) підходи [15].

Інституційний підхід раціональної дії за П. Ді Маджіо розглядає діяльність акторів на основі підрахунку вигід-втрат. За такого підходу інтерес політичного актора розглядається як чітко визначений – максимум вигоди, мінімум втрат. В основі політичної діяльності згідно з цим підходом лежить стратегічна діяльність, наперед визначена інтересами та пріоритетами акторів [12, с.19].

Неоінституціоналізм, на думку Д. Марча та Й. Олсена, до певної міри інтегрує раціональну теорію дії в соціально-

конструктивістське пояснення формування норм, правил та цінностей [16].

Пропонуємо розглянути ще один варіант неонституціоналізму – так званий історичний інституціоналізм. Зазначений неонституціоналізм добре пояснює проблему співвідношення змін і неперервності: чому, наприклад, стається так, що запровадження офіційних інституцій певного типу в одних випадках дає добрий результат, а в інших – зазнає невдачі; чому в одних країнах (регіонах) інституційні обмеження справляють визначальний вплив на поведінку політичних акторів, а в інших – мінімальний або й не справляють жодного; чому, незважаючи на запровадження, життя часто повертає в стару, проторену колію [11].

Інститути формуються історично і змінити їх важко. Ця теорія стосується ідей та політики і розглядає інститути як структури. Акцент зроблений на програми, зміст політики, оскільки вважається, що структури здійснюють ідеї. Формування має вирішальне значення, яке змінити дуже складно, і існує перемирення рівноваги.

М. Вебер одним із перших теоретично обґрунтував значення організаційних структур у його концепції політичного панування. Представники історичного інституціоналізму вийшли з тієї самої соціологічної традиції. Але якщо теоретики організації виділяють пізнавальні межі раціональності і способи, якими організаційні правила і процедури координують дію незалежних індивідів, історично інституціоналісти більше зосереджені на темах влади та інтересів [14, с. 174].

Отже, можна зробити висновок, що при вивченні євроінтеграційного процесу бажано застосовувати теорію європеїзації (урядування, інституціоналізацію) та історичний і порівняльний методи, а також неонституціоналізм (соціологічний (нормативний), історичний та неонституціоналізм раціональної дії), що акцентує на важливості правил, тобто інституцій.

У контексті впливу європейської інтеграції європеїзація може бути визначена як процес, під час якого держави використовують правила ЄС в усіх сферах суспільства. Цей процес відбувається за участі європейських інститутів, національних урядів, регіональних місцевих еліт, груп інтересів, а також окремих індивідів, що діють у межах організацій. Змістом європеїзації у такому сенсі є правила (ЄС) та їхня рецепція. З цих визначень зрозуміло, чому її може доповнити неонституціоналізм, який

акцентує на важливості правил, тобто інституцій. Теорія неонституціоналізму не є чимось цілісним і завершеним. Навпаки, вона об'єднує різноманітні течії, що пропонують відмінні, часом суперечливі інтерпретації природи інституцій та їхньої суспільної ролі. Класифікація підвидів неонституціоналізму також здійснюється за різними критеріями з виділенням відповідно до різної їхньої кількості. Причому в одних випадках до уваги беруть неонституціоналізм у вузькому сенсі, в інших – усі сучасні течії інституціоналізму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ladrech R. Europeanization and Political Parties: towards a Framework for Analysis / R. Ladrech // Keele European Parties Research Unit (KEPRU). – Working Paper 7. – P. 2.
2. Lawton Thomas. Governing the Skies: Conditions for the Europeanisation of airline policy // Journal of Public Policy. – 1999. – Vol. 19. – № 1. – P. 91-112.
3. Börzel Tanja A. When Europe hits y beyond its borders: Europeanization and the near abroad / Tanja A. Börzel // Comparative European Politics, 2011. – № 9. – P. 394-413.
4. Kohler-Koch Beate. The evolution and transformation of European governance / Beate Kohler-Koch // The Transformation of Governance in the European Union ; eds. Beate Kohler-Koch, Rainer Eising. – London : Routledge, 1999. – P. 14-36).
5. Radaelli Claudio M. The Europeanization of Public Policy / Claudio M. Radaelli // The Politics of Europeanization; ed. K. Featherstone, C. Radaelli. – Oxford : Oxford University Press, 2003. – P. 30.
6. Шіммельфенніг Ф. Вступ: концепція європеїзації Центральної та Східної Європи / Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр // Європеїзація Центральної та Східної Європи: пер. з англ. / упоряд. Ф. Шіммельфенніг, У. Зедельмаєр; пер. О. Сидорчук, М. Смуток, Ю. Романишин; наук. ред. О. Палій, А. Савчук. – К. : Юніверс, 2010. – С. 5.
7. Оржель О. Європейська інтеграція та європеїзація: тотожність та відмінність / О. Оржель // Державне управління та місцеве самоврядування. – 04/2011. – Вип. 2(9). – С. 24-33.
8. Лендсьел М. О. Вплив процесів європеїзації на вдосконалення стандартів і практики управління у регіоні Центральної Європи / М. О. Лендсьел // Стратегічні пріоритети. – 2012. – № 1. – С. 37-42.
9. Юрчук О. О. Європеїзація та політика розширення Європейського Союзу на Схід у контексті демократичної консолідації. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://eurolaw.org.ua/docs/2011_3/txts/8-Yurchuk.pdf
10. Романюк А. С. Новий інституціоналізм та поняття інституту в політичній науці / А.С. Романюк // Вісник Львівського ун-ту. Сер.: філософсько-політологічні студії. – 2010. – Вип. 1. – С. 193-202.
11. Колодій А. Неонституціоналізм та його пізнавальні можливості в політичних дослідженнях / А. Колодій // Вісник Львівського ун-ту. Сер.: філософсько-політологічні студії. – 2010. – С. 60-69.

12. Андрусів В. В. Інституційний інтерес: виникнення та стратегічне значення // В. В. Андрусів / Стратегічні пріоритети. – 2006. – № 1. – С. 18-26.
13. Романюк А.С. Порівняльний аналіз політичних інститутів країн Західної Європи / А. С. Романюк. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2007. – 310 с.
14. Патрушев С. Институционализм в политической науке: этапы, течения, идеи, проблемы / С.В.

- Патрушев // Зарубежная политология в XX столетии: сб. науч. тр. / РАН ИНИОН; отв. ред. вып. М. В. Ильин – М., 2001. № 2. – С. 146-186.
15. Норт Д. Институти, процеси та функціонування економіки / Д. Норт. – Київ: Основи, 2000. – 230 с.
16. March J. Elaborating the „New Institutionalism” / J. March, J. Olsen // Working paper. – 2006. – № 11.

УДК 321:323.383

Іванова І. І.

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПІДХОДИ ДО АНАЛІЗУ НЕОКОРПОРАТИВІЗМУ В СУЧАСНІЙ ПОЛІТИЧНІЙ НАУЦІ

Досліджуються концептуальні засади неокорпоративізму та розкриваються основні положення сучасних підходів до аналізу цього феномена. Аналізується еволюція розуміння неокорпоративізму у зв'язку із трансформацією корпоративних практик, відповідно до чого виокремлюються статичний і динамічний підходи до його аналізу. Робляться висновки, що сучасні спроби осмислення неокорпоративізму пов'язані з такими викликами сьогодення, як глобалізація і децентралізація.

Ключові слова: корпоративізм, неокорпоративізм, моделі представництва інтересів.

Иванова И. И.

ПОДХОДЫ К АНАЛИЗУ НЕОКОРПОРАТИВИЗМА В СОВРЕМЕННОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ НАУКЕ

Исследуются концептуальные основы неокорпоративизма и раскрываются основные положения современных подходов к анализу данного феномена. Анализируется эволюция понимания неокорпоративизма в связи с трансформацией корпоративных практик, в соответствии с чем выделяются статический и динамический подходы к его анализу. Делаются выводы, что новые попытки осмысления неокорпоративизма связаны с такими вызовами современности, как глобализация и децентрализация.

Ключевые слова: корпоративизм, неокорпоративизм, модели представительства интересов.

Ivanova I.

APPROACHES TO THE ANALYSIS OF NEOCORPORATISM IN MODERN POLITICAL SCIENCE

The article examines the conceptual basis of neocorporatism and describes the main points of the modern approaches to the analysis of this phenomenon. The evolution of understanding of neocorporatism in connection with the transformation of corporate practices is analyzed, whereby static and dynamic approaches to the analysis are distinguished. It is concluded that the new attempts of understanding of neocorporatism are related to the current challenges, such as globalization and decentralization.

Key words: corporatism, neocorporatism, model of interests representation.

Термін „неокорпоративізм” з’явився у політичному дискурсі у другій половині ХХ ст. завдяки зусиллям професора Стенфордського університету Філіппа Шміттера. Перші праці, присвячені цій проблематиці, були опубліковані науковцем у 70-х роках минулого століття.

Зауважимо, що „неокорпоративізм” Ф. Шміттера та його послідовників ніяким чином не є спорідненим розумінню корпоративізму часів диктаторських режимів. Мова йде про нову модель представництва інтересів, за якої великі соціальні групи беруть участь у підготовці та здійсненні державної політики в обмін на лояльне ставлення до державної влади. Таким чином, сама суть корпоративізму зазнає значних змін.

Часто для наголосу на якісно новому смислового навантаженні певного поняття використовують додаткові термінологічні маркери. Найбільш поширеним варіантом є запропонований Ф. Шміттером термін „неокорпоративізм”. У сучасній науковій літературі, як зарубіжній, так і вітчизняній, також можна зустріти такі концепти, як „новий корпоративізм”, або „ліберальний корпоративізм”, іноді – просто „корпоративізм”. Проте існуюче словесне розмаїття позначає докорінно новий феномен, який описує взаємовідносини між державою та різними асоціаціями. На протигагу середньовічним корпораціям як закритим аполітичним групам і фашистським корпораціям як частині бюрократичного апарату держави, неокорпоративізм виділяє політичний аспект діяльності корпорацій і їхню незалежність від держави.

Найпершою роботою, в якій були викладені основні положення неокорпоративізму, була стаття Ф. Шміттера „Все ще століття корпоративізму?”, яка побачила світ у 1974 р. Автор дає таке визначення нового корпоративізму, яке стало класичним: „корпоративізм може бути визначено як систему представництва інтересів, в якій складові частини організовані в обмежену кількість окремих, обов’язкових, неконкуруючих, ієрархічно впорядкованих і функціонально диференційованих категорій, визнаних або ліцензованих (якщо не створених) державою і наділених представницькою монополією всередині відповідних категорій в обмін на здійснення певного контролю за відбором лідерів і артикуляцією вимог і підтримки” [1, р. 93-94].

При цьому Ф. Шміттер вказує на те, що корпоративізм не вичерпує всіх варіантів

системи представництва інтересів і порівнює його з трьома іншими системами – плюралізмом, синдикалізмом і радянським монізмом.

Порівнюючи плюралізм і корпоративізм, Ф. Шміттер доходить висновку, що це дві абсолютно різні системи. Якщо для плюралізму характерна наявність великої кількості спонтанно створених і конкуруючих груп, то для корпоративізму їхня чисельність є обмеженою, а виникнення – контрольованим. Крім того, такі союзи являють собою неконкурентні об’єднання, які повинні, в першу чергу, доповнювати один одного, а не вступати у конфлікт. Тому, якщо плюралізм виходить з принципу горизонтальної побудови комунікації між усіма учасниками взаємодії, то корпоративісти виходять з необхідності „вертикальної стратифікації” та ієрархічного порядку.

Таким чином, „і плюралісти, і корпоративісти визнають, приймають і намагаються впоратися зі зростаючою структурною диференціацією і різноманітністю інтересів сучасного політичного життя, але вони пропонують протилежні політичні засоби і розбіжні зображення інституційних форм, які повинна приймати сучасна система представництва інтересів” [1, р. 97].

Радянський „монізм”, на відміну від корпоративізму, припускає, що одиниці представництва інтересів „створюються, фінансуються і вирішуються єдино існуючою партією і здійснюють представницьку роль лише в межах цієї партії” [1, р. 97]. До того ж такі корпоративні об’єднання створюються на підставі ідеологічної приналежності й відсутності реальної конкуренції.

Синдикалізм, навпаки, виключає важливість участі держави та політичних партій не лише у створенні та легітимації спілок, а й у вирішенні конфліктів і розподілі цінностей. Такі союзи в підсумку виступають абсолютно автономними і незалежними від держави утвореннями.

З іншого боку, корпоративізм, зауважує Ф. Шміттер, найважливішою якістю асоціацій інтересів вважає їхнє проміжне становище між окремими членами (індивідами, фірмами або локальними групами) і державою. З одного боку, вони артикулюють інтереси певного кола громадян, з іншого – знаходяться в постійних контактах із державою через включення їх у політичний процес і тим самим просувають і захищають ці інтереси. Держава, забезпечуючи реалізацію уподобань тих чи інших асоціацій, в

свою чергу вимагає певної міри підпорядкування й підконтрольності.

Важливість теоретичних пошуків Ф. Шміттєра полягає і в тому, що він проводить межу і визначає різницю між двома видами корпоративізму – соціальним і державним. Соціальний корпоративізм – це, по суті, той корпоративізм, який надалі буде ним названий неокорпоративізмом.

Державний корпоративізм – це корпоративізм, який характеризував історичне минуле Португалії, Іспанії, Бразилії, Чилі, Перу, Мексики, Греції, і, звичайно, Фашистської Італії, нацистської Німеччини, Австрії часів Енгельберта Дольфуса і Франції Філіпа Петена. Він характеризується такими рисами, як наявність у корпорацій зобов'язань перед державою, які закріплені в Трудовому кодексі та офіційних декретах, адміністративна залежність, необхідність дозволу держави для формування нових асоціацій та їхньої роботи, необхідність згоди держави на прийом нових членів, а також призначення керівників зверху. Державний корпоративізм тісно пов'язаний із бюрократичним апаратом, з центральною владою. Корпорації не мають ніякої самостійності, а політична система, в якій існує цей тип корпоративізму, не передбачає наявності конкурентності. Тому очевидно, що не може бути й мови про існування груп інтересів, позиція яких відмінна від позиції влади – єдиного ідеологічного монополіста в країні. Як результат, вибори мають або формальний характер, або зовсім не проводяться, а самі призначення здійснюються зверху.

Соціальний корпоративізм отримав найбільш яскраве вираження в Австрії, Данії, Німеччині, Нідерландах, Норвегії, Швеції, Швейцарії. Цей тип корпоративізму припускає наявність автономних, мультирівневих територіальних спілок, відкритих і конкурентних виборів, ідеологічного розмаїття. Самі корпорації є незалежними акторами політичного процесу, які вступають у рівноправний діалог з державою, а не підкоряються їй. Організація внутрішніх органів, призначення керівників, прийом нових членів – усе це прерогативи існуючих асоціацій і здійснюються ними самостійно.

Таким чином, якщо соціальний корпоративізм притаманний „постліберальному, розвиненому капіталізму, державі загального добробуту”, то державний – „визначальний елемент, якщо не структурна неминучість, антиліберального, нерозвиненого капіталізму,

авторитарної, неомеркантилістської держави” [1, р. 105].

Пізніше автор зауважує, що новий корпоративізм у його соціальному варіанті найбільше характерний для невеликих європейських країн з добре організованими асоціаціями інтересів і вкрай вразливими інтернаціоналізованими економіками, особливо, якщо вони мають сильні соціал-демократичні партії, які користуються електоральною підтримкою населення, є нейтральними державами, такими, наприклад, як Швейцарія, а також культурно і лінгвістично однорідними.

Розмежувавши корпоративізм на два підвиди, Ф. Шміттер тим самим зміг дистанціювати новий корпоративізм від корпоративізму, що існував між двома світовими війнами і скомпрометував себе, тим самим знявши з цього поняття негативний відтінок і давши корпоративізму другий шанс.

У більш пізніх роботах, наприклад, у статті „Корпоративний сізіф: минуле, сьогодення та майбутнє”, написаній спільно з Юргеном Гротом, Ф. Шміттер доходить висновку про циклічність корпоративізму. З моменту свого існування неокорпоративізм пережив вже кілька таких циклів, тривалість яких, на думку авторів, становить 20-25 років. Якщо наприкінці 80-х можна було говорити про деякий занепад неокорпоративізму, то в 90-ті він відчуває новий підйом. „Впровадження переговорів і тристоронніх, і двосторонніх соціальних пактів знову повертається на порядок денний” [2, р. 6] – констатують учені. Однак неокорпоративізм переходить на якісно новий рівень: якщо раніше переговори між підприємцями та працівниками вирішувалися на макро-рівні, то зараз ці взаємини перейшли на мезорівень – рівень переговорів окремо взятих фірм і організацій.

Таким чином, Ф. Шміттер констатує певні зміни і трансформації самих корпоративних практик. Не даремно він починає використовувати для характеристики неокорпоративізму 90-х років поняття „узгодження”, розширюючи сферу дії корпоративних відносин на ті утворення, які можуть і не мати відповідної організаційної структури. Сюди включаються тепер навіть політичні партії та партійні об'єднання, які здійснюють вплив на процес прийняття рішень. Ф. Шміттер починає включаючи в поняття „неокорпоративізм” не тільки виконавчу владу, асоціації підприємців і робітників, але й безліч інших груп

інтересів, тим самим відображаючи реальні тенденції розвитку сучасних держав.

Якщо, за висловом Ф. Шміттера, його аналіз зосереджувався на „вхідних параметрах”, то інший відомий дослідник, Г. Лембрух, вказує на необхідність використання для пояснення неокорпоративізму не тільки вхідних функцій, тобто артикуляції інтересів, але й вихідних параметрів, таких як „авторитарний розподіл цінностей” та впровадження політики. Істотна особливість нового корпоративізму – конституційна автономія груп, включених у процес прийняття рішень. Тому велике значення в корпоративній організації держави він відводить добровільній інституційній інтеграції конфліктуючих соціальних груп, високому ступеню їхньої кооперації, співробітництву зацікавлених груп між собою, а також із самою державою. При цьому сам процес прийняття рішень характеризується наявністю дворівневої системи переговорів – спочатку всередині самих автономних груп, потім – між урядом і „картелем” (тобто елітою) цих організованих груп [3, р. 53]. Особливо яскраво це виявляється в проведенні економічної політики, особливо політики доходів. У підсумку, Г. Лембрух визначає неокорпоративізм як „особливий тип участі великих організованих груп у виробленні державної політики, переважно у сфері економіки, [що відрізняється] високим рівнем міжгрупової кооперації” [4, с. 307]. При цьому варто зауважити, що дослідник замінює термін „неокорпоративізм” терміном „ліберальний корпоративізм”. Як і Ф. Шміттер, він відокремлює його як від традиційного корпоративізму доіндустріальної Європи, так і від авторитарного корпоративізму фашистського толку, найбільший розквіт якого припав на першу половину ХХ ст.

Серед основних передумов появи ліберального корпоративізму Г. Лембрух виділяє дві: по-перше, це трансформація конкурентоспроможних економік через соціальну владу олігополістичних фірм і організованих представників інтересів, політизація ринку; по-друге, травматичний досвід економічної кризи 1929 року з його подальшими тяжкими наслідками для політичної стабільності в ліберальних демократіях, після якої прийшло розуміння, що політичні рішення, особливо в економічній сфері, потрібно приймати, виходячи з балансу інтересів і умов [3, р. 55]. Конфлікт інтересів як джерело прогресу, проголошений марксистським вченням, відкидається

і на зміну йому приходять їхня взаємозалежність.

Ліберальний корпоративізм властивий, в першу чергу, економічно розвиненим країнам, таким як Австрія, Нідерланди, Скандинавські країни, Швейцарія і Західна Німеччина. При цьому існують різні конфігурації корпоративізму. Так, Австрія виступає для вченого найбільш чистим видом корпоративізму, найбільш сильним його варіантом, тоді як Західна Німеччина – більш слабким. Корпоративний орган у Західній Німеччині, на думку Г. Лембруха – це лише „інструмент уряду, а не автономний соціальний партнер (як це можна спостерігати в Австрії)” [5, р. 105].

Учений у статті „Ліберальний корпоративізм і партійне правління” вказує на взаємозв'язок корпоративізму з партійною системою. Він доводить, що мається більш-менш постійна тенденція встановлення ліберального корпоративізму в тих країнах, де традиційно сильний вплив мають партії соціалістичної спрямованості [5]. Крім того, Г. Лембрух доходить висновку про генетичну взаємозалежність таких двох феноменів, як ліберальний корпоративізм і консоціальна демократія. Там, де впроваджувалися корпоративні форми прийняття державних рішень, паралельно їм в більшості випадків йшло створення коаліцій. І це не дивно, адже консоціалізм і ліберальний корпоративізм мають схожу структуру: лідери конкуруючих груп ведуть постійні переговори з врегулювання суперечливих інтересів. Таким чином, в обох випадках пріоритет віддається комунікації на вищому рівні, тоді як серед нижчих рівнів вона розвинена досить слабо. Тому можна зробити висновок, що наявність вертикальної інтеграції, централізації та концентрації влади в кожній групі – важлива умова існування як консоціальної демократії, так і неокорпоративізму.

Таким чином, Ф. Шміттер і Г. Лембрух запропонували дві основні моделі інтерпретації неокорпоративізму – інституційну і функціональну відповідно. Подальші дослідження проводилися або в рамках цих двох підходів (М. Аткинсон, А. Коусон, В. Коулмен, К. Кроуч, П. Катзенштейн, І. Шолта), або ж в рамках нової, синтетичної моделі (А. Сіарофф, О. Моліна і М. Роудс). Для досліджень 90-х і 2000-х років характерна тенденція до використання саме останньої.

Зокрема, до дослідників вказаного напрямку відноситься Алан Сіарофф, який провів дослідження корпоративізму в 24 демократіях. У своїй аналітичній статті з

аналогічною назвою він ставить завдання визначити ідеальний тип корпоративізму, а також зіставити запропоновані теоретичні положення з реально існуючими характеристиками сучасних йому демократичних країн. Такий ідеальний тип дозволив ученому розташувати досліджувані країни на своєрідному континуумі, крайніми полюсами якого є плюралізм і корпоративізм. Ті країни, які, на його думку, володіють всіма характеристиками запропонованого ним ідеального типу, і є одними з крайніх полюсів цього континууму. Таким чином, дається можливість проаналізувати різні підвиди самої корпоративної моделі та окреслити найбільш широко й повно коло країн, які так чи інакше використовують корпоративні практики.

Після таких маніпуляцій А. Сіарофф доходить висновку, що швидше за все найбільш адекватним буде використання такої змінної, як економічна інтеграція, яка допоможе вирішити проблемні моменти в класифікації країн на основі критерію корпоративності. Виходячи з такого аналізу, зрештою А. Сіарофф робить висновок, що кожне десятиліття, починаючи з 60-х років, знаменувалося наявністю дихотомії „корпоративна / плюралістична” економіки.

А. Сіарофф як би підсумовує всі попередні концептуальні розробки, і на підставі їх проводить своє дослідження. Він розуміє корпоративізм як „існуюче в межах розвинутого індустріального суспільства і демократичного державного устрою, скоординоване, кооперативне та системне управління національною економікою за допомогою держави, централізованих профспілок, і роботодавців (останні два співпрацюють безпосередньо у промисловості), що, очевидно, служить відносній вигоді всіх трьох акторів” [6, р. 177].

У своєму ідеальному конструкті корпоративної політичної економіки автор виділяє структурні компоненти ідеального типу корпоративізму. Зокрема:

інституційні компоненти: 1) високий рівень об'єднання; 2) невелика кількість самих об'єднань, згуртованих у високоінституціалізовані топ конфедерації; 3) домінування бізнес-співтовариств; 4) надзвичайно централізовані переговори про заробітну плату; 5) створення рад у головних промислових підприємствах і здійснення спільного визначення політики в ключових галузях; 6) централізована, потужна й активна держава, включена в економічну діяльність;

рольові компоненти: 7) центральна роль праці та бізнесу в такій політиці, як підготовка кадрів, освіта та соціальні програми, які часто реалізуються в рамках тристоронніх рад або установ; 8) інституціалізований внесок бізнесу і праці у процес державної політики;

поведінкові компоненти: 9) сильний економічний і соціальний консенсус між бізнесом, працею і державою; 10) визнання бізнесом і працею необхідності бути „соціальними партнерами”; 11) довгострокова перспектива, підтримана спільно бізнесом і працею; 12) низький рівень страйкової активності; 13) добровільна і/або договірна, а не нав'язана державою, політика доходів; 14) незалежність прийняття внутрішніх рішень ключовими учасниками;

компоненти оточення: 15) певне розмивання відмінностей державного й приватного секторів; 16) маленька відкрита економіка, яка отримала вигоду з безмитної торгівлі, забезпеченої після Другої світової війни гегемонією Сполучених Штатів; 17) справді „корпоративні” нації часто військово-нейтральні і / або витрачають мало на оборону; 18) узгоджена політична традиція; 19) довгострокова політична роль або навіть домінування єдиної соціал-демократичної партії; 20) високий рівень витрат на соціальні програми; 21) в цілому успішні економічні показники часто тому, що їх успіх експортує безробіття куди-небудь ще, до міжнародних економічних стабілізаторів, подібних США і Великобританії) [6].

Ці характеристики ідеального типу корпоративної політичної економіки властиві більшою чи меншою мірою таким країнам, як Австрія, Норвегія, Швеція. Тому ідеальний тип корпоративізму А. Сіарофф пропонує назвати „Австро-Скандинавським”. Ці країни повинні розташовуватися на одній зі сторін екстремуму, тоді як на іншій – діаметрально протилежні їм США і Канада. Як бачимо, йдеться про корпоративні й плюралістичні держави. Що стосується інших держав, які знаходяться десь між ними, то вони не піддаються настільки чіткій класифікації.

Саме тому для аналізу 24 країн світу, автор застосовує узагальнену класифікацію, запроповану різними авторами, яка складається із 23 аналітичних підходів. Оцінка відповідності тому чи іншому положенню дається в проміжку від 1 до 5: 1 – плюралізм, 5 – відповідно, сильний корпоративізм. Всі критерії, подані у цій класифікації, можна згрупувати в чотири групи, а саме: сутність

корпоративізму; істотність „ресурсів влади”; наявність консенсусу; особливості переговорів про заробітну плату.

Однак проблеми, з якими зіткнувся автор при класифікації Швейцарії та Японії (у них знайшлося багато спільного, не дивлячись на те, що країни належать до різних типів організації влади), привели його до висновку про необхідність використання іншої класифікаційної моделі, яка дозволить окреслити весь діапазон розвинених політичних економік сучасності.

Найбільш вдалим, на думку А. Сіароффа, є заміна терміна „корпоративізм” на „інтеграцію”; в такому випадку буде розглянуто вже не континуум „корпоративізм”/„плюралізм”, а „інтеграція”/ „плюралізм”, що дає більш позитивні результати для класифікації „проблемних країн”, які не вписуються в задані рамки. Термін „інтеграція” визначається ним, як „довгостроковий кооперативний характер загального економічного управління, що включає соціальних партнерів, які існують на різних рівнях, таких як управління на рівні заводу, галузеві переговори про заробітну плату і спільне формування національної політики в питаннях, пов'язаних з конкурентоспроможністю (освіта, соціальна політика тощо)” [6, р. 188].

Інтеграція включає функціональні ролі і моделі поведінки, але не звертається до структурних особливостей і сприятливих контекстів. У результаті враховуються лише аспекти соціального співробітництва, рівень координації промисловості й загальні принципи вироблення політичних рішень у розвинених промислових країнах, що знімає деякі протиріччя. У підсумку автор робить висновок, що навіть якщо країни складно віднести до корпоративних у чистому вигляді, це не виключає того, що вони матимуть інтегративну політичну економіку.

Оскар Моліна і Мартін Роудс у своїй статті „Корпоративізм: минуле, сьогодення і майбутнє концепту” також здійснили комплексний аналіз наявних напрацювань і проведених досліджень у цій сфері. Усі існуючі підходи до неокорпоративізму вони згрупували в три основні групи. Перші дві складають вже розглянуті дослідження Ф. Шміттера і Г. Лембрух, а також їх послідовників, які відповідно можна визначити як Неокорпоративізм 1 (неокорпоративізм як структура представництва інтересів) і Неокорпоративізм 2 (неокорпоративізм як система вироблення політики). У третій групі інтерпретацій неокорпоративізм

уявляється як „особлива форма держави в рамках демократичних і капіталістичних товариств, що виникла паралельно їм і потім зайняла домінуючі позиції щодо парламентської політичної системи” [7, с. 310].

Однак не одна з наведених вище інтерпретацій не задовольняє О. Моліну і М. Роудса. У першу чергу, вони не сприймаються авторами в тій мірі, в якій пророкують кінець корпоративізму. Не погоджуючись із твердженнями про занепад корпоративізму, а дослідники шукають причини появи зазначеної тези. На думку О. Моліни і М. Роудса, проблема цих досліджень „полягає у використанні та адаптації інструментів, які ми вже маємо, для його (корпоративізму - *авт.*) аналізу та розуміння” [7, р. 319].

Увага дослідників зосереджена на критиці статичного підходу до корпоративізму, що бере початок ще зі Ф. Шміттера, і який досяг успіху в дослідженнях останнього десятиліття. Використовуючи цей підхід, неможливо простежити ті зміни, які зазнає корпоративізм з плином часу в різних країнах. Тому приділяти увагу слід процесуальному компоненту корпоративізму, вивчаючи його в першу чергу як процес прийняття рішень.

Такий підхід сприятиме адаптації корпоративізму до мінливих умов навколишнього середовища та зможе пояснити причини зникнення одних його характеристик і появу інших (наприклад, зниження централізації не означає кінець епохи корпоративізму, а лише свідчить про появу нових форм політичного обміну та кооперації). Таким чином, процесуальний підхід відштовхується від розуміння корпоративізму як цілісної системи, а не тільки як специфічної форми розробки політики.

Для того, щоб відійти від недоліків статичного підходу, О. Моліна і М. Роудс пропонують здійснити переорієнтацію дослідження корпоративізму, в основу якої покладено два пункти: 1) акцентування на процесі політичного обміну як важливій складовій корпоративізму, і 2) прийняття поняття інтеграції як центральної категорії для розуміння того, як обмін може сприяти новій структурі системи прийняття політичних рішень [7, р. 321].

Безумовно, поняття інтеграції та політичного обміну не є новим для досліджень неокорпоративізму (воно використовувалося такими вченими, як, наприклад, А. Коусон і К. Кроуч), однак особливістю запропонованого О. Моліною і М. Роудсом підходу є одночасне використання концепту інтеграції

та політичного обміну разом із мережевим підходом до дослідження політики. Це дозволяє розглядати феномен корпоративізму як досить складне і комплексне явище, що має динамічні характеристики, і яке припускає активність акторів на по-різному ієрархічних і взаємозалежних полях.

Таким чином, можна стверджувати, що на сучасному етапі інтерес до проблем неокорпоративізму залишається так само сильним, як і в 70-ті роки ХХ століття. Безсумнівно, найбільший внесок у ці теоретичні розробки внесли Ф. Шміттер і Г. Лембрух, запропонувавши два основні підходи до розуміння неокорпоративізму, які стали базовими для подальших досліджень. Однак теоретичні пошуки у цій сфері на них не закінчуються. Такі вчені, як А. Сіарофф, О. Моліна, М. Роудс та інші намагаються знайти найкращі для посткейнсіанської епохи конфігурації взаємин між згаданими акторами. І це не дивно, адже глобалізація і децентралізація диктують нові правила гри на будь-якому рівні прийняття політичних рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Schmitter Ph. Still the Century of Corporatism? / Ph. Schmitter // The Review of Politics. – 1974. – Vol. 36, Issue 1. – P. 85-131
2. Schmitter Ph. The Corporatist Sisyphus: Past, Present and Future / Ph. Schmitter, J. Grote // EUI Working Paper. - 1997. – No.97/4. – 22 p.
3. Lehmbruch G. Consociational Democracy, Class Conflict and the New Corporatism / C. Schmitter and G. Lehmbruch // Trends toward corporatist intermediation.-Beverly Hills, Calif.: Sage, 1984. – P. 53-61
4. Шміттер Ф. Неокорпоративизм // Политология: хрестоматия; Сост. проф. М.А. Василик, доц. М.С. Вершинин. – М.: Гардарики, 2000. – С. 305-319.
5. Lehmbruch G. Liberal Corporatism and Party Government / G. Lehmbruch // Comparative Political Studies. - 1977. - No.10. – P. 91-126.
6. Siaroff A. Corporatism in 24 industrial democracies: Meaning and measurement / A. Siaroff // European Journal of Political Research. – 1999. – Volume 36, Issue 2. - P. 175-205.
7. Molina O. Corporatism: The Past, Present and Future of a Concept / O. Molina, M. Rhodes // Annual Review of Political Science. – No. 5. – 2002. – P. 305-331.

УДК 328.188

Самброс А.С.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

СПЕЦИФІКА ПОЛІТИЧНОГО ФАМІЛІЗМУ В ГІБРИДНИХ РЕЖИМАХ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЙОГО НАЦІОНАЛЬНИХ ПРОЯВІВ

Розглядаються основні наукові підходи до аналізу політичного фамілізму. Досліджуються форми вияву політичного фамілізму в різних частинах світу та визначається роль політичного фамілізму в гібридних режимах. Аналізуються фактори впливу політичного фамілізму на стабільність політичних інститутів і розвиток суспільства в гібридних режимах пострадянських країн.

Ключові слова: політичний фамілізм, міжперсональна довіра, гібридні режими, політичні інститути, економічний розвиток.

Самброс А.С.

СПЕЦИФИКА ПОЛИТИЧЕСКОГО ФАМИЛИЗМА В ГИБРИДНЫХ РЕЖИМАХ СКВОЗЬ ПРИЗМУ ЕГО НАЦИОНАЛЬНЫХ ПРОЯВЛЕНИЙ

Рассматриваются основные научные подходы к анализу политического фамилизма. Исследуются формы проявления политического фамилизма в разных частях света и определяется роль политического фамилизма в гибридных режимах. Анализируются факторы влияния политического фамилизма на стабильность политических институтов и развитие общества в гибридных режимах постсоветских стран.

Ключевые слова: политический фамилизм, межперсональное доверие, гибридные режимы, политические институты, экономическое развитие.

Sambros A.

NATIONAL PECULIARITIES OF POLITICAL FAMILISM IN HYBRID REGIMES

This article examines basic scientific approaches to the analysis of political familism. It describes the peculiarities of political familism in different parts of the world and signifies the role of political familism in hybrid regimes. The article also analyzes the impact of political familism on the social development and stability of political institutions in hybrid regimes of post-soviet countries.

Key words: political familism, interpersonal trust, hybrid regimes, political institutions, economic development.

Політичний фамілізм є фактором, що справляє величезний вплив на характер політичного режиму, оскільки безпосередньо визначає спосіб формування органів влади, а також засоби й методи здійснення політичного управління. Тому наукова розробка проблематики фамілізму, його ознак, показників та особливостей у країнах із різними політичними системами має важливе теоретичне й практичне значення для сучасної порівняльної політології, антропології й напрямку політичного інституціоналізму.

Категорія політичного фамілізму досліджується багатьма вченими, але наявні роботи стосуються або наукової інтерпретації, або причин розвитку аналізованого явища, тобто порушують лише окремі теоретичні аспекти проблеми. Тому у вивченні фамілістичних практик досі існує чимало лакун, серед яких окремої уваги заслуговує крос-національне порівняння особливостей політичного фамілізму в державах із різними цивілізаційними системами.

Серед іноземних досліджень проблематики політичного фамілізму найбільш відомими є праці А. Переса (A. Perez), Е. Банфілда (E. Banfield), Ф. Фукуяма (F. Fukuyama), Л. Харрісона (L. Harrison), Дж. Суада (J. Suad). Наприклад, у роботі „Моральні засади відсталого суспільства” Е. Банфілд спробував раціонально пояснити причини розвитку фамілізму (на прикладі

італійського міста Монтеграно) [1]. А Ф. Фукуяма в розвідці „Довіра: Соціальні чесноти і шлях до процвітання” запропонував новий підхід до дослідження фамілізму крізь призму міжособистісної довіри, яку автор розуміє як здатність індивідів об'єднуватися поза межами сім'ї й без допомоги держави [2]. Та найбільш комплексний на сьогодні академічний аналіз фамілізму було здійснено іспанським науковцем А. Пересом [3].

Дослідження А. Переса стосується вивчення фамілізму в країнах Західного світу (Західної Європи й Північної Америки), але не враховує окремих досвід пострадянських країн. Тому типологія вченого потребує доповнення, для чого необхідно проаналізувати специфіку вияву політичного фамілізму в Центрально-Східній Європі й Азії [4]. Хоча ці два регіони пройшли різні шляхи модернізації, вони обидва відзначаються сильною орієнтацією на сімейні цінності як центральну категорію суспільно-політичного життя. Та якщо в пострадянських країнах опора на сімейні групи як головні соціальні інститути, що володіють капіталом довіри, частково є результатом краху соціалізму й подальшого встановлення нових гібридних режимів, то в Азії фамілізм впливає з традиційної культурної ідентичності, що склалася історично під впливом конфуціанства.

Враховуючи низький рівень вивченості теми політичного фамілізму, а також відсутність матеріалів, що аналізують його

вияви на глобальному рівні, у розвідці необхідно окреслити базове поняття політичного фамілізму, що використовується в межах цього компаративного дослідження; визначити показники та критерії для зіставлення політичного фамілізму за регіонами; порівняти практики політичного фамілізму в різних частинах світу (Північній Америці й Західній Європі, Азії та пострадянських державах Східної Європи) з метою виявлення особливих характеристик політичного фамілізму в гібридних режимах, зумовлених їхньою історичною специфікою та шляхами розвитку й модернізації (західним капіталістичним, соціалістичним, постсоціалістичним і т.д.).

Таким чином, головне наукове завдання роботи полягає в аналізі особливостей прояву політичного фамілізму в гібридних режимах у порівнянні з іншими країнами.

У політології досі немає узгодженого визначення поняття політичного фамілізму. Ця розвідка спиратиметься на широке тлумачення концепту політичного фамілізму як ознаки політичної системи, в якій єдиним стійким соціальним інститутом, що має капітал довіри, є сім'я. Практики політичного фамілізму охоплюють як державний сектор, так і інші суспільні інститути (бізнес, профспілки, партії, НГО) і передбачають захист інтересів певної групи, об'єднаної кровними зв'язками чи сформованої за допомогою неопатримоніального рекрутингу [5, с. 95].

Також для уникнення помилок у поняттєвій детермінації потрібно окреслити межі концепту аморального фамілізму, яким вважається радикальний прояв політичного фамілізму, що полягає в нехтуванні інтересами суспільства (спільноти) заради захисту інтересів власної сім'ї [1].

Наукові підходи до вивчення фамілізму. До головних проблем дослідження політичного фамілізму можна віднести обмеженість спроб аналізу цієї категорії в західній школі політичних досліджень і майже повну їхню відсутність у вітчизняній політології.

Угорські науковці Д. Чаба і О. Тот (D. Csaba and O. Toth) виділили два основні аспекти політичного фамілізму, якими апелюють у сучасних академічних дискусіях: фамілізм як культурна ідеологія (внутрішній вимір) та фамілізм як результат особливих соціальних умов (зовнішній вимір, що стосується міжперсональної довіри) [6, с.309].

Спираючись на згадану класифікацію, Ж. Райкай (Z. Rajkai) запропонував двовимірну типологію дослідження політичного

фамілізму: фамілізм як емпіричний і нормативний концепт.

Фамілізм як емпіричний феномен вивчається у внутрішньо-сімейному вимірі (шляхом аналізу ролі сімейних цінностей на індивідуальному рівні серед членів родини) та в зовнішньому – на рівні всього суспільства (через дослідження, присвячені сімейним підприємствам як економічному показнику поширеності фамілізму, кровноспорідненому непотизму в політичних режимах і бракові міжперсональної довіри як його основи).

Оцінка політичного фамілізму як нормативної концепції в наукових працях може бути класифікована як „повне прийняття”, „часткове прийняття” або „повне відкидання”. Так, про „повне прийняття” йдеться, коли дослідник розглядає фамілізм як результат історичних і культурних особливостей суспільства, тобто невід'ємну частину його культури. Про „повне відкидання” можна говорити, коли науковець, наприклад, стверджує, що слабка міжособистісна довіра в гібридних режимах Центрально-Східної Європи призводить до трансформації сімейних відносин в основний канал передачі влади й циркуляції еліт, перешкоджаючи становленню сучасного соціуму. Авторська нормативна оцінка впливу політичного фамілізму на розвиток суспільства та стабільність його політичних інститутів, як правило, залежить від історичних, культурних і національних характеристик спільноти, а також враховує шляхи модернізації країни.

Також поширеними є дослідження, які спираються на так званий комплексний підхід до вивчення фамілізму, що поєднує емпіричний і нормативний аспекти [4]. Вважаємо за доцільне застосувати його для визначення показників вияву політичного фамілізму в різних країнах, до яких віднесемо такі: культурні зміни у сучасних суспільствах; міжперсональна довіра на рівні сім'ї та соціуму; роль сім'ї в суспільних відносинах; наявність великих приватних комерційних організацій і корпорацій; історичні й національні характеристики держав; шляхи модернізації соціуму.

Компаративний аналіз буде здійснено за такими блоками держав: Північна Америка й Західна Європа (випадки США, Великобританії, Франції й Німеччини), країни Азіатського регіону (Китай, Японія, Південна Корея), гібридні режими Східної Європи.

Політичний фамілізм у країнах Західного світу (Північна Америка й Західна Європа)

Проблема інтерпретації політичного фамілізму в західних демократіях полягає в тому, що попри наявність формальних і неформальних механізмів інституційної протидії практикам кровноспорідненого непомітності в них існують жорсткі елітарні обмеження у площині доступу до влади. Це закономірно, адже в капіталістичних політичних системах майновий стан сім'ї та громадянські гарантії особистих майнових прав є головними економічними мотиваторами розвитку суспільства.

Владна ієрархія, що ґрунтується на багатстві, формує в державі умовний „пул претендентів” на отримання найвищих посад. Природно, що цей перелік включає досить незначну кількість сімей чи їх конгломератів, що спромоглися захопити основні економічні ресурси.

Саме в цьому й полягає специфіка вияву політичного фамілізму в західних демократіях: навіть ідеально побудовані інституційні обмеження та блоки на поширення фамілістичних практик у більшості випадків не можуть забезпечити повне народовладдя в політичних режимах, де основні владні важелі контролюються лімітованою кількістю сімей-капіталістів.

Міжнародна наукова дослідницька установа The World Bank Group обчислює індекс політичної стабільності й відсутності насилля за шкалою від 0 до 100, де 0 – мінімальний показник, а 100 – максимальний. Варто зазначити, що в 2013 році найменш політично стабільною країною стала Франція з показником 62, за нею – Великобританія з показником 63, потім США з показником 66 й нарешті Німеччина – з показником 77 [7]. Тобто найбільш політично стабільними серед західних країн є найменш фамілізовані суспільства.

США. Високий рівень взаємодопомоги, довіри й самоврядування, притаманний Сполученим Штатам, зумовлений історично. Децентралізоване управління державою, рівність стартових можливостей, культурне й етнічне різноманіття – усі ці чинники сприяли консолідації громадян, створенню економічних асоціацій і груп інтересів, а також загальному розвитку конкуренції в усіх сферах суспільного життя [3]. При цьому родина вважається важливим інститутом американського соціуму, що повинен захищатися державними соціальними програмами. Проте в другій половині

XX ст. її роль почала трансформуватися під впливом поширення індивідуалізму, притаманного сучасним суспільствам Західного світу. Та незважаючи на технологічний прогрес, появу транснаціональних компаній, стабільність політичних інститутів і розвиненість громадянського суспільства, окремим сім'ям вдалося зберегти значний вплив на політичне й економічне життя Сполучених Штатів.

На думку Ф. Ландберга, нині в США влада належить 60 найбагатшим і найавторитетнішим родинам [8]. Як стверджує автор, поза цим колом існує ще близько 350 сімей, що мають трохи менший вплив і статки, проте також відіграють істотну роль у політичному житті країни. До найбільш авторитетних політичних родин належать Рокфеллери, Кеннеді, Буші, Клінтони, Кохи, Куомо, Дейлі та чимало інших.

Теорію Ф. Ландберга підтверджує одне з останніх опитувань міжнародної дослідницької організації You Gov Global про перспективи політичних династій Кеннеді й Бушів на національних виборах 2016 р. Воно виявило, що якби основними кандидатами від партій стали Хіларі Клінтон і Джеб Буш, першу підтримали б 40 % американців, а другого – 25 %. Якщо перемогу на наступних виборах справді здобуде хтось із них, можна буде стверджувати, що протягом 32 років США правили представники лише трьох сімей: Бушів, Клінтонів і Обам [9]. І це попри те, що самі американці не вважають концентрацію влади в руках декількох родин справедливою.

Німеччина. Країна належить до спільнот, у яких майже відсутній політичний фамілізм. Тут було дуже швидко здійснено перехід від сімейної організації бізнесу до професійного управління за рахунок створення ієрархічних адміністративних інститутів з раціональною організацією, що стала можливою завдяки високому рівню знеособленої довіри в суспільстві й міжособистісних взаємин керівників і робітників. Крім того, Німеччина як країна з сильною централізованою владою не заважала утворенню великих економічних корпорацій без участі держави. Завдяки цьому їй (разом із США та Японією) вдалося увійти до трійки країн із найвищим рівнем міжперсональної довіри й розвитку громадянського суспільства за наявності найбільшої кількості великомасштабних корпорацій (за версією Ф. Фукуями) [2, с.5].

Хоча в Німеччині за різними оцінками налічується близько 80 тисяч нащадків

знатних родів, тепер їхні титули є лише частиною прізвищ, що не гарантують жодних привілеїв. Найвідомішими представниками політичних династій є Карл Теодор Гуттенберг, Георг Фрідріх Гогенцоллерн (правнук останнього імператора Німеччини), герцог Франц Баварський та багато інших. Колишня аристократія продовжує залишатися досить закритою кастою, але вже без політичних амбіцій і впливу.

Проте в економіці країни спостерігається досить відчутний вплив сімейних підприємств. Наприклад, концерном BMW, одним із найбільших європейських автоекспортерів, володіє родина Кундт, а компанією Bosch, одним з провідних виробників автозапчастин, інструментів та обладнання в Європі, – сім'я Бош [10].

Франція. Ф. Фукуяма відносить країну до фамілістичних суспільств з низьким рівнем міжперсональної довіри в сучасних ієрархічних структурах [2, с.5].

Слабкість недержавних громадських організацій і добровільних спілок у Франції є наслідком централізації політичної влади, притаманної всім європейським президентським (президентсько-парламентським) республікам [11]. Та особливість країни полягає в тому, що тут ніколи не існувало спеціальної ідеології, яка б наділяла сім'ю винятковими правами. Французька родина, якою б не була її соціальна приналежність, ніколи не прагнула бути економічною детермінантою суспільства, проте після падіння монархії саме вона стала основним економічним гравцем у державі.

Для фамілістичної спільноти Франції характерна слабкість організацій середнього рівня, що збільшує роль сім'ї в політичному та економічному житті країни. Так, найбільшими національними підприємствами є саме родинні компанії: корпорація „Пежо” сім'ї Пежо, Gucci Group родини Піно, одна з найвідоміших європейських торгових мереж Auchan династії Мюйє, найбільша в Європі мережа супермаркетів Carrefour Group клану Дефоре та інші [10].

Також сімейні зв'язки є надзвичайно поширеними у французькій політиці. Наприклад, Р. Башло, міністр охорони здоров'я, прийняла владу від свого батька, а Б. Дебре, депутат від 15 округу Парижа з 2004 р., має брата, що з 2007 р. очолює конституційну раду (до речі, обидва є синами М. Дебре – колишнього прем'єр-міністра країни) і т.п.

Великобританія. Ще в XVI ст. в державі почали створюватися правові структури для ділової співпраці людей, не пов'язаних

родинними відносинами. До них належали, наприклад, акціонерні спілки й товариства з обмеженою відповідальністю.

Як наслідок – нині за підрахунками британської дослідницької компанії Scorpio Partnership у Сполученому Королівстві проживає найбільша кількість європейських бізнес-династій, чий сукупний дохід складає не менше ніж 100 мільйонів доларів на рік. До того ж, близько 16% всіх сімейних підприємств Великобританії передаються у спадок від покоління до покоління протягом багатьох років [12].

Результати соціологічного опитування, опубліковані в газеті Guardian, свідчать, що 44% британців вважають, що крана повинна бути монархією [13]. Майже половина всього населення держави підтримує владу королівської сім'ї, що демонструє певні фамілістичні особливості суспільства, пов'язані з вірою у стійкість і своєрідну привабливість традиційних форм правління.

Але при цьому в країні діють історично сформовані методи співробітництва, що ґрунтуються на розвиненій правовій системі й високому рівні знеособленої довіри та проводять чітку межу між політичними традиціями й реальною політичною культурою британців.

Отже, для кожної з держав Західного регіону притаманний власний тип вияву політичного фамілізму. Проте можна виділити певні спільні й відмінні характеристики реалізації аналізованого явища.

Спільним для всіх країн є потужний економічний вплив сімейних підприємств, що так чи інакше зберегли свою стійкість до сьогодні, незважаючи на модернізацію й перехід до ринкової економіки.

Відмінним є рівень знеособленої довіри – одного з головних критеріїв економічної розвиненості суспільства, що значно відрізняється в державах „північного полюсу” (США, Німеччині й Великобританії), де політичний фамілізм поширений мало, та країнах „південного полюсу” (Франції й Італії), де фамілістичні практики широко розповсюджені.

Політичний фамілізм у країнах Азії

Більшість країн Азії є фамілістичними спільнотами. Тобто найголовнішим шляхом реалізації індивіда в цих суспільствах є сім'я або більш широкі родинні структури – клани та племена. Політичний фамілізм є сутністю конфуціанства – одного з визначальних релігійних учень регіону, що, безумовно, сприяє зміцненню сімейних зв'язків і збільшенню їх політичного впливу [2].

Китай. У китайському суспільстві панує принцип верховенства родини, зумовлений особливим типом політичної культури, в якому індивіди, що не володіють знаннями про політику, не виявляють інтересу до політичного життя й орієнтуються на відносини в групах, що ґрунтуються саме на родинній, місцевій та етнічній солідарності.

Водночас КНР має один із найвищих показників міжперсональної довіри у світі. Це підтверджують результати моніторингового дослідження World Values Survey, який із 1981 р. проводить „Асоціація всесвітнього огляду цінностей” у 97 країнах, охоплюючи близько 88% усього населення Землі. За даними моніторингу в 2010-2014 роках на запитання „Чи довіряєте ви більшості людей?” 60,3% китайців дали ствердну відповідь [14].

Спробу пояснити такий результат здійснив В. Танг у роботі „Міжособистісна довіра та демократія в Китаї”. На думку автора, згідно з концепцією „Громадянської культури” Г. Алмонда та С. Верби, що протиставляє міжперсональну довіру в соціумі як чинник розвитку вторинних (позасімейних) асоціацій і фамілізм як стратегію встановлення відповідних зв'язків тільки в межах сімейної групи, випадок КНР є унікальним.

Високий рівень міжперсональної довіри в Китаї пов'язаний з винятково низьким рівнем свободи, політичної участі й активності населення. В. Танг пояснює цей феномен тим, що міжперсональна довіра в державі ґрунтується на таких чинниках: традиціях сімейної спорідненості; спадщині соціалізму, що усунув індивідуальні й родинні інтереси та сприяв розвитку політичної лояльності до колективу шляхом запровадження державної власності й централізованого управління; економічному зростанні й ринкових реформах, що збільшують соціальне співробітництво та взаємодію [15].

Японія. Випадок цієї країни також заслуговує окремої уваги. До Другої світової війни індустріальний розвиток Японії був тісно пов'язаний із ростом величезних родинних конгломератів, наприклад, Mitsubishi чи Sumitomo. Проте після війни під впливом Заходу родинні підприємства почали трансформуватися у величезні несімейні корпорації, об'єднуючись із іншими малими підприємствами [2]. Тобто бізнес швидко вийшов за межі сім'ї, і створені колективи припинили залежати від родинної спорідненості їх членів. Так, у японському суспільстві виник високий ступінь довіри, не

залежної від родинного статусу, що стала міцним фундаментом суспільного капіталу країни. Водночас родинні зв'язки залишилися надзвичайно поширеними серед національної політичної еліти. Понад 40% законодавців із правлячої Ліберально-демократичної партії успадкували місця в японському парламенті від своїх батьків та інших родичів. Наприклад, С. Абе, нинішній прем'єр-міністр країни, є сином С. Абе (колишнього міністра зовнішніх справ) й онуком Н. Кісі (колишнього прем'єр-міністра) [16].

Південна Корея. Роль родини в державі є надзвичайно своєрідною. Так, Т. Парк у своєму дослідженні „Вплив фамілізму на міжособистісну довіру в корейських службовців”, зазначає, що сімейність має провідне значення для формування громадянської культури країни й може сприяти зростанню міжперсональної взаємодії у суспільстві [17].

Також варто зазначити, що саме в Південній Кореї знаходяться одні з найпотужніших у світі сімейних підприємств: Samsung Electronics родини Лі, найбільший у країні виробник хімічних препаратів та побутової техніки LG Chemical та Electronics клану Ко, Hyundai Motor сім'ї Чунг та інші [10]. Отже, з одного боку, в Кореї, як і в Японії, Німеччині й США, існують надзвичайно великі корпорації й концентрована структура виробництва. З іншого – за вагомістю ролі родини в суспільстві країна набагато ближча до Китаю.

Таким чином, основними характеристиками політичного фамілізму в розглянутих країнах Азії є високий рівень міжперсональної довіри як на рівні сім'ї, так і на рівні соціуму; важливе значення родини в суспільних відносинах при одночасному розвитку несімейних асоціацій; наявність великих родинних організацій і корпорацій у країнах капіталістичного розвитку (Південна Корея, Японія) та малих підприємств у соціалістичному Китаї. Роль родинних зв'язків у політичному житті азіатських держав (вагома в Японії, менш значуща в Китаї й Південній Кореї) визначається історичними й культурними особливостями спільнот.

Політичний фамілізм у гібридних режимах пострадянських країн

Після розпаду СРСР держави, що утворилися на пострадянському просторі, продемонстрували широкий спектр варіантів політичного розвитку. Різноманітність практик і соціально-економічних умов держав-

ного будівництва зумовлює необхідність дослідження особливостей нових гібридних політичних режимів, що сформувалися в країнах, що виникли на території колишнього СРСР.

Гібридним вважається такий тип режиму, що поєднує в собі формальні ознаки демократичного врядування з реальною авторитарною моделлю управління суспільства. Пострадянські гібридні режими додатково характеризуються неопатримоніалізмом. Як зазначає О. Фісун у роботі „Пострадянські неопатримоніальні режими: генезис, особливості, типологія”, одним із принципів неопатримоніальної системи є розвиненість клієнтелізму, або патронажних

відносин, що виявляються в екстраполяції етнічних, регіональних і сімейно-родинних зв'язків на політичну сферу, зокрема розподіл посад, міністерських портфелів, пільг тощо здійснюється саме за згаданими критеріями [18].

Однією з причин поширення неопатримоніальних практик у пострадянських країнах є рівень міжперсональної довіри в гібридних режимах, що вважається одним із найнижчих у світі. За даними дослідницького проекту World Values Survey, що вивчає культурні цінності в різних державах, у 2010-2014 роках на запитання „Чи довіряєте ви більшості людей?” в Білорусі, Росії й Україні було отримано такі результати:

Таблиця 1

Рівень довіри в гібридних режимах пострадянських країн

	Чи довіряєте ви більшості людей?	
	Так	Ні
Білорусь	32.6%	59.9%
Росія	27.8%	66.2%
Україна	23.1%	70.3%

Джерело: розроблено автором за даними проекту „Всесвітній огляд цінностей” [14]. Генеральна сукупність респондентів складала 5 535 осіб у таких вікових групах: від 18 до 29 років – 1331 респондент, від 30 до 49 років – 1 902 особи, від 50 і старше – 1 902 респонденти.

Оскільки культура довіри, що сформувалася в СРСР, виявилася абсолютно непридатною для розбудови сучасної ринкової економіки та громадянського суспільства, гібридні неопатримоніальні режими Східної Європи поєднали елементи старої радянської системи з новими економічними та політичними інститутами.

Таким режимам притаманний низький рівень політичної участі, міжперсональної довіри й довіри до державних інститутів. Влада в більшості випадків орієнтована на реалізацію індивідуальних матеріальних інтересів сім'ї, клану чи правлячої групи, тобто фамілізм тут трансформувався й балансує на межі політичного й аморального. Рекрутування еліт відбувається на основі родинних, кланових зв'язків, а не шляхом професійного відбору.

Отже, визначальними в реаліях політичної боротьби й економічного процесу в пострадянських країнах є клієнтарно-патронажні відносини та зв'язки. Так, політичний режим в Україні в роки президентства Л. Кучми Ю. Мацієвський визначає як різновид змішаного правління близького оточення й окремих членів сім'ї президента під впливом декількох конкуруючих між собою фінансово-промислових груп, нази-

ваючи його патримоніально-олігархічним авторитаризмом [19, с. 27].

Через низький рівень міжперсональної довіри в пострадянських державах також спостерігається слабкість приватних підприємств і політичних партій, відсутність масштабних економічних корпорацій тощо. Головними інститутами суспільного й політичного життя в гібридних режимах є сімейні групи.

Наприклад, головними формами існування соціального капіталу в Росії завжди були тісні родинні та дружні зв'язки. Як і в Україні, пострадянська сімейна номенклатура в РФ трансформувалася в кланову олігархію. У результаті відбулася фрагментація традиційних суспільних зв'язків і руйнування довіри не лише до співгромадян, а й до державних інститутів, що викликало політичну нестабільність і соціальні конфлікти.

На думку Ф. Фукуями, у більшості пострадянських країн сформувалися індивідуалістичні спільноти, що абсолютно не вміють об'єднуватися [2]. Науковець вважає, що повна атомізованість держав Східної Європи негативно впливає на розвиток бізнесу й економіки. Проте, як стверджує Ф. Фукуяма, у пострадянських гібридних режимах виникли специфічні

умови модернізаційного процесу, що сприяють їх економічному поступу [2, с. 264]. Однією з таких умов стало встановлення кримінальних, олігархічних та авторитарних тенденцій, що прийшли на зміну тоталітарній системі й відкрили нові аспекти для дослідження політичного фамілізму в пострадянських країнах Східної Європи.

Висновки. У розвідці було з'ясовано, що кожній частині світу притаманний свій тип політичного фамілізму.

Серед західних демократій можна виділити блок країн із високим рівнем суспільної довіри й відносно незначною поширеністю практик політичного фамілізму (США, Німеччина) та блок держав зі слабкою міжособистісною довірою й більшою поширеністю виявів політичного фамілізму (Франція, Італія).

Висока довіра на рівні сім'ї й важлива роль родинних зв'язків у політичному житті країн Азії склалися історично та є невід'ємною частиною культури цих спільнот.

Неопатримоніальні гібридні режими вирізняються концентрацією довіри на рівні родини й потужним політичним впливом сімейних зв'язків, що негативно позначається на стабільності й економічному розвитку країн Східної Європи [20]. Для більшості пострадянських держав фамілізм є визначальною характеристикою, що має вирішальну вагу в політичній, соціальній та економічній сферах життя суспільства.

Політичний фамілізм по-різному впливає на економічний розвиток країн: у пострадянських гібридних режимах він гальмує перехід до сучасних форм економічної організації, а в багатьох державах конфуціанської культури сприяє економічному розвитку. Це пояснюється тим, що хоча в обох випадках роль сім'ї є визначальною, у пострадянських країнах політичний фамілізм дуже часто перетворюється на аморальний, а останній не обмежується жодними механізмами.

Отже, запорукою економічного розвитку держав Східної Європи є запровадження інституційних обмежень практик аморального фамілізму, що передбачає створення законодавчих ініціатив, організацію громадського контролю й культивування неформальних правил поведінки (відмови від просування родичів вертикаллю державної служби) в умовах розвиненої правової системи й відносної незалежності суддів.

На нашу думку, політичний фамілізм як один із чинників збереження гібридних режимів у пострадянських країн **потребує**

окремого дослідження. Міжособистісна недовіра, що супроводжуються недовірою до державних і політичних інститутів, призводить до політичної нестабільності, соціальних конфліктів і зниження темпів економічного розвитку країн Східної Європи. Тому аналіз виявів політичного фамілізму в пострадянських неопатримоніальних режимах може стати важливим та актуальним напрямком для подальшого наукового дискурсу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Banfield E. The Moral Basis of a Backward Society [Електронний ресурс] / E. Banfield // Glencoe, Ill.: Free Press, 1958. – 188 p. – Режим доступу : <http://www.giannisilei.it/wpcontent/uploads/pdf/Banfield.pdf>
2. Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию: Пер. с англ. / Ф. Фукуяма. – М.: ООО Изд-во АСТ, 2004. – 730 с.
3. Garzon A. Cultural change and familism [Електронний ресурс] / A. Garzon // Psicothema. – Vol. 12, Supl. – 2000. – P. 45-54. – Режим доступу: <http://www.psicothema.es/pdf/397.pdf>
4. Rajkai Z. A conceptual typology of the term familism [Електронний ресурс] / Z. Rajkai // Materials of the 75 the NCFR Annual Conference : Cross-cultural Perspectives on Relationships and Well-being.–6.11.2013. – Режим доступу: https://www.ncfr.org/sites/default/files/downloads/news/147_zsombor_rajkai_ncfr-paper_presentation.pdf
5. Самброс А. Концептуальні межі поняття політичного фамілізму / А. Самброс // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. „Питання політології”. – 2014. – Вип.26. – № 1111.– С.94-100.
6. Csaba D. Feminizmus hegett familismus [Електронний ресурс] / D. Csaba, O. Toth // Journal Demografia. – Vol. 51, no. 4. – 2008. – P. 307-328. – Режим доступу: http://www.demografia.hu/letoltes/kiadvanyok/Demografia/2008_4/Dupcsik_Toht.pdf
7. The Worldwide Governance Indicators (WGI) project [Електронний ресурс] // World bank database. – Режим доступу: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/index.asp>
8. Lundberg F. America's 60 Families [Електронний ресурс] / F. Lundberg // Vanguard Press, New York. – 1937. – 544 p. – Режим доступу: http://www.pdfarchive.info/pdf/L/Lu/Lundberg_Ferdinand_America_s_60_Families.pdf
9. Moore P. Political dynasties : too much power for one family [Електронний ресурс] / P. Moore // You Gov reasearch servise. – April, 2014. – Режим доступу: <https://today.yougov.com/news/2014/04/17/political-dynasties/>
10. Кросби А. Наследование бизнеса / А. Кросби // Экономическая литература: Санкт-Петербург, 1-е издание, 2004. – 240 с.

11. Ровдо В. Сравнительная политология /В. Ровдо // учеб. пособие. – Вильнюс : ЕГУ – М.: ООО „Вариант”, 2008. – 372 с.
12. Volkov D. Specifics of the family business in Russian economy [Електронний ресурс] / D. Volkov // Life Sciennce Journal . – Vol. 11, no. 12. – 2014. – P. 825 – 828. – Режим доступу: http://www.lifesciencesite.com/ljsj/life1112s/178_26502life1112s14_825_828.pdf
13. Clark T. Queen enjoys record support in Guardian economy [Електронний ресурс]. / T. Clark // The Guardian, May, 2014. – Режим доступу: <http://www.theguardian.com/uk/2012/may/24/queen-diamond-jubilee-record-support>
14. The World Values Survey (global network of social scientists) [Електронний ресурс]// WVS Association. – Режим доступу: <http://www.worldvaluessurvey.org/WVSContents.jsp>
15. Tang W. Interpersonal Trust and Democracy in China [Електронний ресурс] / W. Tang // International Conference : The Transformation of citizen politics and civic attitudes in three chinese societies. – Vol. 16. – 2004. – P. 1 – 28. – Режим доступу: http://www.asianbarometer.org/newenglish/publications/ConferencePapers/2004Tconference/T_04_no.16.pdf
16. To the district born : Political families are on the rise [Електронний ресурс] // Japanese politics. – November, 2014. – Режим доступу: <http://www.economist.com/news/asia/21635073-political-families-are-rise-district-born>
17. Park T. The Influences of Familism on Interpersonal Trust of Korean Public Officials [Електронний ресурс] / T. Park // International Review of Public Administration. – Vol. 9, no. 1. – 2004. – P. 121-135. – Режим доступу: www.kapa21.or.kr/data/data_download.php?did=1629
18. Фисун А. Постсоветские неопатримониальные режимы: генезис, особенности, типология / А.А. Фисун // Отечественные записки. – М., 2007. – Т. 39. – № 6. – С. 8-28.
19. Мацієвський Ю. Між авторитаризмом і демократією: політичний режим після „помаранчевої революції” / Ю. Мацієвський // Політичний менеджмент. – 2006. – № 5. – С. 18-32.
20. Fisun O. Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective / O. Fisun // Democratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2012. - Vol. 20, No. 2. – P. 87-96.

УДК 342.51

Ганжа А.М.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

НЕОПАТРИМОНИАЛЬНИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ В УКРАЇНІ 2010-2015: АНАЛІЗ ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ СИСТЕМИ

Розглядається український політичний режим 2010-2015 років. Зокрема проаналізовано режим В. Ф. Януковича та виявлені причини його краху крізь призму дослідження Євромайдану 2013-2014рр. як складової неопатримониального політичного процесу. Особлива увага у роботі приділена взаємодії Президента та Прем'єр-міністра в умовах повернення Конституції зразка 2004 року.

Ключові слова: неопатримоніалізм, клани, фінансово-промислові групи, патронажно-клієнтарні відносини, пошук ренти

Ганжа А.Н

НЕОПАТРИМОНИАЛЬНЫЙ ПОЛИТИЧЕСКИЙ РЕЖИМ В УКРАИНЕ 2010-2015: АНАЛИЗ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ

Рассматривается украинский политический режим 2010-2015 годов. В частности проанализирован режим В. Ф. Януковича и выявлены причины его краха сквозь призму исследования Евромайдана 2013-2014 гг. как составляющей неопатримониального политического процесса. Особое внимание в работе уделено взаимодействию Президента и Премьер-министра в условиях возвращения Конституции 2004 года.

Ключевые слова: неопатримониализм, кланы, финансово-промышленные группы, патронажно-клиентарные отношения, поиск ренты

Hanzha A.

NEOPATRIMONIAL POLITICAL REGIME IN UKRAINE 2010-2015: THE ANALYSIS OF FUNCTIONING OF POLITICAL SYSTEM

This article touches upon Ukrainian political regime in the 2010-2015. V. F Yanukovich's regime is analyzed and revealed the reasons for his failure through the research of Euromaidan 2013-2014 as a component of the neopatrimonial political process. Special attention is given to the interaction between the President and the Prime Minister in terms of returning to the 2004 Constitution.

Key words: *neopatrimonialism, clans, financial and industrial groups, patron-client relations, rent seeking*

Дослідження сучасного неопатримоніального політичного режиму України є надзвичайно актуальним явищем сьогодення. Характерною ознакою цього режиму є „патронажно-клієнтарні” відносини, які базуються на раціонально-легальній основі, але функціонують в ареалі неформальних практик. Така тенденція є закономірністю для незахідних політичних систем, де правлячі групи виконують роль володаря держави, а сам політичний процес функціонує задля захоплення/розділу держави з метою отримання ренти. Україна займає особливе місце у системі пострадянських держав з неопатримоніальними політико-режимними характеристиками [1]. За часів незалежності, країна пережила дві революції, метою яких, апріорі, була спроба трансформувати політичну систему та побудувати сильне громадянське суспільство, яке сприяло б посиленню держави, але водночас було би гідним опонентом влади. Проблема полягає в тому, що Україна є за своєю суттю державою-патримонією олігархічних груп, які цілком і повністю керують країною як своїм власним володінням. Таким чином, державні інститути, громадянські рухи та спроби реформування політичної системи мають фасадний або фіктивний характер.

З приходом до влади В.Ф. Януковича український неопатримоніальний режим став повертатися до колишніх тенденцій епохи Л.Кучми. Перші кроки президента у внутрішній політиці свідчать про прагнення відновити політичну стабільність і керованість державою зверху, адміністративним шляхом. Тому, судячи з вказаних дій, цей етап можна визначити як „бюрократична стабілізація”. Ці ініціативи, ймовірно, впорядковують механізм державного управління, але не відтворюють якісних змін, оскільки здійснюються представниками бюрократії, котра користується старими адміністративними методами [2,с.26]. Сфор-

мована коаліція за участю „Партії регіонів”, „КПУ” та „Блоку Литвина”, відправляє у відставку уряд Ю. Тимошенко. Наявний партійно-парламентський ресурс дозволив отримати певний контроль над асамблеєю. Цей крок дозволив президенту легко добитися призначення на пост лояльного для себе прем'єр-міністра, М.Азарова [3,с.126]. В свою чергу Конституційний Суд скасував політичну реформу 08.12.2004 року, перевищивши свої повноваження. Пізніше нова редакція Закону про Кабінет Міністрів зробила Прем'єр-міністра підзвітним президенту. Таким чином, В. Янукович повернув суперпрезидентську Конституцію часів Л. Кучми, а також разом із виконавчою, підпорядкував собі законодавчу й судову гілки влади. Внаслідок адміністративної реформи, президент став призначати керівників центральних органів виконавчої влади, а також їхніх заступників, що перевищило можливості навіть Л. Кучми. Колосальний вплив отримала Адміністрація Президента, яка з часів президентства В. Ющенка втратила свої можливості.

Уперше в українській політиці ми побачили повний контроль президента над всією державою, патронажно-клієнтарна мережа об'єднувала всі органи влади, формальні й неформальні інститути перебували під патронатом В. Януковича та його правлячої групи. Донецький клан, який багато років ішов до цього, нарешті отримав не просто контроль над владою, а інтегрувався в центральну мережу, жорстко пов'язану з владою на місцях, що дозволило рентоорієнтованим гравцям отримати безпрецедентні преференції з боку держави для максимізації свого прибутку. Правління Януковича можна розглядати як повернення до патронажного президентства, метою якого є створення потужної та закритої, але підконтрольної правителю бюрократії. Завданням реформ, як і в будь-якій неопат-

римоніальній державі, було підвищення підконтрольності бюрократії, а не її ефективності. Експерти, зокрема, виділяють три основні групи впливу, які сформувалися навколо глави держави: 1) донецьке ядро партії (група Р. Ахметова – Б. Колеснікова, С. Ключова, М. Азарова, В. Рибак), 2) група „РосУкрЕнерго” (група Д. Фірташа, Ю. Бойка, В. Хорошковського), 3) група впливу або вертикаль президента [4, с.11].

На наш погляд, можна умовно поділити правління В. Януковича на два періоди: з 2010 по 2012, та з 2012 по 2014. У перший період ми побачили, як президент апропріював усі органи державної влади, включаючи контрольно-наглядові, побудував свою вертикаль на основі найпотужнішої патронажно-клієнтарної мережі і доміантної партії. Певним чином, це безпрецедентний випадок, багато хто порівнює цей режим із правлінням Л. Кучми, однак В. Янукович його удосконалив і зробив практично невразливим. Головна інтрига полягала в тому, чи зможе він повторити долю Л. Кучми щодо забезпечення собі другого терміну президентства. Наявність потужної підконтрольної клієнтелі, якій він надав величезні можливості для отримання ренти, повинні були його в цьому підтримати, але все виявилось не так просто. В. Янукович, на відміну від Л. Кучми, виявився не просто прийнятною фігурою для олігархічних груп, а й найбільш зручною для їхнього збагачення за рахунок держави, не забуваючи при цьому й про власні інтереси. Внаслідок цього вже у 2011 р. віце-президент Академії економічних наук України М. Білопольський заявив, що Україну після 2013 року чекає дефолт з причини величезного відтоку державних коштів в офшорні зони, колосального відмивання коштів і необґрунтовано завищених податків [5].

Цілком припустимо, що олігархи з правлячої групи передбачали падіння режиму В. Януковича і тому стали інвестувати у такі нові політичні проекти, як „УДАР” та „Радикальна Партія Олега Ляшка” (Д. Фірташ, С. Львовчкін). Утім залишався без уваги той момент, що окрім головних олігархічних груп, існували ті, які були інтегровані в центральну патронажно-клієнтарну мережу лише частково, тобто основні потоки ренти отримували олігархічні кола, близькі до Президента. Такі частково інтегровані групи, як „Приват” І. Коломойського і Г. Богολубова, група В. Пінчука, П. Порошенка, а також маловідомі тіньові впливові гравці були незадоволені дис-

балансом прибутку, отже мріяли про його перерозподіл. Іншими словами, це фактор, можливо, став однією з головних причин всередині вітчизняних фінансово-промислових груп, а відтак і самої революції.

Перемога на парламентських виборах 2012 р. дозволила В. Ф. Януковичу побудувати партійно-парламентську систему з доміантною партією і почати свій другий період правління. Комуністична партія після виборів долучилася до більшості з „Партією регіонів”, а М. Азаров знову став прем'єр-міністром. „Партія регіонів” отримала повний контроль над асамблеєю та стала домінуючою політичною силою у парламенті. Зазначимо, що саме з моменту призначення другого уряду М. Азарова почала хитатися патронажно-клієнтарна мережа В. Януковича. Після 2012 р. в українській політологічній термінології з'явився термін „Сім'я”. Він означав наблизених до президента молодих політиків, „команди майбутнього”, яка здійснюватиме реформи. Ключові персони „сім'ї” – В. Захарченко, С. Арбузов, Ю. Колобов, Е.Ставицький, О. Клименко. Міністрами стали представники Р. Ахметова, Д. Фірташа та інших наблизених до президента осіб.

На думку політологів, уряд „сім'ї” та Р. Ахметова відіграв роль сполучної ланки між „Партією регіонів” та „младореформаторами” [6]. Призначення М. Азарова було покликане зменшити прояви негативу через незадоволення монополією в уряді людей президента. Цілком імовірно, що В. Янукович у період свого правління з 2010 по 2012 рр. хотів сформувати лояльні групи з наблизених до нього олігархів, які були б зобов'язані йому можливістю максимізувати свій прибуток та без вагань виконували б його волю. Найбільш впливовими олігархами стали Р. Ахметов, Д. Фірташ і О. Янукович. Однак В. Янукович зробив спробу замкнути патронажно-клієнтарну мережу на своїй „сім'ї”, що, відповідно, не могло сподобатися іншим олігархам.

Перед В. Януковичем постала дуже серйозна проблема геополітичного вибору: підписання Асоціації з Євросоюзом, або ж інтеграція в Митний союз. На тлі економічної кризи держава потребувала інвестицій, тоді як президент роздумував, що буде вигідніше з точки зору отримання патронажного прибутку. Водночас на центральній площі Києва збирався студентський Євромайдан, офіційною метою якого було підтримання курсу на євроінтеграцію. 29 листопада 2013 р. Президент оголосив про відкладення

підписання угоди про Асоціацію з Євросоюзом, а вже вранці 30 листопада були розігнані на той час ще нечисленні й неозброєні протестанти. Цей прецедент зіграв провокативну роль і дав поштовх процесу, який у результаті вилився в Революцію гідності. Цю революцію можна розглядати як процес спроби старих і нових олігархічних груп сформувати нову патронажно-клієнтарну мережу, адже в найближчій перспективі режим Януковича спирався б виключно на „сім'ю”. Тим більше, як відомо, міцний неопатримоніальний режим можна повалити виключно шляхом революції чи перевороту. Янукович на той час, як відомо, вже втратив легітимність як з боку народу, так і з боку олігархії.

Кульмінаційним моментом політичної кризи стала відставка М. Азарова як сполучної ланки мережі президент-сім'я-партійний холдинг. З того моменту почав валитися режим: з неопатримоніальної мережі випала одна з ключових компромісних фігур. Взаєморозуміння між групами впливу ставало все менше, оскільки ніхто не хотів втрачати владу. Режим В. Януковича є переконливим прикладом того, як не можна поводитися патрону в неопатримоніальній державі. Упродовж 2010-2012 рр. продовжувався курс на грандіозне рентовидобування, що призвело до величезного зовнішнього боргу держави. Український політолог О.А. Фісун, ще у 2011 р. зазначав, що найбільш вірогідним розвитком подій може бути конфлікт президентської вертикалі з рентоорієнтованим бізнесом через спробу вертикалі президента отримати автономію від рентоорієнтованих гравців, включаючи й колишніх інвесторів з „Партії регіонів” [7, с. 82]. Після 2012 року президент інтегрував в патронажно-клієнтарну мережу свою нову власну клієнтелу, яка відразу прийняла нав'язані правила гри, проте це поглибило конфлікт інтересів між „сім'єю” і олігархами. Стара клієнтела поступово випадала зі сформованої президентом моделі клієнтелістських відносин, що логічно призвело до зменшення розмірів їхніх фінансових і політичних ресурсів.

Таким чином, В. Янукович в довгостроковій перспективі виявився непрагматичним політиком, і, не дивлячись на створення практично досконалої моделі неопатримоніального правління, не зміг в кризовий момент забезпечити політичне виживання системі й самому собі. У 1993 і 2004 роках сторони дійшли згоди шляхом укладення пакту еліт з метою не допустити грома-

дянський конфлікт. Але наприкінці 2013 р. такий пакт через низку причин був уже нездійснений, що уможливило, на жаль, складний конфлікт (переплетіння економічних, соціальних, політичних, зловнішньополітичних та інших його складових).

Під час революційних подій унаслідок договору між опозицією і В. Януковичем було здійснено повернення до Конституції 2004 р. Цей прецедент став предметом безлічі дискусій, адже всі добре пам'ятають функціонування політичної системи епохи В. Ющенко-Ю. Тимошенко, коли саме ця Конституція створила серйозне протистояння президента і прем'єра. Політична реформа 2004 р., безумовно, поверталася з метою формування нового уряду та призначенням компромісного прем'єр-міністра. Вона створює дві патронажно-клієнтарні вертикалі: президентську та прем'єрську, де прем'єр, маючи потрібні ресурси, може мати солідні повноваження. Поділ силового й фінансового блоку, а також наявність потужного партійного холдингу, здатне встановити реальний баланс або дисбаланс влади. Неопатримоніальна демократія 2005-2010 рр. знову в силі, але вже в іншій інтерпретації. Після вступу на посаду Президента П. Порошенка був оголошений курс на проведення восени парламентських виборів. Зрозуміло, в умовах чинної Конституції, а також постреволюційного процесу багато членів парламенту дискредитували себе як політики, а з іншого боку, президенту потрібен був власний партійний холдинг для побудови патронажно-клієнтарної мережі. Такої ж самої мети тримався А. Яценюк, який остаточно дистанціювався від „Батьківщини”.

На позачергових парламентських виборів у жовтні 2014 р. новостворена партія „Народний Фронт” А. Яценюка, яка являла собою об'єднання колишніх політичних діячів під час каденції В. Ющенко, представників великого бізнесу і комбатів добровольчих батальйонів, сенсаційно здобула перемогу на пропорційній основі. За кілька тижнів до виборів була ставка на лідера – А. Яценюка, що зумовило успішний результат. „Блок Петра Порошенка” посів друге місце. Перемога „Народного Фронту” за списками та високий рейтинг новоствореної президентської партії стали певною сенсацією. Але за мажоритарною складовою Блок Петра Порошенка” (БПП) посилив свої позиції у парламенті, до того ж, мажоритарні політичні гравці, як історично склалося, дотримуються партії президента [7]. Нові ви-

бори були покликані переконфігурувати розклад сил у парламенті. Такі партії, як „Народний фронт”, „Блок Петра Порошенка”, „Радикальна Партія О. Ляшка”, „Батьківщина” та „Самопоміч” як переможці у Революції гідності сформували широку коаліцію. До парламентської коаліції вступило понад 300 депутатів. Несподіваний успіх А. Яценюка на парламентських виборах сплутав карти П. Порошенка, який бачив на посаді прем'єр-міністра свого соратника В. Гройсмана. Тому за наявності нормального напівпрезиденталізму П. Порошенку не вдалося встановити суперпрезиденталізм.

Виходячи з поточних подій, президент і прем'єр-міністр, володіючи партійними холдингами, можуть впевнено створювати власні патронажно-клієнтарні мережі. Питання в тому, що контроль над асамблеєю може бути досить хитким через те що „Блок Петра Порошенка” і „Народний Фронт” є досить молодими партійним проектами, але поки що партійний ресурс дозволяє реалізувати обом лідерам свою політику. Факт формування широкої коаліції свідчив про те, що в розпал політичної кризи зроблена серйозна спроба консолідації парламенту, в якому, крім рентоорієнтованих гравців, зібрані актори з різними інтересами. Така коаліція сформувала квотний уряд, де залежно від результатів виборів кожна партія, що входить у широку мережу, отримала своє представництво, що дозволило П. Порошенку та А. Яценюку розділити зони впливу між собою.

Проблема полягає в тому, як будуються відносини двох головних клієнтелістських мереж. П. Порошенко є сильним лідером, отже, його завданням є повернення конституційного суперпрезиденталізму, який посилив би його президентську владу. На сьогодні можливість конфлікту підігривається різними сторонами, однак обидва лідери чудово розуміють, що крах політичного режиму в ситуації незавершеного конфлікту на Сході України може в кінцевому підсумку призвести до колапсу держави. Перед А. Яценюком постало завдання закріплення своїх позицій, які стали надто хиткими. На наш погляд, політичну кризу можуть також спровокувати групи, які слабо інтегровані в обидві патронажно-клієнтарні мережі. До того ж зростає рейтинг партії „Самопоміч”, що означає зацікавленість львівської групи інтересів вийти на загальнонаціональний рівень впливу на політичні рішення. Начаси

ми бачимо відносно стійкі відносини в цьому тандемі П. Порошенко-А. Яценюк, посади в уряді поділені, і принаймні відкрито про конфлікт поки ніхто не говорить. Певні політичні скандали свідчать про те, що альтернативні групи в оточенні Президента зацікавлені в зміні прем'єр-міністра. Варто зазначити, що тиск на другу особу в державі є дуже серйозним, і такий тиск є досить об'єктивним. Хвиля скандалів почалась і навколо оточення Президента, що пояснюється розпочатою реалізацією політики „деолігархізації”. Це зрештою загострює вже наявний конфлікт з певними фінансово-промисловими групами. В умовах неопатримоніальної демократії конкурентно-демократичний розділ патронажно-клієнтарної мережі неминуче знову продемонструє свою конфліктогенний характер.

На наш погляд, важливо проаналізувати нинішню ситуацію з позиції функціонування режиму В. Ющенка-Ю.Тимошенко, не тільки через коливання конституційного маятника у бік напівпрезиденталізму й зниження вартості призу, але й тому що сьогодні при владі ті самі політики, які за часів президентства В. Ющенка були на других ролях, але добре знаються на схемах функціонування того режиму, оскільки були інтегровані в вертикаль Президента. Не дивно, що багато хто порівнює нинішню „партію влади” з владою 2005-2010 рр. Тандему П. Порошенко-А. Яценюк вдалося побудувати широку коаліцію, до якої ввійшли всі можливі партнери, чому посприяв Євромайдан. Це призвело до того, що дві патронажно-клієнтарні вертикалі все-таки вдалося побудувати. До того ж, А. Яценюку відносно вдалося створити партійно-парламентський ресурс на основі „Народного Фронту”.

Таким чином, під час військових дій П. Порошенку та А. Яценюку вдалося усунути політичних опонентів, розділивши між собою перемогу на позачергових парламентських виборах, не допустивши створення інституціоналізованої опозиційної вертикалі альтернативних олігархічних груп. З іншого боку, ні президент, ні прем'єр-міністр не змогли створити єдину партію влади і суттєво покращити свої позиції, оскільки не дивлячись на партійно-парламентський ресурс, їхні партії отримали не так багато місць в парламенті, на які вони розраховували. З одного боку, це блокує можливість прямого „наїзду” один на одного, з іншого боку, Президент має підтримку мажоритарників, які увійшли до

його фракції, а також може розраховувати на підтримку позафракційних груп, і, як показало голосування за призначення Генерального прокурора України, – Опозиційного Блоку. Тому, на наш погляд партійно-парламентський ресурс потенційно все-таки сильніше у Президента, який у перспективі здатний встановити контроль над асамблеєю, який є ключовим в умовах повернення Конституції 2004 р. А. Яценюк у свою чергу отримав легітимність виходячи з результатів парламентських виборів. За партійними списками його партія посіла перше місце в Україні, крім того, він має свою власну команду. Однак, як бачимо, обидва лідери мають неоднозначну клієнтелу, оскільки їхні команди формувалися надто поспішно.

Таким чином, складно стверджувати чи має хтось наразі контрольний пакет влади, оскільки неможливо передбачити, як далі складатиметься політична ситуація в Україні в умовах геополітичного тиску з боку міжнародних акторів. Сьогодні не існує партії-патрона, навколо якої об'єдналися б інші гравці, є тільки дві могутні партії, які змушені спиратися на інших учасників парламентського процесу для прийняття рішень. Тобто ми спостерігаємо за тим, як більш-менш стійко тримається баланс неопатримоніальних можливостей двох вертикалей влади. Але ніхто сьогодні не зможе сказати точно, чи існує конфлікт між прем'єр-міністром і президентом, або ж це просто непорозуміння по деяким питанням.

Все ж таки можна припустити, що цей режим має свої особливості. Ще при режимі Ющенко-Тимошенко запасним плацдармом для Президента був Секретаріат національної безпеки та оборони України. За допомогою РНБО В. Ющенко намагався створити паралельний центр влади, який контролював би всю виконавчу владу. Закон прописаний таким чином, що РНБО може за певних умов втручатися у діяльність органів державної влади, виходячи з можливих проблем національної безпеки, під загрозу якої можна підвести різні аспекти. П. Порошенко, який займав цей пост в часи президентства В. Ющенка, ставши Президентом, скандально продавив через парламент поправки до Закону про Секретаріат національної безпеки та оборони України. Зміни в законі були прийняті з порушенням Конституції, та привели до цікавого підсумку. РНБО тепер сам визначає свої повноваження і порядок денний, тоді як регламент вводиться в дію указом президента України. РНБО тепер може приймати рішення, а не тільки

подавати пропозиції Президенту, до того ж, створює Стратегію національної безпеки держави, до компетенції якої можуть входити абсолютно різні питання.

Фактично РНБО має право „приймати рішення щодо невідкладних заходів” і стає органом, який вирішує питання надзвичайного стану в державі, а також координує власні рішення. Також Секретаріат національної безпеки та оборони України отримав право втручатися в діяльність органів державної влади, якщо це дозволить його ж регламент і стратегія. Згідно з новим законом, Президент сам вирішує, хто буде входити в цей орган, і з подачі Секретаря затверджувати посади. Таким чином, трансформація РНБО дозволяє йому самому визначати межі своїх повноважень, виходячи зі свого Регламенту. П. Порошенко створює потужну патронажно-клієнтарну підмережу Президента, і, відповідно, посилює свою вертикаль. Секретар РНБО А. Турчинов отримує повноваження контролю над органами виконавчої влади, з іншого боку, він залишається підконтрольним президентові [8]. Такими були кроки зміцнення силової вертикалі Президента. Внаслідок цього П. Порошенко отримує відомство, яке, на думку деяких експертів, робить О. Турчинова віце-президентом і створює паралельний уряд. У такому випадку, це прямий удар по позиціях А. Яценюка. Після низки скандалів у Кабінеті Міністрів, а також невиконання реформ, А. Яценюк стає заручником ситуації. Протистояння з П. Порошенко може бути фатальним для прем'єр-міністра. Реформування РНБО можна розглядати як підстраховку президента перед можливою кризою. Величезний потік критики а також конфлікти, спровоковані самим прем'єр-міністром можуть у майбутньому завершитися його відставкою. „Вертикаль” Порошенко може звинуватити команду Яценюка у провалі реформ та ініціювати відставку прем'єр-міністра, яку цілком можуть підтримати представники коаліції, позафракційні депутати а також „Опозиційний блок”.

Згідно з рейтингами, „Народний Фронт” А. Яценюка на сьогодні не проходить до парламенту, оскільки не долає прохідний бар'єр у п'ять відсотків. У разі конфлікту П. Порошенка і А. Яценюка цей варіант цілком прогнозований, і тоді А. Яценюк шляхом перевиборів буде вимкнений з гри. Відповідно, це не в його інтересах, і зараз іти на відкритий конфлікт він не має наміру. Однак можна з упевненістю передбачати, що

відставка прем'єр-міністра в майбутньому все-таки відбудеться. Дедалі частіше поширюється інформація про те, що команда А. Яценюка веде переговори з Президентом про об'єднання. З одного боку, це шанс для прем'єра на порятунок, з іншого – рейтинг П. Порошенка також помітно знизився за короткий термін його президентства, і об'єднання двох політичних партій і лідерів швидше за все зведе їхню підтримку нанівець. Це власне, зіграє на руку таким партіям як „Батьківщина” та „Опозиційний блок” і новим політичним проектам. У свою чергу, А.Яценюк протистояти президентській вертикалі начасі практично не в змозі. Посилення силового блоку законом про РНБО збільшило повноваження П. Порошенка, а підконтрольний йому БПП та позафракційні бенефіціари у будь-який момент можуть допомогти йому у розв'язанні можливих проблем. Існує ймовірність деінституціоналізації партійно-парламентського ресурсу П. Порошенка, однак, на нашу думку, у нього достатньо важелів для вирішення конфліктів такого роду. Якщо спочатку можна було говорити про паритет сил за наявності напівпрезидентської Конституції і партійно-парламентського ресурсу, то зараз ми спостерігаємо тиск певних груп впливу на А. Яценюка та його дискредитацію. Але тиск йде також і на Президента країни, діяльність якого ознаменувалась глибокою економічною кризою, а популістські обіцянки не були виконані. Однак на користь обом лідерам грає ослаблення інших впливових олігархічних груп. У випадку відкритого конфлікту А. Яценюка та П. Порошенка, а також розпуску парламенту останнім, коаліція можлива лише за участі мажоритарників, позафракційних, а також „Опозиційного блоку”. На нашу думку, і А. Яценюк і П. Порошенко є заручниками ситуації, що склалася, однак, право вирішального „вето” залишається за президентом, у якого сильніший ресурс для укріплення патронажно-клієнтарної мережі. Сьогодні вертикаль Президента почала нарощувати свій вплив. Це спонукало „Радикальну партію” вийти з коаліції, через що підвищилась кількість позафракційних депутатів, великий тиск чиниться на А. Яценюка. Партія „Народний Фронт”, як і прогнозувалось,

дуже інтенсивно втрачає свій політичний капітал, і навіть вирішила не йти на місцеві вибори, тоді як „УДАР” В. Кличка остаточно об'єднався із „Солідарністю” П. Порошенка. Результати місцевих виборів, як ми й гадали, негативно вплинули на позиції Прем'єра та його партії, а крім того, підтвердили падіння авторитету й популярності „Народного фронту”. Партія президента на місцевих виборах показала неоднозначний результат, який чітко вказує на плюралізм суспільної думки в країні та неможливість сьогодні побудувати патронажний партійний холдинг, який став би міцною мережею, пов'язаною з партійним представництвом на місцях. Але припускаємо, що патронажно-клієнтарна мережа П. Порошенка з успіхом подолає цей виклик, тоді як вертикаль прем'єра може зникнути з орбіти прийняття рішень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Fisun O. Rethinking Post-Soviet Politics from a Neopatrimonial Perspective / O. Fisun // Democratizatsiya. The Journal of Post-Soviet Democratization. – 2012. - Vol. 20, No. 2. – P. 87-96.
2. Мацєвський Ю. Смена, транзит или цикл: динамика политического режима в Украине в 2004-2010 г. / Ю. Мацєвський // Полис. – 2010. – № 5. – С.17-37.
3. Фисун. А.А Украинская неопатримониальная демократия: формирование, специфика и тенденции развития / А. Фисун // Ойкумена . – 2011. – Вып.8 . – С. 119-127.
4. Партійна система України після парламентських виборів -2012: аналіт. доп./ за заг. ред. О. А. Фісуна; Регіон. Філіал НІСД у м. Харкові. – Х.: Золоті сторінки, 2012. – 116 с.
5. Белополюський. Н. После 2013 года Украину ждет полный дефолт и кризис [Електронний ресурс] / Н. Белополюський. – Режим доступу: <http://www.kp.ua>
6. Бондаренко К. Второе правительство Азарова является правительством „семьи” и Ахметова [Електронний ресурс] / К.Бондаренко. – Режим доступу: <http://news.finance.ua/ru/news/~/293676>
7. Динаміка політичного режиму в Україні (прогнозний аспект) / за заг. ред. д. політ. н. О. А. Фісуна; РФ НІСД у м. Харкові. – Х.: Золоті сторінки, 2011. – 116с
8. СНБО спеціального призначення: Автономная власть Турчинова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://112.ua/statji/snbo-specialnogo-naznacheniya-avtonomnaya-vlast-turchinova-166592.html>

УДК 324: 342.8

Румянцева С.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЕЛЕКТОРАЛЬНА ДЕМОКРАТІЯ ТА ВИБОРИ, ЯК ГОЛОВНИЙ ЇЇ ЕЛЕМЕНТ

На основі понять „демократія” та „вибори” аналізується категорія „електоральна демократія”. Розглядаються визначення та критерії електоральної демократії провідними зарубіжними вченими. У результаті аналізу їх концепцій, виводяться основні критерії та узагальнене поняття сучасної електоральної демократії.

Ключові слова: демократія, електоральна демократія, вибори, громадянські права, електоральний процес, конкурентність.

Румянцева С. В.

ЭЛЕКТОРАЛЬНАЯ ДЕМОКРАТИЯ И ВЫБОРЫ КАК ЕЕ ГЛАВНЫЙ ЭЛЕМЕНТ

На основе понятий „демократия” и „выборы” анализируется категория „электоральная демократия”. Рассматриваются определения и критерии электоральной демократии ведущих зарубежных ученых. В результате анализа их концепций, выводятся основные признаки и общее понятие современной электоральной демократии.

Ключевые слова: демократия, электоральная демократия, выборы, гражданские права, электоральный процесс, конкуренция.

Rumyantseva S.

ELECTORAL DEMOCRACY AND ELECTIONS AS THE MAIN ELEMENT OF DEMOCRACY

The article analyzes the category of „electoral democracy” through the concepts of "democracy" and „elections". The definitions and criteria of electoral democracy, which were studied by leading political scientists, are analyzed in this article. Based on the data analysis the modern concept of democracy and its main criteria are deduced.

Key words: democracy, electoral democracy, elections, civil rights, the electoral process, competition.

З часів перших згадок про демократію, вона поставала перед дослідниками як багатозначне явище. З плином часу критерії феномена демократії доповнювалися, і сучасна політична наука має розвинений категоріально-поняттєвий апарат цього феномена. Однією з найбільш досліджуваних сьогодні концепцій є концепція електоральної демократії. Умовно, це політичний режим, який регулярно використовує демократичний інститут виборів у політичному житті держави. Для розуміння змісту концепції електоральної демократії необхідно більш детально розглянути поняття „демократія” та „вибори”.

Феномен демократії досліджувався багатьма відомими філософами та науковцями. Виокремлення цього політичного

режиму відбулося ще за часів становлення афінської держави і з того часу дотепер ще не сформувалося єдиної узагальненої дефініції. Майже кожен дослідник пропонував власне його трактування, при цьому перші з них навіть не мали того сучасного позитивного розуміння, до якого ми звикли. Більш того, науковці Д. Колльєр та Ст. Левицькі змогли виокремити серед плутанини різних демократій понад 550 її концепцій [див. 1]. Демократія, як політичне та правове поняття, розпочала свій розвиток з роздумів і праць Сократа, Платона, Арістотеля. Після своєрідного застою у розвитку демократичних тенденцій в епоху Середньовіччя та під час процвітання монархічних форм правління, демократизація з новою силою проявляється в епоху Відродження та Нові часи. Найбільших обертів дослідження феномена демократії набрало наприкінці XVIII-XIX ст. Саме у цей період формується класична буржуазна ліберальна модель

демократії та утворюється перша демократія Нового часу. У цей період з'явилися праці таких авторів, як М. Падуанський, А. де Токвіль, Ж.Ж.Руссо, Дж. Локк, Т. Гоббс, Б. Спіноза, Дж. Мілль, Ш.П. Монтеск'є, І. Кант та інші. ХХ ст. відкриває світові нові трактування феномена демократії, пропускаючи його крізь призму основних прав і свобод людини, принципів плюралізму та конкуренції. Розробкою проблематики займалися та займаються: К.Р. Поппер, Дж. Дьюї, Ю. Хабермас, Р.Даль, Г. О'Доннел, С.Хангтінгтон, С. Ліпсет, А. Лейпхарт, Л. Зідентоп, Й. Шумпентер, М. Вебер, Ф. Шмиттер, К. Мангейм, Й. Хіглі, Р. Гюнтер, С. Лукес, В. Р. Лорвін, Й. Енелон, А. Лефтівч, П. Кубічек, В. Хаттон, В.Качоха, Т. Алексеева, А. Нестеренко, А. Куртовий, М. Каган, В. Іноземцев, Б. Райковський, Ю. Бегунов, А. Лукашев, А. Поніделко та ін.

Мета статті – на основі розгляду понять „демократія” та значення у них виборів виявити сутність дефініції „електоральна демократія”, розглянути її основні елементи, критерії та синтезувати власне визначення.

Перші оцінки демократії як форми державно-політичного ладу суспільства були надані грецькими філософами Платоном і Арістотелем. На відміну від сучасного ставлення до демократичного політичного режиму, філософи стверджували, що демократія є однією з неправильних форм державного устрою. Так, Арістотель стверджував: „Цей демократичний лад найдужче нагадує тиранію. І крайня демократія, тиранія жорстоко поведуться із кращими громадянами” [2, с. 103]. Доволі тривалий час подібні погляди підтримували інші філософи, включаючи дослідників Середньовіччя. Тома Аквінський у роботі „Коментарі до Арістотелевої політики” зазначав: „Демократія являє собою певну політію. Але така демократія, за якою управляють постанови, а не закони, не є політією, оскільки остання спирається на закони, що містять універсальні за змістом питання” [3, с. 344].

Лише в епохи Відродження та Просвітництва відбувається переосмислення поняття демократії, на основі нових ідей і думок, основними з яких є служіння монарха та знаті народів, непорушність законів і моральних принципів. Так, М. Падуанський зазначає, що джерелом влади у державі має бути народ, а посада монарха – виборною. Значний внесок у розвиток концепції демократії зробили ідеї та думки Дж. Локка, Ж.Ж. Руссо, Т. Гоббса, Б. Спінози.

Спираючись на доктрини Нового часу, в XVIII–XIX ст. почали поширюватися демократичні настрої, які уможливили кардинальні зрушення у політичному полі світу: утворилися США як перша демократія Нового часу з демократичною Конституцією та проголошенням демократичних принципів, Європою пройшли буржуазні революції, запалені вогнем демократичних ідей (Велика Французька революція 1789-1799р., „Весна народів” 1848 р. та ін.).

США стали предметом дослідження А. де Токвіля у книзі „Демократія в Америці”. Відзначаючи своє позитивне ставлення до американської демократії, науковець виокремлює такі її особливості: „В Америці народ сам обирає тих, хто створює закони, і тих, хто їх виконує; він же обирає суд присяжних, який карає порушників закону. Всі державні інститути не просто формуються, а й функціонують на демократичних засадах. Так, народ прямим голосуванням обирає своїх представників до органів влади і робить це, як правило, щорічно, щоб його обранці знаходилися у більш повній залежності від народу. Усе це підтверджує, що саме народ керує країною” [4, с. 143].

Сплеск зацікавленості феноменом демократії був зафіксований у ХХ ст. Так, уваги заслуговує концепція відкритого та закритого суспільства К.Р.Поппера, який у своїй праці „Відкрите суспільство та його вороги” відніс демократію саме до відкритого типу. Говорячи про типи правління, К. Поппер відзначає: „До першого типу належать уряди, від яких підвладні можуть позбутися без кровопролиття хоча б шляхом загальних виборів. Тобто суспільні інститути забезпечують засоби, за допомогою яких підвладні можуть змістити свого правителя, а суспільні традиції гарантують, що ці інстанції не будуть з легкістю зруйновані тими, хто перебуває при владі. До другого типу належать уряди, від яких підвладні не можуть позбавитись інакше, як шляхом успішного перевороту, тобто у більшості випадків – ніколи. Я пропоную вживати термін „демократія” для короткого визначення урядів першого типу, а термін „тиранія” чи „диктатура” – для другого” [5, с. 144]. Важливо, що науковець при цьому виділяв демократичний тип правління не лише за можливістю зміни уряду, а й за якістю життєдіяльності суспільства: забезпеченні свободи слова, виборів, прав громадян, можливості відкритої критики, мирних трансформацій тощо.

Відома концепція „змагального елітизму” Й. Шумпетера робить наголос на змаганні за владу у демократичній державі найбільш обдарованих і компетентних еліт. Згодом її почали називати „мінімалістською”, а у праці „Капіталізм, соціалізм та демократія” демократичний метод розуміється як „інституціональний устрій для прийняття політичних рішень, за якого індивіди набувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців” [6, с. 355]. Згідно з цією концепцією одними із основних рис демократії є виборча активність та вільна електоральна конкурентність. Саме у політичній конкурентності Й. Шумпетер вбачає одну з демократичних цінностей. Утім, для реалізації такого демократичного методу необхідні певні умови:

- висока якість осіб, що обираються до парламенту та займають місця у партійному апараті;
- політичні рішення не повинні втручатися у всі сфери життя суспільства;
- демократичний уряд повинен мати висококваліфікований та добре підготований бюрократичний апарат, місця в якому займають громадяни згідно з правилами державної служби;
- демократичний самоконтроль, який об'єднує: високий моральний та інтелектуальний рівень як виборців, так і урядовців, стабільність законодавства, не зважаючи на ротацію всередині владних структур, а також терпимість до рішень та дій законно обраних парламентарів, лідерів [7, с. 50].

С. Хантінгтон, у своїх дослідженнях також слідував традиціям Й. Шумпетера, відзначаючи: „Політична система будь-якої держави ХХ ст. визначається демократичною в тій мірі, в якій особи, які наділені вищою владою приймати колективні рішення, відбираються шляхом чесних, неупереджених, періодичних виборів, під час яких кандидати вільно змагаються за голоси виборців, а голосувати має право практично все доросле населення” [8, с. 17].

Протистоїть концепції змагального елітизму плюралістична модель демократії Р. Даля, який у своїй праці „Демократія та її критики” обґрунтовує необхідність існування великої кількості владних центрів, що матимуть змогу приймати політичні рішення. Таким чином, політична участь є доступною багатоманітним зацікавленим групам. Найбільш ефективною моделлю плюралістичної демократії за Р. Далем є поліархія,

яка об'єднує основні критерії демократичного процесу:

1) контроль над урядовими рішеннями, що стосуються політичного курсу, конституційно закріпленого за виборними посадовими особами;

2) виборні посадові особи визначаються і мирно зміщуються під час порівняно частих, справедливих і вільних виборів, при яких примус є цілком обмежений;

3) практично все доросле населення має право брати участь у цих виборах;

4) велика частина дорослого населення також має право виступати в якості кандидатів на офіційні посади, за які ведуться змагання на цих виборах;

5) громадянам ефективно забезпечуються права на вільне самовираження, особливо політичне, включаючи право критикувати посадових осіб, дії уряду, політичну, економічну та соціальну системи і пануючу ідеологію;

6) вони також мають вільний доступ до альтернативних джерел інформації, які не знаходяться під монопольним контролем уряду чи будь-яких інших одиничних груп;

7) вони мають гарантоване право утворювати самостійні асоціації і вступати в них, включаючи політичні об'єднання, такі, як політичні партії та групи інтересів, котрі прагнуть впливати на уряд, використовуючи для цього конкуренцію на виборах та інші мирні засоби [9, с. 352].

Повертаючись до згаданих понять та концепцій феномена демократії, неможливо не помітити постійний зв'язок з виборами, які відіграють роль засобу отримання влади та ротації вищих її органів, посадових осіб.

Більшість учених погоджуються з тим, що вільні вибори є одним із найважливіших сталих інститутів демократії. Свого часу Д. Растоу як критерій віднесення тієї чи іншої держави до демократичних визнав проведення не менше трьох послідовних вільних виборів [див.10]. Під час цих виборів відбувається тимчасове делегування своїх повноважень виборцями кандидатам, щоб ті могли об'єднати у своїй діяльності все розмаїття окремих воель. Поняття „воель”, „демократія”, „свобода” і „право” пов'язував воедино К. Ясперс. Він вважав, що людина має дві претензії: на захист від насильства та на значущість своїх поглядів і власної волі. Захист забезпечує правова держава, а значущість поглядам і волі – демократія. До непорушності прав людини як особистості приєднується її право брати участь в житті суспільства. Таке можливо, за твердженням

К. Ясперса, тільки за умов демократії, тобто за можливості всіх громадян здійснювати вільне волевиявлення [див. 11]. Однією із ключових форм народного волевиявлення постають вільні вибори, які Г. Алмонд відносить до тих „небагатьох демократичних механізмів, які дають змогу висловлювати різноманітні інтереси шляхом опускання бюлетенів, і через агрегацію цих голосів нація може прийняти колективне рішення, яке стосується її майбутніх лідерів та державного курсу” [12, с. 163].

Таку думку підтримують і польські вчені М. Банковіч та Є. Ткачинські, які визначили вільні вибори як основну вимогу демократичної системи, за допомогою якої народ-суверен приймає рішення про те, хто буде ним керувати від його імені та за його мандатом. Науковець вважає, що саме виражена під час голосування довіра виборців є єдиною легітимізацією влади [13, с. 53].

Німецький учений Г. Маєр зазначив, що у загальнонаціональному вимірі вибори можуть вважатися найбільшим масовим процесом, який відомий праву і використовується у боротьбі за владу [14, с. 297]. Однак науковці висувають логічне запитання: чи достатньо наявності інституту виборів для встановлення демократії? Відповідь, а також відмінність електоральної демократії від ліберальної, дав Л. Даймонд у праці „Чи пройшла „третя хвиля” демократизації?”.

Під електоральними демократіями Л. Даймонд вбачав всі сучасні мінімалістські концепції демократії, які у своєму підґрунті мали погляди й концепції Й. Шумпетера. Дослідник вважає, що такі концепції зазвичай визнають потребу в певному наборі громадянських свобод, необхідних, щоб змагальність і участь мали реальний сенс, але, разом із тим, вони не приділяють великої уваги передбачуванім базовим свободам і не намагаються включити їх до числа реальних критеріїв демократії [15].

Австрійський політолог А. Шедлер запропонував класифікацію політичних режимів, яка представлена у вигляді „одно-мірного континууму „демократичності”, у якому авторитарні режими знаходяться на одному полюсі, а передові демократії – на іншому” [16]. Науковець відзначає, що його класифікація загалом збігається з підходом Д. Колльєра та С. Левіцкі. Типологія складається з чотирьох ланок: авторитаризму, електоральної демократії, ліберальної демократії та передової демократії. Автор не має на меті „законсервувати” типологію і допускає розвиток демократії.

Режим електоральної демократії А. Шедлер розглядає як порубіжний між авторитарним та ліберальним і відзначає, що такий термін використовується для позначення якогось специфічного типу напівдемократії – того режиму, якому вдається проводити чисті, конкурентні, більш-менш загальні вибори, але який не може захистити політичні і громадянські свободи, що є суттєво важливими для ліберальної демократії [16].

Звідси випливає питання: наявність яких критеріїв дозволяє говорити про встановлення електоральної демократії? Дослідники Д. Коллер та С. Левіцкі вважають електоральну концепцію лише першою сходинкою на шляху до створення максималістичної концепції демократії, яка характеризується:

- досить конкурентними виборами;
- відсутністю масових фальсифікацій та шахрайств;
- застосуванням широкого виборчого права [1].

Д. Лейн відмічає, що для визначення держав як „електоральної демократії” в західній літературі широко використовуються індекси, які застосовує у своїх розрахунках Freedom House. Мається на увазі, що електоральна демократія має такі критерії:

1) конкурентна багатопартійна політична система;

2) загальне виборче право для всіх дорослих громадян (за винятком обмежень, які можуть бути застосовані державою у законному порядку, наприклад, санкцій за вчинення злочину);

3) регулярні альтернативні вибори, які проводяться в умовах забезпечення таємниці голосування, достатньої безпеки голосування і відсутності масової фальсифікації їх підсумків, а також результатів, що відображають волю суспільства;

4) широкий доступ громадськості до основних політичних партій через ЗМІ та шляхом відкритої політичної агітації [17].

Дослідник наголошує, що за електоральної демократії громадяни мають широкі політичні права:

- можливість вільно брати участь у політичному процесі;
- право вільного голосування та право обирати поміж політичних альтернатив в рамках легітимних виборів;
- право складати конкуренцію за державні посади;
- вступати у політичні партії та організації;

- обирати представників, які матимуть вирішальний вплив на державну політику і будуть підзвітні виборцям [18, с. 129].

Схожої думки притримуються і Ю. Булуктаєв та С. Бокаєв, які під електоральною демократією розуміють політичний режим, який регулярно використовує у своїй політичній практиці такий демократичний інститут (та одночасно процедуру), як вибори. Вони виділяють мінімально необхідні процедурні вимоги існування електоральної демократії:

- 1) забезпечення загальних виборчих прав громадян;

- 2) наявність у громадян можливості претендувати на заняття виборних посад;

- 3) регулярне проведення вільних, конкурентних і справедливих виборів;

- 4) наділення обраних посадових осіб закріпленим у конституції правом контролю урядових рішень;

- 5) відсутність утисків стосовно політичної опозиції;

- б) існування у громадян права на створення і приєднання до незалежних асоціацій і організацій, включаючи незалежні політичні партії та групи інтересів;

- 7) існування вільного доступу громадян до джерел альтернативної інформації [19, с. 5].

У праці „Переосмислення американської електоральної демократії” дослідник М. Стреб визначає, що для утворення ідеальної електоральної демократії необхідна наявність таких критеріїв:

- громадяни повинні мати можливість відкрито висловлюватися, критикувати або підтримувати тих, хто знаходиться при владі або прямує до неї;

- кожен має бути почутий у рівній мірі (зважаючи на те, що всі не можуть бути почутими);

- жодний голос не має переважати та мати більшу силу у дискусіях, ніж інші;

- громадяни повинні вірити, що інститути та правила демократії є законними.

Утім, після перегляду аргументів, з'являється модель реальної електоральної демократії, яка передбачає наявність:

- принципу „одна особа – один голос”;

- можливості проведення змагальних виборів;

- прозорості виборів;

- правил, які були б зрозумілими та необтяжливими для виборців [20].

Таким чином, в основу електоральної демократії покладено виборчий процес і права громадян на участь у ньому. Згідно з висновками Freedom House, станом на 2015 рік (дослідження відбивають стан країн на 2014

рік) із 195 існуючих країн світу 125 можуть називати себе електоральними демократіями [21]. Кінець ХХ ст. часто називають епохою демократії – до електоральних демократій вже долучилися як передові країни Заходу, так і нові постсоціалістичні держави. Понад 60% країн світу мають вищезгадані критерії та успішно використовують, розвивають інститут виборів.

Погоджуючись з поглядом А. Шедлера та інших науковців, ми вважаємо електоральну демократію фундаментом і горизонтом для формування ліберальної концепції демократії. Узагальнюючи вищезгадані погляди на концепцію електоральної демократії, ми можемо визначити найбільш значущі її ознаки:

1. Проведення регулярних конкурентних виборів.

2. Наявність двох і більше конкуруючих політичних сил.

3. Широкі та рівні активні та пасивні виборчі права:

- пасивним учасником виборів може стати будь-який правосуб'єктний громадянин, який долучається до політичної сили, або виступає як самостійний суб'єкт;

- реальна можливість впливати на результати виборів як шляхом голосування, так і шляхом приєднання до груп інтересів.

4. Результати голосування відображають суспільну думку громадян – відсутність масових фальсифікацій.

5. Свобода дії для політичної опозиції (відсутність дискримінації, утисків).

6. Проведення відкритої та прозорої політичної кампанії з відкритим доступом громадськості до основних політичних сил через засоби масової комунікації.

Синтезуючи зазначені критерії можна вивести єдине розширене поняття електоральної демократії, під якою вбачатиметься така форма політичного режиму, за якої органи вищої державної влади обираються шляхом вільних, рівних, регулярних і конкурентних виборів, у яких беруть участь всі дорослі правосуб'єктні громадяни, та за яких мінімізується можливість фальсифікації результатів голосування.

Таким чином, основна увага електоральної демократії зосереджується на виборах, як головному інституті демократії. Сучасні дослідники, погоджуються з тим, що вибори мають бути загальними, вільними, рівними, прямими та проводитися шляхом таємного голосування, але за умов сучасної інформаційної епохи, що стрімко розвивається, проблема використання виборів, як основ-

ного інструменту демократії може бути під загрозою. Саме це може стати фундаментом для подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Collier D, Levitsky S. Democracy „With Adjectives”. Conceptual Innovation in Comparative Research. URL [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://kellogg.nd.edu/publications/workingpapers/WPS/230.pdf>
2. Арістотель. Політика / Арістотель; пер. з давньогр. та передм. О. Кислюка. – К.: Основи, 2003. – 239 с.
3. Аквінський Т. Коментарі до Арістотелевої „Політики” / Т. Аквінський; пер. з латини О. Кислюка. – К.: Основи, 2003. – 794 с.
4. Токвиль А. Демократія в Америці / А. Токвиль; пер. с франц. – М.: Изд. Група „Прогресс” – „Литера”, 1994. – 554 с.
5. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги / К. Поппер. Т. 1.; пер. з англ. О. Коваленка. – К.: Основи, 1994. – 444 с.
6. Шумпетер Й. Капіталізм, соціалізм і демократія / Й. Шумпетер. – М.: Економіка, 1995. – 540 с.
7. Грачев М.Н., Мадатов А.С. Демократія: методологія дослідження, аналіз перспектив, М.: Изд-во „АЛКИГАММА”, 2004. – 128 с.
8. Хантингтон С. Третя хвиля. Демократизація в кінці ХХ століття / Пер. с англ. – М.: „Російська політична енциклопедія” (РОССПЭН), 2003. – 368 с.
9. Демократія і її критика / Пер. с англ. Под ред. М.В.Ільїна. – М.: „Російська політична енциклопедія” (РОССПЭН), 2003. – 576 с.
10. Пауел Дж.-Б. Сучасні демократичні країни. Участь у політичному житті, стабільність і насильство / Дж.-Б. Пауел ; пер. з англ. О. В. Христенко, В. К. Горбатюк.–Х. : Каравела, 2004.–288с.
11. Ясперс К. Цель – свобода /Ясперс К. // Новое время. – 1990. – № 5. – С. 35.
12. Алмонд Г. Сравнительная политология сегодня: мировой обзор: Учеб. пособие / Алмонд Г, Пауэлл Дж., Стром К., Далтон Р. – М. : Аспект-Пресс, 2002. – М, 2002. – 537 с.
13. Bankowicz M. Oblicza wspolczesnego państwa / М. Bankowicz, J. Tkaczyński.– Toruń, 2003.–53 s.
14. Клайн Г. Бундестаг / Г. Клайн, В. Цее // Государственное право Германии. – Т. 1. – М.: ИПАН, 1994. С. 152..
15. Diamond L. Is the Third Wave Over? URL: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.122.4030&rep=rep1&type=pdf>
16. Шедлер А. Что представляет собой демократическая консолидация? [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://old.russ.ru/politics/meta/20001003_schedler.html
17. Freedom House. URL [Електронний ресурс] – Режим доступу: : <http://www.freedomhouse.org>
18. Лэйн. Д. Мираж демократии // Полис. Полит. исследования. – 2014. – № 6. – С. 127-148
19. Булуктаев Ю. Электоральная демократия в Республике Казахстан: Монография / Ю.О. Булуктаев, С.О. Бокаев. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2011. – 244 с.
20. Matthew J. Streb. Rethinking American electoral democracy (Controversies in electoral democracy and representation). URL. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.untagsmd.ac.id/files/Perpustakaan_Digital_1/DEMOCRACY%20Rethinking%20American%20electoral%20democracy.pdf
21. Freedom House. Electoral Democracies URL [Електронний ресурс]. – Режим доступу <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Number%20and%20Percentage%20of%20Electoral%20Democracy%2C%20FIW%201989-2015.pdf>

УДК 32.019.5

Павлов Д.М.

Национальная металлургическая академия Украины

ЕМПАТИЧНА КОМУНІКАЦІЯ ЯК АТРИБУТ ЕФЕКТИВНОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ

Досліджується емпатична комунікація як важлива складова ефективної політичної пропаганди. Емпатична комунікація осмислюється як дієвий інструмент перетворення політичної реальності у сприйнятті індивідів та як канал покращення відносин політичних суб'єктів з їх фактичними та потенційними прибічниками. Обґрунтовується, що емпатична комунікація забезпечує максимальну реалізацію та потенціал пропаганди, оскільки здатна залучати соціальних суб'єктів у процес політичної творчості на найвищому рівні самовіддачі як втілювачів власних життєвих смислів через інстанцію політичного.

Ключові слова: політична пропаганда, емпатична комунікація, ефективність, емоції, особистість, гідність, цінності.

Павлов Д.Н.

ЭМПАТИЧЕСКАЯ КОММУНИКАЦИЯ КАК АТРИБУТ ЭФФЕКТИВНОЙ ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПРОПАГАНДЫ

Исследуется эмпатическая коммуникация как важная составляющая эффективной политической пропаганды. Эмпатическая коммуникация осмысливается как действенный инструмент преобразования политической реальности в восприятии индивидов и как канал улучшения отношений политических субъектов с их фактическими и потенциальными сторонниками. Обосновывается, что эмпатическая коммуникация обеспечивает максимальную реализацию и потенциал пропаганды, поскольку способна вовлекать социальных субъектов в процесс политического творчества на самом высоком уровне самоотдачи как создателей собственных жизненных смыслов через инстанцию политического.

Ключевые слова: политическая пропаганда, эмпатическая коммуникация, эффективность, эмоции, личность, достоинство, ценности.

Pavlov D.

EMPATHIC COMMUNICATION AS AN ATTRIBUTE OF EFFECTIVE POLITICAL PROPAGANDA

The article is devoted to the study of an empathic communication as an important component of effective political propaganda. Empathic communication is conceptualized as an effective tool to transform the political reality in the perception of individuals and as the channel of improvement the relations between political actors and their actual and potential supporters. It is argued that empathic communication provides maximum realization of the potential of propaganda, because it has the ability to involve social actors into the political process of creativity at the highest level of dedication, as the creators of their own life meanings, by political authority.

Key words: political propaganda, empathic communication, efficiency, emotions, personality, dignity, values.

Ефективність політичної пропаганди переважно залежить від її здатності забезпечити умови такої комунікації, яка б сприяла посиленню довіри між протилежними сторонами політичного процесу – суб'єктами політики та суспільством.

Однією з головних умов такої комунікації має бути емпатія претендентів на здійснення влади до почуттів, емоцій, переживань, страждань, проблем представників широкого спектру груп суспільства, що передбачає, насамперед, ставлення до кожного як до унікальної істоти, що заслуговує на вищий ступінь поваги, піклування, свободи, довіри та прекрасне майбутнє. Максимальна ефективність комунікативних інструментів пропаганди знаходиться у прямій залежності від встановлення такої комунікації, яка би відбудовувалася за принципом посилення емпатії між агентами та об'єктами політико-пропагандистського впливу. Вищенаведене дозволяє констатувати надзвичайну актуальність дослідження емпатичної комунікації в контексті політико-пропагандистської практики.

Тема статті є принципово новою. Вона спирається на дослідження, які можна поділити на дві групи. Це роботи авторів, що

вивчали: 1) феномен емпатії (Л.Агоста, Л.Брудал, Е.Коплан, М.Девіс, В.Хоувел, Р.Л.Кац, К.Стюебер, та 2) особливості пропаганди (Е.Аронсон, Е.Пратканис, Г.Почепцов, Дж.Стенлі). У роботі Дж.Стенлі емпатії відводиться одна із помітних ролей у здійсненні пропаганди. В.Хоувел та Л.Брудал осмислюють особливості та значення емпатичної комунікації в соціальних відносинах. Проте слід відзначити, що у роботах зазначених авторів фактично не знаходить відбиття проблема емпатичної комунікації в системі розгортання політичної пропаганди.

Мета статті – проаналізувати роль емпатичної комунікації як чинника посилення ефективності пропаганди.

Існує багато визначень та інтерпретацій терміна „емпатія”. На основі аналізу наявної літератури, спробуємо дати власне визначення. Емпатія – це процес вживання в життєву ситуацію іншого на основі сприйнятті його почуттів, емоцій, страждань, думок, детермінантів існування як своїх власних з метою кращого розуміння потреб іншого. Звідси, емпатична комунікація – це здатність використовувати емпатію для налагодження позитивних комунікативних відносин з іншими.

Ефективність комунікативних технологій пропаганди багато в чому зумовлюється не

стільки їхньою безпосередньою спрямованістю на зміцнення влади, що якраз має приховуватись, скільки здатністю забезпечувати умови такої комунікації (комунікативних відносин), яка б сприяла посиленню довіри між протилежними сторонами політичного процесу – суб'єктами політики та суспільством, репрезентованим громадською думкою та дією цієї громадськості. Однією з головних умов такої комунікації має бути зацікавленість суб'єктів політики у розв'язанні важливіших суспільних проблем, які торкаються інтересів більшості. Тобто, максимальна ефективність комунікативних технологій пропаганди передбачає їхню спрямованість на встановлення такого порядку комунікації, який би сприяв забезпеченню поважного ставлення до гідності особистості.

Стратегія надає політиці масштабність, глобальність і перспективність, коли гнучкість, поступливість, моральність у прийнятті рішень роблять політику та її суб'єктів привабливими в очах громадськості. Стратегія пропаганди має забезпечувати смислові параметри існування як особистостей, так і суспільства в цілому, лише тоді вона може бути чинником соціальної інтеграції. Права людини та повага до них слугують достатньо вагомим критерієм оцінки привабливості суб'єктів політики. Із забезпеченням прав людини у повному обсязі безпосередньо пов'язане досягнення державою рівноправності у міжнародних відносинах. Як відомо, більше можливостей забезпечити права своїх громадян мають більш потужні держави, ніж ті, які залишаються недостатньо розвинутими.

Один із головних принципів емпатичної комунікації – це принцип презумпції честі, моральності, чесності та відповідальності. Саме він орієнтує на ставлення до індивіда як до гідної особистості, яка може досягти високих горизонтів саморозкриття.

Ще одним принципом емпатичної комунікації є пошук цінності в Іншому та розширення її до масштабів знака ідентифікації Іншого, свого роду іншого імені Іншого (наприклад, гідний, толерантний, самовідданий, людяний) та закріплення цього імені за Іншим шляхом його повторення. Щоб запобігти протиріччю або втраті імені (що означає втрату себе, вилучення з символічної структури світу та символічну смерть особистості), суб'єкт визнання політичної влади ставить у ситуацію необхідності виправдати очікування, які покладаються на нього у зв'язку з наданим йому ціннісним

іменем, що забезпечує йому місце в символічній картині світу. Як зазначають П.Л.Бергер та Т.Лукман, „...через саму природу соціалізації суб'єктивна ідентичність – справа досить сумнівна. Вона залежить від відносин індивіда зі значимими іншими, які можуть змінюватися або зникати... В остаточному підсумку легітимація ідентичності відбувається в тому випадку, коли вона поміщена в контекст символічного універсуму” [1, с.163].

Не менш важливим принципом емпатичної комунікації є заперечення будь-яких основ (уявлень, цінностей, ідеалів, цілей), які можуть сприяти нівелюванню гідності особистості. Для емпатичної комунікації немає вищих цілей, пріоритетних цінностей для виправдання насильства та нехтування інтересами меншин. Державне насильство або організація терактів є продовженням антиемпатичної комунікації. І державне насильство, і теракти в принципі можна виправдати через нав'язування певної системи цінностей індивідам та соціальним групам, але вони будуть визнавати насильство справедливим або миритися з ним (виражати мовчазну згоду) доти, доки їхня власна гідність не опиниться під загрозою.

Важливим принципом емпатичної комунікації також є відповідальність за сприйняття. Ознакою антиемпатичної комунікації є інформаційний шум, призначенням якого є відволікання соціального суб'єкта від власних стратегічних ініціатив, від смислоозначування свого індивідуального існування, що зрештою призводить до розчарування. Принцип відповідальності за сприйняття орієнтує на те, що за доби інформаційного суспільства, коли доступними є різнобарвні за ідейною та політичною спрямованістю інформаційні джерела (комунікативні канали), – за повідомлення, їхній зміст та наслідки (реакції на них) відповідає не адресант, а адресат.

Універсальною вимогою до комунікатора за доби інформаційного суспільства стає емпатична компетенція як здатність до розуміння почуттів та екзистенційних потреб іншого. Крім того, однією з основ застосування принципу відповідальності за сприйняття має бути творчий нігілізм, оскільки він спрямований на нехтування та повалення авторитетів в ім'я розкриття творчого потенціалу особистості. Тут слід зазначити: все, що нав'язливо вторгається у сферу нашої уваги та включається в нашу картину світу не з нашої волі, зокрема, пропаганда, є насильством, збраряддям проти

якого і має бути творчий нігілізм. Тому можна стверджувати, що активізація творчого нігілізму – це стратегічна основа буд-якої контрпропагандистської діяльності.

В умовах емпатичної комунікації рушійною силою пропаганди стає не освячення авторитетами, а нові можливості, не нав'язування ідеологічних конструкцій під виглядом історично зумовленої та культурно, географічно та економічно визначеної політичної долі, а ліквідація символічних бар'єрів та ідентифікацій шляхом посилення емоційної енергії через вивільнення смислу з-під залежності від очікування прогресу соціальних і політичних мегаінститутів (громадянського суспільства, держави, демократично-виборчої та парламентсько-представницької системи і т.ін.). Емпатична комунікація – це відкриття, нарощування та підтримка засобів (каналів) обміну інформацією, яка зачіпає індивідуальну сферу життя особистості, мобілізує її активність за рахунок актуалізації повсякденних і граничних ціннісних параметрів існування та ставить перед екзистенційним вибором як необхідною умовою реалізації життєвої стратегії.

Як зауважує П.Л.Бергер, „індивід став сприймати себе як складну й унікальну особистість, яка має величезну потребу в особистому співчутті, що навряд чи можливе в абстрактних інститутах” [2, с.130]. Тому емпатична комунікація стає необхідним чинником успішного здійснення технологій політичної пропаганди, в умовах, коли вже не можна розраховувати на дієвість апеляцій до загального блага як цілі функціонування суспільно-політичних інститутів та виправдовувати здобуття й збереження влади обіцянкою покращення діяльності цих інститутів у майбутньому, а також на фоні загального розчарування в нейтральності та незалежності державно-управлінської та судової систем.

Серед способів організації емпатичної комунікації можна назвати: 1) проведення консультацій із представниками соціальних, національних, регіональних груп щодо важливих суспільних проблем та оптимального їх розв'язання (наприклад, фокус-групи); 2) організацію „гарячих ліній”, різного роду „телефонів довіри” між політичними суб'єктами та населенням; 3) створення інтерактивних програм на телебаченні та постійних Інтернет-сайтів, орієнтованих на оперативне реагування на питання та запити людей; 4) залучення громадян до спільного обговорення проектів

політичних рішень і виявлення особливостей соціальних чи регіональних інтересів (свого роду „журі громадян” чи „громадянські майстерні”, що на початку 1970-х були ініційовані в Німеччині та США); 5) створення друкованих органів, радіостанцій, Інтернет-сайтів, орієнтованих на підтримку культурного, релігійного та національного різноманіття; 6) утворення та підтримку громадських організацій, які допомагають реалізовувати ті чи інші права людини. Успішно діюча мережа таких організацій може стати міцною організаційною основою підтримки певної політичної сили, що ініціює їх створення. Своєрідним історичним прикладом таких організацій були Ради робітничих, селянських та солдатських депутатів у перші роки радянської влади в Україні та Росії. Як відомо, ці Ради завдяки сотням тисяч депутатів стали об'єднувальною ланкою керівних органів партії з широкими масами населення. Організаційні, ідеологічні та емоційні зв'язки з масами дали можливість більшовикам докорінно перебудувати найглибші основи повсякденного життя. У контексті проблеми здійснення ефективної політичної пропаганди такого роду організації можна інтерпретувати як організаційні або інституційні технології пропаганди. Отже, можна стверджувати, що ефективність комунікативних технологій пропаганди в тому числі зумовлюється їх вдалим поєднанням з інституційними технологіями пропагандистського впливу.

Декілька прикладів успішної організації емпатичної комунікації дає президентська кампанія Б.Х.Обами (США, 2008 р.). Так, веб-сайт Б.Х.Обами, служба поштової розсилки, сайти соціальних мереж, таких як Facebook, MySpace, BlackPlanet, були інструментами організації емпатичної комунікації, що дозволили рекрутувати добровольців, зібрати гроші на проведення кампанії, влаштувати багатотисячні зустрічі з виборцями на кожній зупинці передвиборчого туру майбутнього президента Америки [3, р.109].

Іноді здійснення емпатичної комунікації політтехнологи підміняють лише її демонстрацією. Демонстрація емпатичної комунікації також дає певний ефект в отриманні соціальної підтримки політичними силами, але цей ефект не дуже стійкий. Як приклад демонстрації емпатичної комунікації можна навести технологію укладання договорів з виборцями.

Зазначимо, що емпатична комунікація не

стільки може дати як технологія впливу для забезпечення соціальної підтримки, скільки як спосіб здобуття інформації про уявлення, цінності та бажання різних груп суспільства. Слід розуміти, що ефективна пропаганда можлива лише завдяки подоланню відчуження між суб'єктами політики та тією частиною суспільства, що надає їм підтримку. Тому на перший план виходять розуміння, вживання та інтерпретація в різних контекстах моделі світу соціальних суб'єктів як те, від чого можна відштовхуватись у пропозиції курсу політичного розвитку, який буде сприйматись як вартий підтримки та, відповідно, зумовлюючий підтримку його ініціаторів.

Як це не парадоксально, емпатична комунікація має відштовхуватись від передумови незнання Іншого, яким для пропагандистів політики виступає потенційний об'єкт пропаганди. Як стверджує Н.Луман, „комунікація, як правило, виявляє свою спонукальну основу в незнанні. Треба вміти оцінювати те, які повідомлення для інших означають інформацію, тобто доповнюють щось таке, що інші не знають чи знають не достовірно” [4, с.39]. У цьому значенні емпатична комунікація відіграє роль розвідки (збору даних про політичне сприйняття потенційних прихильників) з тим, щоб при розгортанні пропаганди не відштовхнути прихильників влади, а мобілізувати їх, спрямовуючи в конструктивне русло підтримки конкретних політичних суб'єктів. Зауважимо, що фундаментальне завдання емпатичної комунікації – максимально об'єднати, інтегрувати уявні світи індивідів, що виступають об'єктами пропаганди. Лише тоді можна мобілізувати волю потенційних прихильників підтримки влади, коли їхнє уявне стане значущим образом майбутнього та знайде підтвердження у готовності посприяти втіленню в життя цього привабливого образу майбутнього.

Завдяки емпатичній комунікації політична боротьба в жорстких формах втрачає смисл. На зміну жорсткій політичній боротьбі приходять практика переінтерпретацій та метафор, які орієнтовані на звільнення від символічного насильства. Під символічним насильством слід розуміти нав'язування знакам таких значень, які примушують особистість до певної поведінки та діяльності. Щоб подолати символічне насильство, треба вдатися до практики розототожнень шляхом присвоєння знакам таких значень, які ліквідують залежності та

звільняють особистість від нав'язаних способів дії, реагування та, відповідно, вимушеної підтримки влади.

За Ж.Дельозом та Ф.Гваттарі, знаки „не мають ніякого обов'язку бути означаючими”, єдиний їхній обов'язок – породжувати бажання [5, с.67]. Більш того, згідно з думкою французьких постструктуралістів, реальне є продуктом „пасивних синтезів бажань” [5, с.49]. „Якщо бажання продуктивне, воно може бути таким тільки в реальності, виробляючи реальність” [5, с.49]. Виходячи з таких позицій, можна стверджувати, що знаки через ініціювання та звільнення бажань створюють соціальну та політичну реальність. Справа в тому, що в чистому вигляді реальність ніколи не з'являється/сприймається. У сприйнятті реальності завжди наявна оцінка, віднесення до цінності, структурування, ієрархізація, символізація, порівняння з минулим досвідом, прогнозування (чи фантазування) майбутнього; суб'єктивні та інтерсуб'єктивні рівні осмислення. Тобто в окремих своїх проявах реальність може здаватись ворожою чи дружньою, загрозливою чи корисною, песимістичною чи оптимістичною у своїх тенденціях. Скажімо, для архаїчної людини реальність поступово погіршувалась, віддаляючись від „золотого віку”, тоді як для модерної людини з її вірою в прогрес реальність мала покращуватись.

Будь-які прояви реальності інтерпретуються залежно від знаків, які структурують, упорядковують реалізацію бажань, тобто творення соціально-політичної реальності. Приписування знаків ворога чи друга певним суспільним силам – вже пропагандистська дія. Завдяки цьому, бажання любити (лібідозна енергія) та бажання знищувати (мортидозна енергія) індивідів можуть знаходити реалізацію, вихід у наданні чи позбавленні підтримки лідера чи політичної сили. Отже, емпатична комунікація як чинник посилення ефективності пропаганди залучає до поля своєї дії знаки, що структурують сприйняття індивідами суспільно-політичної реальності та контролюють реалізацію їхніх бажань. Саме для виявлення та використання знаків бажання (різноманітних репрезентацій цінностей, цілей, ідеалів) слугує емпатична комунікація як чинник посилення ефективності пропаганди.

Політична пропаганда будується саме на бажаннях індивідів і груп, які стають слухняним інструментом владних суб'єктів. Викликаючи та концентруючи бажання своїх

об'єктів, пропаганда реалізує свої завдання. Навіть фашизм стверджувався та стверджується, як помічав В. Райх, „не за допомогою сили та політичних інтриг”, а за рахунок бажань масового індивіда – „маленької людини”, поневоленої, прагнучої до влади і водночас протестуючої” [6, с.12-14].

Соціальні ідеї та публічні образи (віртуальні репрезентації речей, явищ і діючих осіб) належать до знаків, які здатні викликати бажання індивідів, що схильні до пропагандистського підпорядкування. Ланцюжки-системи знаків включають і ідеї, і образи, і принципи їх поєднання, і сценарії їх розгортання. Проте центральним моментом їхньої дієвості, індуктором смислороджувального потенціалу виступає або сакральність, тобто їх уявлюваний зв'язок з вищим рівнем буття; або будь-яке трансцендентне (поза межне) взагалі, тобто те, що онтологічно перевершує людину та тим самим надає значущість і визначає її індивідуальне існування.

Трансцендентними для індивіда можуть виступати і ідеали, і міфічні образи, і архетипи, і будь-які прояви ірраціонального в цілому, що змушують індивіда виходити за рамки власного „Я” у прагненні до смислу. М.Маффесолі навіть обґрунтовує поняття „іманентна трансцендентність”, яким позначає дивовижне соціальне, що викликає спільність почуття соціальної групи чи суспільства в цілому й екстатичний стан індивідів, обумовлюючи тим самим підвищене значення певних цінностей. Він зауважує, що „воно найчастіше зустрічається в революційних вибухах” [7, с.279], але може вбачатися в коханні, комерції, насильстві, території, виробничій діяльності, їжі, красі, тобто в тому, що змушує людину йти на жертви, щоб оволодіти „реальним” існуванням, здобути свою суверенність [7, с.281-282].

У цьому значенні привнесення та демонстрація дивовижного соціального в політичному дає пропаганді, що використовує це, вагомий шанс на підпорядкування зусиль та очікувань громадян певним політичним силам як свого роду жертви заради здобуття своєї суверенності, влади над своїм життям. Проте лише *те* дивовижне соціальне в політичному може мобілізувати широку підтримку, яке орієнтоване на нестачу суверенності громадян, вказуючи перспективи їх подолання чи компенсації. Саме емпатична комунікація і покликана встановити цю нестачу суверенності громадян, подолання чи компенсація яких за допомогою дивовижного соціаль-

ного найбільше мотивує їхню активність, спрямовану на сферу політичного.

Роль трансцендентного (дивовижного соціального чи потойбічного) полягає у пригніченні свідомих процесів та вивільненні бажань із сфери несвідомого. Умовами „спрацювання” трансцендентного виступають замішання, пересичення, подив і психологічний шок. Замішання може викликатись парадоксальною, антиномічною інформацією, пересичення – надмірною деталізацією, фрагментарністю, багатоплановістю, незавершеністю, браком структурованості інтерпретацій соціально-політичної реальності; подив – появою незвичного чи новою переінтерпретацією соціально-політичної реальності; психологічний шок – загрозами, що збуджують екзистенціальний страх. Оскільки кожному індивіду необхідно відчувати себе певною мірою захищеним, упевненим і достатньо мотивованим, щоб спрямовано та плідно діяти, особливо, коли свідомі процеси пригнічені та, внаслідок цього, стає неможливим раціональне сприйняття подій і ситуацій, трансцендентне стає тією опорою, віра в реальність якого надає людині особливу силу діяти. Це може бути віра в харизму (божий дар, месіанську роль) вождя, щасливу долю, вдачу, божу благодать, обрану націю, ідеали загального блага, соціальної справедливості, правової держави, суспільства рівних можливостей, справжньої демократії. Віра в трансцендентне виникає не сама по собі, а на основі емоційного сприйняття повсякденного досвіду, його переживання як обумовленого впливом трансцендентного, де наміри та бажання індивіда чи соціальної групи видаються за єдино можливий план дій, санкціонований вищою силою чи виправданий великою соціальною необхідністю. Цікаво, що і комуністи, і ліберали, і націоналісти однаково вірять, що втілення саме їхніх ідейних настанов і програмних положень вкрай необхідне суспільству. Символічна модель світу, незалежно від її ідеологічної забарвленості чи міри радикальної безапеляційності оцінок, завжди знаходить достатньо підтверджень своєї правомірності в реальному політичному житті. Але найбільшу підтримку у суспільстві набуває лише та модель, яка викликає найбільш сильні емоції, пов'язані з нереалізованими бажаннями та ураженою гідністю особистості. Емпатична комунікація якраз і покликана виявити ці емоційно навантажені та пов'язані з ураженою особистою гідністю прагнення різних

соціальних груп, щоб поєднати їх у проєкті найбільш очікуваних соціально-політичних перетворень.

Підтримка будь-якого політичного проєкту соціально-політичних перетворень залежить від емпатичної комунікації. За допомогою впровадження нової інтерпретації соціально-політичної реальності пропаганда стверджує більш привабливий статус тих, хто не мав можливості претендувати на нього в умовах старих інтерпретацій соціально-політичного світу. Пропонується свого роду варіація обіцянки: „Хто був нічим, той стане всім!”. Саме через емпатичну комунікацію, яка орієнтована на пошук причин втраченої гідності індивіда в перекрученому чи хибному, ілюзорному характері старих інтерпретацій реальності, політичні пропагандисти можуть найбільш ефективно досягти визнання тих інтерпретацій суспільно-політичного світу, що зумовлюють отримання підтримки більшості суспільства. Чим більше сумнівів у реальності старих інтерпретацій суспільно-політичного світу, тим меншу підтримку отримують ті політичні сили, які намагаються виступати в межах структур цих інтерпретацій. Якщо у індивіда є вибір між приєднанням до тієї чи іншої інтерпретації, він обирає ту, яка дає йому найбільше підстав для самоповаги. При цьому, свідомо чи несвідомо він позбавляє значущості та підтримки ті політичні сили, які намагаються виходити з інших інтерпретацій. Такі сили можуть демонізуватися, а їхні аргументи витлумачуватись як позбавлені логіки, смислу, суперечливі та такі, що спотворюють реальність.

Висновки. Емпатична комунікація забезпечує максимальну реалізацію та потенціал пропаганди, оскільки здатна залучати соціальних суб'єктів у процес політичної творчості на найвищому рівні самовіддачі як втілювачів власних життєвих смислів через інстанцію політичного. Емпатична комунікація є відкриттям, нарощуванням та підтримкою засобів обміну такою інформацією, яка зачіпає індивідуальну сферу життя особистості, мобілізує активність цієї особистості за рахунок актуалізації повсякденних і граничних ціннісних параметрів існування та ставить перед політичним вибором як необхідною умовою реалізації життєвої стратегії. Емпатична комунікація покликана виявити емоційно навантажені та пов'язані з ущемленою особистою гідністю прагнення різних соціальних груп, щоб поєднати їх у

проєкті соціально-політичних перетворень. За допомогою впровадження нової інтерпретації соціально-політичної реальності емпатична комунікація стверджує більш привабливий статус тих, хто не мав можливості претендувати на нього в умовах старих інтерпретацій соціально-політичного світу. Через емпатичну комунікацію, яка орієнтована на пошук причин втраченої гідності індивіда в перекрученому чи хибному, ілюзорному характері старих інтерпретацій реальності, політичні пропагандисти можуть найбільш ефективно досягти прийняття та засвоєння тих інтерпретацій суспільно-політичного світу, що зумовлюють отримання підтримки більшості суспільства тих політичних сил, що використовують ці інтерпретації як стратегії виправдання своїх рішень та вчинків.

Перспективи подальших досліджень теми емпатичної комунікації як атрибута політичної пропаганди передбачають осмислення різноманітних аспектів дії такого роду комунікації та оцінки наслідків її здійснення в різноманітних соціально-політичних ситуаціях.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания / П.Бергер, Т.Лукман. – М.: „Academia-Центр”, „МЕДИУМ”, 1995. – 323 с.
2. Бергер П.Л. Приглашение в социологию: гуманистическая перспектива / П.Л.Бергер; пер. с англ. под. ред. Б.С.Батыгина. – М.: Аспект-пресс, 1996. – 168 с.
3. Prevost A.K. A Perfect Campaign: The Role of Money, Organization, and Strategy / A.K.Prevost, J.A.Thurber // The 2008 Presidential Elections: A Story in Four Acts / Ed. E.Jones, S.Vassallo. – New York: Palgrave Macmillan, 2009. – P. 99-114.
4. Луман Н. Общество как социальная система / Н.Луман; пер. с нем./ А. Антоновский. – М.: Издательство „Логос”, 2004. – 232 с.
5. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения / Ж.Делёз, Ф.Гваттари; пер. с франц. и послесл. Д.Кралечкина; науч. ред. В.Кузнецов. – Екатеринбург: У-Фактория, 2007. – 672 с.
6. Райх В. Психология масс и фашизм / В.Райх. – СПб.: Университетская книга; М.: Прогресс, 1997. – 377 с.
7. Маффесоли М. Околдованность мира или божественное социальное / М.Маффесоли // Социо-Логос / Альманах Российско-французского центра социологических исследований Института социологии Российской Академии наук. – Вып.1. – М.: Прогресс, 1991. – С. 274-283.

ВИКЛИКИ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

УДК 321.7.

Авксентьєва Т. Г.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ІНФОРМАЦІЙНА ЕПОХА: СУСПІЛЬНІ ЗМІНИ, ВИКЛИКИ

Сучасний стан розвитку суспільства розглядається в контексті змін пов'язаних із настанням інформаційної епохи. Оцінка цих змін та пошук відповідей на виклики багато в чому залежить від розуміння змісту та визначення аксіологічних смислів трансформацій. У статті розглядаються різні підходи до розуміння інформаційної епохи. Визначається, що набуття стабільності можливо за умов посилення таких векторів трансформацій як соціальний мутуалізм, використання синергетичного підходу та пріоритету гуманістичних складових в аксіології розвитку.

Ключові слова: інформаційна епоха, трансформації, влада, соціальний мутуалізм, синергія.

Авксентьєва Т. Г.

ИНФОРМАЦИОННАЯ ЭПОХА: ОБЩЕСТВЕННЫЕ ИЗМЕНЕНИЯ, ВЫЗОВЫ

Современное состояние развития общества рассматривается в контексте изменений, связанных с наступлением информационной эпохи. Оценка этих изменений и поиск ответов на вызовы во многом зависит от понимания содержания и определения аксиологических смыслов трансформаций. В статье рассматриваются разные подходы к пониманию информационной эпохи. Определяется, что обретение стабильности возможно в условиях усиления таких векторов трансформаций как социальный мутуализм, использование синергетического подхода и приоритета гуманистических составляющих в аксиологии развития.

Ключевые слова: информационная эпоха, трансформации, власть, социальный мутуализм, синергия.

Avksent'eva T.

INFORMATION EPOCH: SOCIETY'S CHANGES, CHALLENGES

Modern condition of development of society is considered in the context of changes, connected to approach of the information epoch. Estimation of such changes and search for answers on challenges depends on understanding of the contents and definition of the axiological points of transformations. Different approaches to understanding of information epoch are considered in this article. Acquisition of stability is possible in conditions of intensification of transformation vectors like social mutualism, use of synergetic approach and priority of humanistic components in axiology of development.

Key words: information epoch, transformations, power, social mutualism, synergy.

Настання інформаційної епохи оцінюється дослідниками у різних векторах. Перший підкреслює революційність змін, характеризує новий етап розвитку суспільства як прояв „лінійної картини світу”, наголошує на його неминучості, позитивності та прогресивності. Світ змінюється скоріше під

тиском новітніх технологій, ніж під впливом законів соціального розвитку. Пріоритетна позиція технологічного детермінізму підводить суспільство до думки, що самодостатність технологічного розвитку виводить його вплив на суспільне життя з-під нашого контролю. Відповідно глобальне інформаційне суспільство буде невпинно просуватися до найвищого ступеня розвитку. У межах цього вектору розуміння нової епохи

окреслюються основні критерії та параметри як перехідного, так і кінцевого стану. Формується парадигма розуміння суспільно-політичної стабільності та якісного змісту влади, концентрованим вираженням якої є прихильність до ліберально-демократичних настанов суспільного розвитку. Слід зазначити, що подібний концептуальний погляд є відбиттям не лише світоглядних настанов дослідників, а й певних суспільних очікувань. Проголошення нової технологічної/інформаційної революції, що стала природним продовженням попередніх революцій – аграрної, індустріальної, – не лише є підтвердженням значних суспільних змін, а й має відповідний політичний та ідеологічний підтекст. Що впадає в око, так це їхня неминучість та незворотність. Водночас змінюється наше ставлення до цих змін: ми змушені визнавати необхідність адаптації до них, сприймати себе як пасивних користувачів, на відміну від творців і розподільувачів нових технологій.

Революційний характер нової епохи зумовлює нові критерії формування суспільної ієрархії як на локальному, так і глобальному рівні. Причому поняттєве закріплення визначеного аксіологічного змісту нової епохи сприяє закріпленню у суспільній свідомості природності та певної „легітимності” нових пріоритетних ознак суспільної ієрархії. Це виявляється у термінологічних і поняттєвих знахідках сучасних дослідників, які вказують на „цифровий розрив” (М. Кастельс), поділ на „швидких” і „повільних” (Е. Тоффлер), на країни-лідери та країни-периферії тощо.

Поняття про революційність інформаційної епохи певним чином виправдовує формування нових/старих суспільних ієрархій. Зміна ціннісної парадигми, згідно з якою основою економічних і суспільних відносин вже не є матеріальні цінності, а знання та інформація стають головною силою виробництва та влади, людської діяльності у всіх векторах, виконує важливу методологічну функцію не лише у когнітивному, а й у праксіологічному плані. Техніко-технологічний детермінізм і віра у його невблаганність властиві цьому підходу до розуміння інформаційної епохи, набувають якогось провіденціального змісту, здатного адаптувати у суспільній свідомості будь-які чудернацькі візерунки „нової реальності” та водночас доводити неминучість соціальних витрат. За такого методологічного підходу, як ми бачимо, спрацьовує схема зміни парадигми суспіль-

ного розвитку, яка на межі Середньовіччя та Нового часу відтворилася у заміні християнської віри на суспільному рівні у Бога-творця на нового бога, яким стає держава та право. Релігія та церква остаточно перетворилися тоді на суто особисту справу. Західноєвропейська цивілізація, не відкидаючи християнства, виробила для себе нові цінності: у суспільній свідомості місце релігійних догм зайняли ідеї природного права. В економічному плані отримання прибутку стає принциповою ціннісною настановою, на обслуговування якої працюють суспільні ієрархії, держава, право та вся конфігурація владних відносин. На попередніх етапах розвитку суспільства економічна домінація та отримання прибутку доповнювали та підкріплювали суспільні ієрархії та в економічному плані відтіняли статусні позиції влади-примусу. На новому етапі влада та її виміри – суспільні ієрархії, держава, право – працюють на закріплення певної моделі розподілу отримання прибутку.

На інформаційному етапі знання та інформація стають пріоритетними силами розвитку суспільства. Саме вони тепер розглядаються як основний важіль конструювання владних відносин. Інформаційне суспільство позиціонується як світ, „позбавлений ваги”, світ інформаційних технологій, постіндустріальний світ, або суспільство сфери послуг. Проголошується, що нове суспільство вільне від непотрібної влади. Характеристиками нової якості стають зростання можливостей людини, в минулому нібито залишається експертний контроль над інформацією, тому що людина має доступ до всієї потрібної їй інформації без посередників і дозволу влади, індивіди можуть реалізувати творчий потенціал поза межами потенційних політичних та соціальних угруповань і, відповідно, створюються ускладнення для побудови ієрархічних структур. Інформаційне суспільство розглядається його adeptами як таке, що ґрунтуватиметься на міжособистісних стосунках, а не на відносинах власності. Відбуватиметься зміна пріоритету парадигми „hard power” на „soft power”. Тобто „hard power” – фізичний та економічний примус обмежується у своїх можливостях і в умовах „плинної сучасності” (З. Бауман) на перший план виходить „soft power” як сила спокуси, що надихає наслідувати її власнику. Протиставлення „твердої” та „м’якої” сили увійшло до розуміння політичної сфери з суспільного життя, відносно якого характеризувався

перехід від „суспільства виробників” до „суспільства конс’юмеризму” або „суспільства споживачів”. Цей перехід означився у середині минулого століття та йде і досі. Влада за умов цього переходу від нормативної регуляції, коли домінує норма, якій необхідно підкорятися, або будуть застосовані санкції покарання, йде до спокуси. Традиційні технології примусу або мімікрують під потреби спокусливих форм отримання задоволення, або підміняються спокусою. За таких умов влада з реальної площини фізичного та економічного примусу більшою мірою лине до комунікативно-образного втілення, інакше кажучи, стає пріоритетно владою образів та комунікацій. Саме тому боротьба за владу постає в інформаційну епоху як боротьба культурних кодів та комунікаційних схематизмів (Н. Луман).

Дослідники тенденцій нової епохи визначають, що для гармонізації буття світової спільноти необхідні зміни соціально-економічного, політичного та духовного плану. Тобто інформаційний революційний поштовх корегується з відповідними змінами революційного характеру в інших сферах. Саме двадцяте століття стало історичним простором для поширення та певного розмивання бренду „революція”, проголошуючи революційність змін у різних сферах: „революція споживання”, „освітня революція”, „молодіжна революція”, „культурна революція”, „антитоталітарна революція”, „сексуальна революція”, „революція цін”, „науково-технічна революція”, „революція менеджерів”, „інформаційна революція” тощо. Революція (від лат. *revolutio* – переверот) визначається як докорінне якісне змінення, скачкоподібний перехід від одного якісного стану до іншого, від старого до нового, як одна з закономірностей розвитку явищ природи, суспільства або пізнання. Революція також розглядається як переверот у житті суспільства, що призводить до ліквідації віджилого суспільного устрою та створенню нового, більш прогресивного [1, с.293-294].

Революція також трактується як переверот у сфері світогляду, науки, мистецтва, моди. Безумовно, впливовим є визначення революції у її протилежності – еволюції як раптове насильницьке змінення існуючого соціально-політичного устрою на відміну від його поступового змінення [2, с.389]. У XX столітті перехід від розуміння революції лише стосовно перетворень у суспільстві під впливом політичних сил (відповідно англійська, французька революції), або як

істотних економічних змін (аграрна, індустріальна революція) до більш широкого його тлумачення, що намітився ще у XIX ст., був остаточно закріплений. Революція, таким чином, як поняття стає не лише означенням певних хронологічно-історичних та структурних змін у суспільстві, а набуває ідеологічного і, навіть, методологічного змісту у сфері пізнання та стає підґрунтям для обумовлення творчого перепланування реальності. Вона сприймається як план дій, як виправдання неминучої жорсткості, що завжди супроводжує прогрес. Зміни такої якості (революційної) підсилюють раціональний вектор розвитку західноєвропейського цивілізаційного проекту, що абсолютизує розум, творчі людські сили та впевненість у невблаганності сил прогресу. Відповідно розширене розуміння революції виконує роль своєрідної ідеології мобілізації, аксіологічного закріплення у суспільній свідомості певних означених ціннісних життєвих смислів і навіть стає важливим для новітньої історії міфом.

Поняття інформаційної революції, як уже було зазначено, використовується прибічниками позитивно-прогресивного сприйняття інформаційного суспільства як інструмент для закріплення певного змісту суспільних відносин та нової якості соціальної структури, що ґрунтується на пріоритетові знань та інформаційно-комунікативних технологій. Інший вектор розуміння особливостей нової епохи може бути охарактеризований якщо не як скептичний, то, мабуть, критичний. Слід зазначити, що у міру накопичення кількісних нововведень інформаційної епохи та їх відбиття у якісних показниках змінюється домінанта сприйняття дослідниками нового етапу у розвитку людства: з позитивно-ейфорійного на критично-аналітичне. У межах цього підходу ставлення науковців варіюється від повного заперечення революційності інформаційних змін у їхньому впливі на сутнісні засади життя суспільства до загрозливих застережень деяких можливих негативних наслідків інформаційних новацій у майбутньому. У будь-якому разі ці науковці закликають критично осмислювати виклики нової епохи та випрацьовувати ефективні заходи для адаптації під вимоги техніко-технологічного прогресу, здійснюючи при цьому кореляцію всього комплексу трансформацій, що природно переживає суспільство на сучасному етапі розвитку глобалізованого світу. Перший напрямок (скептичний) не заперечує, що зовнішні форми життя людей

змінюються під впливом ІКТ (інформаційно-комунікативних технологій), однак багато соціальних схем (особливо розподілу добробуту, володарювання, принципової моделі побудови соціальних ієрархій) залишаються незмінними. Можна стверджувати, що зовнішня форма людської діяльності змінилась, однак її сутність залишилась такою самою, як і раніше. Тобто демонструється наявна сталість змісту людської діяльності і водночас зміна її форми, засади соціально-економічних систем лівової частки країн світу, механізми політики і влади, мотивація поведінки громадян, засади ідентичності, ціннісні вподобання та пріоритети великою мірою є такими, як і в індустріальну епоху.

Другий напрямок наголошує на необхідності досконалого критично-аналітичного підходу до розуміння інформаційної епохи. Цей погляд ґрунтується на визнанні новітніх тенденцій у різних сферах життя, однак пріоритетний інтерес дослідників фокусується саме на якості суспільного життя як у локальних, так і глобальних вимірах, на умовах, в яких розвивається конкретно означена спільнота. На цьому тлі особливого значення набувають відповідно аксіологічні змісти, які обирає суспільство. У цьому напрямку аналізують інформаційну епоху такі авторитетні дослідники, як М. Кастельс, Е. Тоффлер, Дж. Нейсбіт, Т. Фрідман та інші, хто замислюється над проблемою розмаїття суспільних форм, які під впливом процесів інформатизації та глобалізації залучаються до єдиного універсального за техніко-технологічними показниками простору. Тобто виникає дилема партикулярного та універсального (приватного та загального). І техніко-технологічний розвиток не є самодостатнім та таким, що визначає неблаганність просування світової спільноти до світлого майбутнього у обрисах, наприклад, „комп'ютопії” Й. Масуди [3]. Навпаки, прибічники критично-аналітичного підходу підкреслюють той факт, що ІКТ можуть бути „перетравлені” суспільними практиками та технологіями взаємодії відповідно до своїх потреб і настанов. Дилема кінець-кінцем вирішується не на користь того, що сприяє універсалізації, тобто не на користь ІКТ. Техніки і технології діяльності можуть бути однаковими, однак ціннісні змісти діяльності різними й, відповідно, їхнє втілення (ІКТ) та результати діяльності також будуть різними. Отже, одвічна суперечка між технологією та аксіологією діяльності людини сьогодні як ніколи вирішується на користь останньої. У

межах цього підходу не заперечується революційний характер змін інформаційної епохи, проте головна увага все ж таки акцентована на викликах як окремим суспільствам, так і світовій спільноті в цілому. У контексті аксіологічних смислів з'являється простір для інтересу до проблеми людини, особистості у сучасному світі. Пошуки ефективних відповідей на виклики інформаційно-комунікативних навантажень, таким чином, розгортаються у поєднанні людини і суспільства, локального і глобального, індивідуального і співсуспільного. Причому саме цей ракурс дослідження, на нашу думку, дозволяє поставити у центр дослідницького пошуку саме людину.

Роль індивіда, його відповідальність зросли разом із можливостями для самовиразу. Разом із цим підвищилось значення міжособистісних стосунків у сенсі соціальної взаємодії, спрямованої на підтримання спільних ідентичностей. Співпраця всіх суспільних агенцій має велике значення для стабільності в інформаційну епоху [4, с.40-41].

Проблеми політичної індивідуалізації* як важливого виміру політики нової доби розглядали такі автори, як Дж. Нейсбіт і Ч. Ледбітер. Дж. Нейсбіт визначає, що тенденції децентралізації та регіоналізації, що мають підґрунтям політичну індивідуалізацію, підсилюються. Їхній зміст полягає у тому, що старі стратегії розвитку, засновані на задоволенні інтересів влади (певних її центрів) поступаються новим, що зорієнтовані у першу чергу на задоволення інтересів громадян, індивідуальні зусилля взаємодії яких інтенсивно утворюють нові осередки влади, локально дифузного кшталту [5, с.164-165]. На думку Ч. Ледбітера, втілення утопічної ідеї самоврядування набуває в інформаційну епоху визначального характеру [6, с. 224]. Це стає можливим завдяки доступу громадян до інформації, яка раніше була доступною лише урядовим структурам. Крім того, люди, завдяки новим ІКТ, отримують можливості самі вирішувати питання без регулятивного втручання держави. Більша частина зацікавлених людей може приєднуватись до вирішення тих чи інших питань, бо інтернет не лише пов'язує багатьох без часових і просторових обмежень, а і значно скорочує фінансові та матеріальні витрати на поєднання спільних

* Індивідуалізація відбувається тоді, коли індивідуалізований соціальний діяч є головним суб'єктом суспільної взаємодії.

зусиль та організаційні потреби. Отже, поряд із політичним індивідуалізмом, коли зростає індивідуальна відповідальність та налаштування на відповідні інтереси, формуються умови для нових форм політичного колективізму: від груп тиску до мереж взаємодопомоги.

Змістовною складовою зазначеного колективізму є те, що інформація поширюється як дар, а не товар, індивіди отримують те, що їм потрібно, а не лише те, що вони можуть собі дозволити. В економіці дарів, яка протистоїть капіталістичному принципу отримання прибутку, утворюються нові виміри соціальних відносин, де ознаками соціального визнання вже не є володіння матеріальною власністю, а знаннями, інформацією. Причому змінюється зміст володіння з мети отримання прибутку на отримання визнання, індивідуального творчого внеску у суспільні проекти, тобто своєрідний соціальний мутуалізм (від англ. *mutuus* – взаємний, тривале взаємокорисне співмешкання двох організмів різних видів, одна з форм симбіозу). Соціальний мутуалізм як форма соціальної взаємодії передбачає взаємодопомогу, за якої кожна з сторін приносить користь одній. Такий стан побудований на соціальному визнанні місця людини у ієрархії, що будується у межах спільнот. Таким чином, в інформаційну епоху, з одного боку, розширюються можливості для індивідуалізації соціального простору, а з іншого – ефективно просування людства до більш соціально комфортного життя неможливе без громадянського суспільства, без визначення спільних цілей та шляхів їхнього досягнення. Ми бачимо, що проблема позитивної та негативної свободи, авторитарних та демократичних технік соціальної взаємодії, індивідуалізації та комунітаризації (або ж мутуалізації) під знаком нових форм колективізму є різними аспектами одного феномена сучасного життя: з одного боку, усамітнення людини, з іншого – взаємозалежність та прозорість особистісних автономних просторів, тобто амбівалентність буття людини в світі.

Серед стратегій досягнення суспільної стабільності у цьому плані можна визначити як мінімум три „чисті” типи: пріоритет індивідуалізації за рахунок позитивної свободи та будь-якого спільного групового; стратегія поновлення диктату загального над будь-яким приватним (що відповідатиме тотальній моделі стабільності); стратегія гармонізації індивідуального і колективного на засадах принципу соціального мутуалі-

му. На нашу думку, перші дві стратегії мають у разі абсолютизації негативні наслідки. Ідеологічними втіленнями цих методологічних підходів конструювання соціальної взаємодії були у минулому столітті лібералізм і комунізм. Ці ідеології визначали основний зміст боротьби проектів суспільного життя для значної частки населення Землі та знаменували радикальні позиції щодо організації суспільних практик. Сьогодні вже не лише комунізм (та різновиди стратегії домінування будь-якого цілого над часткою) піддані ніщівній критиці, все більшою мірою скептичним оцінкам піддається й ліберальний погляд на суспільство, індивіда, державу. Мабуть, це викликано й тим, що інформаційна епоха все більше спрямовує людей на те, щоб піднятися над поглядом очікування швидких (та й, відповідно, швидкоплинних) користостей „тут і зараз”, які частіше мають суто матеріальний вимір, й подивитись на перспективи світового розвитку, відчутти завдяки у тому числі комунікативним можливостям як індивідуальне пов'язане з іншим індивідуальним і з усім світом. Епоха постматеріальних цінностей, як часто сьогодні визначають інформаційну епоху (приміром, Рональд Інглеарт), руйнує не лише тотальні стратегії стабільності, а й викликає питання до світоглядних позицій, які індивідуалізм ставлять винятково на перший план. Взаєморозуміння, наявність спільних норм і соціальних інститутів, навіть традицій є важливим чинником того, що індивідуалізація не призведе до руйнації будь-яких проектів загального добробуту та регресу у вимірах варваризації та атомізації суспільного буття. Повага до цінностей, інтересів та потреб інших людей, а отже, їхня взаємозалежність є необхідною умовою подолання негативних тенденцій індивідуалізації. Отже, свобода індивіда в інформаційну епоху має не лише індивідуальний вимір і зосереджується на негативному сенсі (як свобода „від”), а й зростатиме, на нашу думку, вимір, пов'язаний із досягненням спільних цілей і з відчуттям співсуспільної користі. Цей вимір експлікує свободу як здатність людини зрозуміти себе через розуміння іншого. Соціальний мутуалізм, як метод взаємодії у суспільному просторі надає можливості реалізації класичного принципу, за яким свобода кожного є запорукою свободи всіх.

Соціальний мутуалізм, на нашу думку, є важливою складовою синергії як певного типу соціальної взаємодії. Дійсно, синергія

(грец. synergia – співробітництво, сприяння) передбачає спільну дію, спільну працю в усіх сферах людської діяльності як основу спільності. Синергія являє собою навіть незаплановану і не усвідомлювану в якості такої співпрацю індивідів, які переслідують власні цілі, але діють при цьому в одному напрямку, тобто як соціальна група. На нашу думку, саме синергетичний підхід до соціального інжинірингу в інформаційну епоху може надати можливості для запобігання негативним тенденціям та викликам сучасності та стати основою для того, щоби нові форми соціального буття набули нового змісту та сприяли гармонізації між аксіологією та технологією діяльності людини.

Третьою складовою соціального інжинірингу (поряд із соціальним мутуалізмом і синергією), а саме він є, на нашу думку, стрижнем політики як такої (у будь-яку епоху, починаючи з античності, коли політика за умов грецького полісу розглядалась як мистецтво управління спільними

справами) виявляється ренесанс гуманістичного сприйняття людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. Социологический энциклопедический словарь. На русском, англ., немецком, французском и чешском языках. Ред.- координатор академик РАН Г.В. Осипов. – М.: Изд. группа ИНФРА-М – НОРМА, 1998. – 488 с.
2. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 576 с.
3. Masuda Y. The information society as Postindustrial Society /Y. Masuda. – Washington: World Future Society, 1983. – 171 p.
4. Dizart W.P. The Coming information Age: An Overview of Technology, Economics, and Politics / W.P. Dizart. – New York: Longman, 1982. – 213 p.
5. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М.: 000 Изд-во АСТ: ЗАО НПП Ермак, 2003. – 380 с.
6. Leadbeater Ch. Living on Thin Air: The new Economy / Ch. Leadbeater. – London: Penguin Books Ltd., 2000. – 288 p.

УДК 321(438) 1989/2014: 141.113

Рябой Ю.О.

Миколаївська філія Європейського Університету

ПОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД РОЗВИТКУ КОНКУРЕНЦІЇ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ

Польська політична система пройшла суттєвий шлях політичної трансформації. Починаючи з 1989 р. Польща офіційно утвердилась як демократична держава. В цих умовах трансформація політичної системи характеризувалась розбудовою інституцій, які стали новими політичними суб'єктами. В середині 90-х років ХХ ст. у Польщі закріпилася багатополісна політична система, в якій в режимі „динамічної рівноваги” діють кілька приблизно рівних загальнонаціональних політичних гравців. Подальші зміни політичного життя польської держави вплинули на становлення політичного плюралізму як системи конкурентних відносин політичного життя суспільства.

Ключові слова: політичний транзит, конституційна реформа, політична система.

Рябой Ю.А.

ПОЛЬСКИЙ ОПЫТ РАЗВИТИЯ КОНКУРЕНЦИИ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

Польская политическая система прошла существенный путь политической трансформации. Начиная с 1989 г., Польша официально утвердилась как демократическое государство. В этих условиях трансформация политической системы характеризовалась развитием учреждений, которые стали новыми политическими субъектами. В середине 90-х годов XX в. в Польше закрепились многополюсная политическая система, в которой в режиме „динамического равновесия” действуют несколько приблизительно равных общенациональных политических игроков. Дальнейшие изменения политической жизни польского государства повлияли на становление политического плюрализма как системы конкурентных отношений политической жизни общества.

Ключевые слова: *политический транзит, конституционная реформа, политическая система.*

Ryaboy Y.

POLISH EXPERIENCE OF COMPETITION OF POLITICAL PROCESSES

Polish political system had a significant path of political transformation. Since 1989, Poland has officially asserted itself as a democratic state. Under such conditions, political system transformation was characterized by development of new institutions, which became the new political entities. In the middle of 90s of XX century in Poland entrenched multipolar political system, which called "dynamic equilibrium", when approximately equal number of national political entities participates. It is worth mentioning that changes in political life of the state of Poland affected establishment of political pluralism as a system of competitive relationships in political life of the society.

Key words: *political transit, constitutional reform, political system.*

Політичні перетворення в Україні, які сьогодні відбуваються, переслідують основну мету – демократизацію політичного життя держави. Попереднім політичним силам, на жаль, не вдалося конкретно визначитись із вектором розвитку держави, що привело до консервації компромісної моделі влади, яка базувалась на залишках колишньої комуністичної бюрократії та представниках олігархічних груп. Означена модель виявилась неефективною та штовхнула Україну у глибоку політичну кризу, яку можна подолати виключно завдяки демократизації владних структур. У цьому аспекті необхідно визначити схожість досвіду демократичної трансформації Польщі кінця 80-х рр. XX ст. на сучасні процеси, які проходять Україні. Сучасна політична система Польщі є результатом демократичних перетворень в країні. Розгляд польського досвіду проходження постсоціалістичного транзиту має незаперечне значення для сучасної України. Польша є чи не першою країною колишнього соціалістичного блоку, де радикальні економічні, соціальні та політичні реформи привели до тих результатів, на які сподівалися їх ініціатори. Тому з урахування позитивних змін політичного, економічного та соціального характеру, які відбулись у польській

республіці за роки реформ, звернення до вивчення досвіду Польщі у процесі демократизації влади є актуальним.

Метою статті є дослідження процесу реформ у Польщі та подальше використання досвіду в українських умовах.

Досвід переходу від тоталітаризму до демократії був узагальнений у вигляді теорії політичного транзиту. Під поняттям „демократичний перехід” у рамках цієї теорії зазвичай розуміються соціальні та інституційні перетворення, пов'язані з просуванням від автократичних, тоталітарних та авторитарних режимів до демократичних методів управління (transition to democracy). У більш вузькому ж і спеціальному розумінні демократичний транзит являє собою процес переходу державно-політичної системи країни від менш досконалої в демократичному відношенні до більш досконалої і розвинутої форми демократії, яка охоплює політичну організацію суспільства і політичну систему держави. Якщо говорити про сам термін „транзит”, тобто перехід (transition), у цій роботі використовується поняття „політичний транзит”. Варто відзначити, що воно не зовсім адекватно поняттям, що використовувались багатьма „класичними” транзитологами, які у своїх ранніх робо-

тах вживали поняття „перехід до демократії” (transition to democracy) [1, с. 10].

Умовою політичного транзиту є, насамперед, збереження в суспільстві національного консенсусу, сутність якого в тому, що більшість громадян відносить себе до національної політичної спільноти. У процесі переходу можна виділити кілька ключових моментів та їх загальні риси. Такими моментами є прийняття рішень про політичні зміни, проведення перших змагальних виборів, консолідація демократії, що має мирний характер змін. При цьому велика роль належить новим ненасильницьким соціальним рухам і соціальним елітам і використовується механізм круглих столів в процесі перетворень.

Особливістю політичного транзиту у Польщі порівняно з іншими країнами пострадянського простору була наявність організованої і відносно чисельної опозиції, що охоплювала робочі державні підприємства, об'єднані у профспілку „Солідарність”. Прагнення комуністів зберегти політичну владу на тлі зростаючої економічної кризи і відсутності перспектив його подолання в рамках радянського блоку привели до спроб розширення інтеграції зі світовою системою. Але початкові спроби включити окремі опозиційні групи в політичний діалог не привели до успіху.

Початок сучасних демократичних змін у Польщі можна датувати 1980-ми роками, коли прагнення громадян до участі в управлінні державою увійшло в конфлікт з існуючою законодавчою базою і конституційними основами польської держави. Розпочатий процес формування демократичної складової конституціоналізму знайшов точку росту в 1988 р., коли влада усвідомила неминучість політичних перетворень і почала переговори з опозицією на чолі з Л. Валенсою. На початку лютого 1989 р. приступив до роботи так званий „Круглий стіл” на віллі Магдаленка. Результатом переговорів стала угода, підписана 4 квітня 1989 р. яка передбачала ряд докорінних змін у державному устрої Польської Народної Республіки.

Поряд із поступками опозиції, що виявилися в частковій лібералізації ЗМІ та легалізації руху „Солідарність”, угода передбачала лібералізацію виборного законодавства (35% місць у сеймі розподілялися на виборній основі, а 65% були гарантовані Польській об'єднаній і робітничій партії (ПОРП) і союзним з нею партіям і

організаціям), а також відновлення інститутів президента і сенату.

Але політична система, сформована у ті роки, незважаючи на очевидні поступки опозиції у сфері зміни системи державної влади, не була результатом усвідомлених конституційних реформ, а лише підсумком політичного компромісу.

Розпочаті перетворення політичного та соціально-економічного життя Польщі стали платформою для активізації конституційного процесу, підсумком якого стали 7 конституційних реформ, реалізованих у 1989-1997 рр. Як зазначає Б.А. Страшун, основними цілями розпочатого процесу були: „створення умов для перетворення держави на демократичну і правову, пошук оптимальних форм організації державної влади, відродження громадянського суспільства” [2, с. 345].

Ухвалення 7 квітня 1989 р. закону про внесення поправок до Конституції ознаменувало собою створення Третьої Речі Посполитої. Хоча, як зазначає Б.А. Страшун, влада, підписавши угоду за підсумками „Круглого столу”, „розраховувала зберегти свою владу фактично, спираючись на допомогу партій-союзників” [2, с. 675-676]. Конституційна реформа і наступні вибори до сейму й сенату продемонстрували прагнення громадян до ще більш глибоких політичних змін і фактично ознаменували закінчення епохи комунізму в Польщі.

Оцінюючи значення „Круглого столу” у польській історії, варто розділяти його роль у переході до демократичного режиму в Польщі і його роль як майданчика, на якому розроблявся інституційний дизайн нової демократії. „Круглий стіл” став лише опорною точкою для пошуку найбільш придатною системи управління. Контракт між владою та опозицією, укладений за підсумками переговорів, „надав польській системній трансформації еволюційний характер” [3, с. 30], але не дав відповідей на ключові для реформування політичної системи питання.

Частково допустивши опозицію до законодавчої роботи, ПОРП розраховувала оновити і знову легітимізувати свою власну владу. Але частково відкриті вибори дали несподіваний результат, ставши точкою відліку формування нової партійної системи в Польщі.

Що стосується ситуації на той період у системі правління, то зміни Державної ради спиралися на гарантований парламентською більшістю інститут президента, який

обирався обома палатами Національних зборів і мав досить великі повноваження в питаннях відкликання уряду й розпуску сейму, а також право відкладального вето, і саме Національні збори, які склалися тепер із сейму і сенату, сформували напівпрезидентську систему управління з невеликим ухилом у бік парламентаризму.

У такому вигляді система проіснувала до 1992 р., коли була прийнята Мала Конституція, яка закріпила всі досягнення „Круглого столу” і вперше в історії демократичної Польщі регламентувала поділ повноважень між виконавчою і законодавчою гілками влади. Як зазначає А. Антошевський, „її [Конституції] основною метою було встановлення добре налагодженого механізму взаємодії державних правових центрів” [4, с. 57].

Але подальша історія розвитку політичної системи країни продемонструвала, що Мала Конституція не досягла своєї мети. Проте, слід відзначити, що саме під час дії Малої Конституції, незважаючи на те, що основною лінією розділу залишалося ставлення до комунізму, відбувалася концентрація концентрації партійної системи. Крім того, Мала Конституція заклала вектор розвитку системи управління державою у бік змішаного типу, хоча й з відчутними домішками президентської республіки. Так, незважаючи на те, що уряд був підзвітний сейму, президент мав право призначати трьох так званих президентських міністрів – оборони, внутрішніх і закордонних справ, а також впливати на призначення нових міністрів (президент міг не погодитися з відставкою будь-якого з міністрів). Відомий польський політолог Р. Мояк зазначає, що ефективність інституту президента не може бути забезпечена лише закріпленими в конституції рисами напівпрезидентської системи правління, і президент, який не має підтримки парламентської більшості, приречений на „політичну самотність” [5, с. 34].

Головний недолік Малої Конституції – нечіткий розподіл повноважень між законодавчою і виконавчою владою, що стимулювало розробку нового основного закону, який було прийнято в 1997 р. Прийняття Конституції 1997 р., ознаменувало початок нового етапу у політичному розвитку країни. Такої думки дотримуються багато політологів. Зокрема, А. Сярофф зазначає, що Конституція 1997 р. встановила парламентсько-кабінетний режим з коректуючою роллю президентури [6, с. 299].

Нова Конституція хоча й внесла необхідні корективи в розмежування повноважень між гілками влади, але не передбачала механізм вирішення конфліктів. Незважаючи на те, що повноваження президента були значною мірою обмежені, і навіть за допомогою двох важелів – права відкладеного вето і права оскарження законів у Конституційному суді, президентура могла досить сильно втручатися в законодавчий процес. Це протиріччя породило дві точки зору щодо можливої модернізації системи управління в Польщі: перша – посилення влади президента, а друга, відповідно, – зміцнення позиції прем'єра. Тим не менш, незважаючи на триваючу критику та суперечки, Конституція 1997 р. сприяла зміцненню нової політичної системи в Польщі, яка, при всіх мінусах, забезпечила стабільний економічний розвиток, дотримання демократичних прав і свобод. Сформована система управління з конструктивним вотумом недовіри уряду значно посилила вагу прем'єр-міністра та його кабінету в системі вищих державних органів. „Польська модель напівпрезидентської республіки демонструє наближення до шуканого балансу інститутів, але навіть вона не гарантує, хоча й істотно знижує, ризик виникнення інституційних конфліктів” [7, с. 93].

Водночас не можна не відзначити той факт, що значний вплив на політичний процес, результатом якого стали зазначені вище демократичні та економічні завоювання, здійснила ефективна партійна система, яка також пройшла довгий і складний шлях пошуку оптимальних рішень, що змогли б забезпечити „чіткі інституційні рамки партійної конкуренції та рівні можливості політичної участі акторів у процесі боротьби за владу” [8, с. 112].

Таким чином, простеживши шлях інституційних змін у Республіці Польща, що почалися за „Круглим столом” в 1989 р. і завершилися прийняттям 17 жовтня 1997 р. діючої Конституції, можна дійти висновку, що за останні роки країна впевнено просувалася в бік змішаної системи політичного управління. Передумови до формування змішаної системи управління були закладені в 1989 р., коли був відновлений інститут президента, який обирається обома палатами парламенту. Після введення прямих виборів президента, які зробили цей інститут більш легітимним в очах виборців, ніж сейм, Польща ще далі „мігрувала” в бік президентської системи управління.

Процес демократизації Польщі був зумовлений специфічними вихідними умовами. Партії виникли в результаті кризи участі та кризи легітимності попередньої системи. Їх виникненню передувала повна зміна ставлення суспільства до політичної влади. Партії формувалися як із членів колишньої номенклатури, так і з контреліти „Солідарності”; вони створювалися швидше зверху, а головним майданчиком їхнього формування були чергові парламентські вибори, а також діяльність законодавчої влади. Елітарні і парламентарні коріння партій, відсутність власних партійних традицій і зв'язку з інтересами соціальних груп, сила незалежних профспілок та представництва деяких господарських галузей зумовили інституційну слабкість партій. Специфіка вихідних умов призвела до того, що в Польщі не були створені сильні масові партії. Незважаючи на свою слабкість, польські політичні партії, без сумніву, об'єднали розрізнену політичну волю і вони успішно реалізують своє прагнення до завоювання та збереження політичної влади. Польські політичні партії забезпечили легітимність нового порядку.

Принципова трудність, яку несе з собою ситуація змін, що складається, зокрема, у переході від видимості єдності до явної конкуренції, від однопартійної до багатопартійної системи, призводить до дезорієнтації суспільства і з самого початку створює перешкоди легітимації нової системи. Нові уряди обмежені впливом старої бюрократії, а їхні члени обтяжені необхідністю налагоджувати відносини з колишньою номенклатурою, що породжує в них невпевненість. Незважаючи на це, польська політична система пройшла успішно тест на легітимність значною мірою завдяки активності політичних партій. Це підтверджує проходження двох критичних точок демократичних змін. По-перше, в результаті виборів у рамках політичної системи дворазово відбулася передача політичної влади від однієї партії до іншої. Причому двічі влада передавалася від коаліції партій пост-„Солідарності” партіям колишньої номенклатури, що можна визнати особливо важким випробуванням для демократії. Подібна передача влади стосувалася також поста президента. По-друге, часто відбувалася передача влади всередині політичних партій між їхніми лідерами, що також слід визнати проходженням важливого тесту на консолідацію демократії.

Польща успішно вийшла з мобілізаційної моделі, з адміністративно-силовим втручанням у механізми функціонування суспільства, що спирається на монополію однієї політичної партії, системи. У цій країні сформувалася політична система, що спирається на рівновагу гілок влади, політичну активність громадян, міжпартійну конкуренцію і виборчу ротацію влади.

Отже, в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Польща пережила глибокі трансформаційні перетворення, які забезпечили перехід від авторитаризму до демократії. Це сприяло впровадженню у політичну систему країни традиційних для західноєвропейського парламентаризму інституцій. Однією з них, без сумніву, виступає парламентська опозиція.

Функціонування опозиції є невід'ємним елементом політичної системи будь-якої демократичної держави та основою розвитку громадянського суспільства.

Головним інституційним елементом опозиційних структур виступають партії, які набувають статусу опозиційних чи правлячих під час змагання за владу через вибори. За своєю природою опозиція є носієм альтернативних шляхів розвитку суспільства. Ефективність діяльності політичної опозиції, належне виконання нею суспільних функцій, на думку науковців, залежить від багатьох факторів. Серед них: законодавче визначення статусу опозиції; гарантії її прав; наявність механізмів врахування позиції меншості під час прийняття рішень у парламенті; згуртованість сил опозиції, наявність авторитетного лідера [9].

Мета опозиційної діяльності концентрується на зміні поточного політичного курсу держави, зокрема, через пропозицію альтернатив або ж усунення з посад окремих членів уряду.

У Польщі немає правової інституціоналізації парламентської опозиції як форми політичної опозиції. Такий стан речей переважає в європейських політичних системах. Натомість у країні опосередковано існують правові гарантії для її діяльності. Зокрема, як у „малій Конституції” 1992 року, так і у Конституції 1997 року громадянам гарантована „свобода створення та діяльності політичних партій” і впливу демократичними методами на формування державної політики при однозначній забороні діяльності антисистемних партій і угруповань (ст. 13 Конституції Республіки Польща).

Статус парламентської опозиції був посилений через реалізацію ідеї вільного

мандату (від 1990 р.), а також пов'язану з ним свободу вираження поглядів, що є сильною гарантією політичного плюралізму в найвищих представницьких інституціях Польщі [10, с. 447].

Польський політолог Т. Кравчик стверджував, що не існує універсального критерію, який дозволяє визначити, коли політична кооперація опозиції з урядом є підтримкою демократії, а коли призводить до викривлення її засад [11, с. 159]. Але можна з упевненістю стверджувати, що для демократичного режиму є досить корисною поміркована політична боротьба між партіями, а також пошук через них поміркованого компромісу.

Важливим при цьому є визначення напрямів можливої співпраці опозиції й парламентської більшості. В. Весоловський звернув увагу на чотири чинники співпраці, які окреслюють можливість консенсусу політичних партій у демократичній системі. По-перше, це досягнення згоди щодо визнання основних рис політичної системи. По-друге, погодження тих справ, які можуть стати площиною спільної діяльності парламенту і уряду. По-третє, узгодження правил взаємної конкуренції і співпраці між політиками. По-четверте, взаємне визнання себе як партнерів, легітимізованих до участі у спільних погодженнях і діях [12, с. 468].

Після виборів 1993 р. до Сейму II каденції парламентська опозиція (Демократичний союз, Конфедерація незалежної Польщі, Безпартійний блок підтримки реформ, Союз свободи, Союз праці) контролювала загалом 42 % мандатів. Парламентарна опозиція в той час на практиці відіграла істотну роль. Її представники очолили 6 з 27 комісій. Симптоматично, що після виборів влада не застосувала принцип „переможець отримує все”. На такий стан відносин вплинули декілька чинників. Серед них С. Божик називає негативне ставлення президента О. Валенси до урядової коаліції Союз демократичних лівих сил – Польська народна партія. Другим чинником залишався невисокий рівень легітимізації урядової коаліції. Опозиція часто вживала аргумент, що понад 1/3 виборців голосувала за опозиційні угруповання, які не мали в 1993 р. своєї репрезентації в парламенті [13, с. 37].

Тут варто відзначити, що схожі, однак не ідентичні, процеси відбувалися під час роботи шостого скликання Верховної Ради України (2007-2011 рр.), завдяки змінам у Конституції, коли політичні партії та блоки

стали ключовими центрами тяжіння та формулювання порядку денного в Україні. З одного боку, це сприяло відносному ідеологічному структуруванню Верховної Ради: утворилися дві сфери впливу у форматі коаліції та опозиції, які відстоювали певні альтернативи політики, спираючись на низку цінностей. З іншого боку, зміни до Основного Закону диверсифікували повноваження центральних органів влади таким чином, що стали можливими не лише політичне протистояння між ідейними полюсами, а й боротьба між інституціями у трикутнику Президент – Кабмін – Верховна Рада. Через це розшарування політичних сил не завершилось у парламенті поділом на „більшість” і „меншість”: між лідерами сил-учасників коаліції існувала значна напруженість, яка призвела до нестабільного та неоднозначного статусу більшості.

Відповідно, „опозиційність” стала розмитим поняттям. Так, приміром, у ціннісному аспекті Партія регіонів та Компартія були в опозиції до євроатлантичного курсу, який провадила влада. В інституційному розрізі опонентами стали Президент та Кабінет Міністрів, які залучали до своєї боротьби лояльні парламентські сили (НУНС та БЮТ). Конкуренція між установами (свого роду інституційна опозиційність) сприяла активному залученню до процесу вироблення публічної політики Партії регіонів, яка ставала ситуативним союзником тієї чи іншої політичної зв'язки (політична сила + державна установа) залежно від власних планів та намірів. Отже, до повернення чинності Конституції 1996 року опозиційність мала кілька вимірів, що дозволило політичним силам-учасникам коаліції протистояти за межами парламенту в різних владних установах.

У парламенті відносини влади й опозиції за період чинності реформованого Основного Закону були спрямовані на взаємне стримування і контроль. Ґрунтовного правового регулювання питання опозиції не отримало, проте Регламент Верховної Ради містив низку положень щодо захисту прав парламентської меншості. Не останньою причиною досить широких прав опозиції також стала взаємна недовіра учасників коаліції БЮТ-НУНС. Долучення до більшості „Блоку Литвина” обмежило Партію регіонів – серед парламентських методів боротьби вона найчастіше обирала блокування трибуни. Проте як влада, так і опозиція не використали період діяльності

парламенту для якісного оновлення політичної системи. Формальним показником політичної стратифікації Верховної Ради залишилися гасла та тези, які актуалізували соціокультурні поділи України ще під час Помаранчевої революції. Нерозвинена партійна система не змогла зробити пропорційну модель виборів до парламенту ефективним механізмом репрезентації різних суспільних груп. Політичні сили у Верховній Раді продовжували відстоювати інтереси великого капіталу.

Президентство В. Януковича, переформатування більшості та повернення конституційної логіки 1996 року позбавило опозицію значної кількості захисних механізмів. По-перше, втратив чинність Регламент, який боронив права меншості. По-друге, відновився вільний рух депутатів між фракціями, через що опозиційні партії, особливо БЮТ, втратили значну кількість парламентських „штиків”. Така ситуація вкотре підтвердила інституційну слабкість українських партій, а також поставила під сумнів пропорційну модель виборів.

У свою чергу слід зауважити, що опозиція є невід’ємним компонентом, свого роду індикатором демократичного суспільства і правової держави. Ф. Рудич зазначає, що „дивілізована опозиція – це коли суперечності між більшістю і меншістю не ставлять під загрозу основи конституційної і правової системи” [14, с. 6]. В класичному розумінні цивілізована опозиція – це коли не тільки партія, що перемогла, визнає законність і справедливість правил гри, а й переможена партія також. Хоча останній це визнання дається нелегко. Переможена партія повинна розуміти, що в ході суперництва зіткнулись лише земні інтереси, кожен з яких законний, і що благополуччя однієї зі сторін не досягається за рахунок іншої. Така опозиція не може вважатися конструктивною.

Конструктивна опозиція має бути альтернативною політичній стратегії і тактиці правлячих сил. Їх взаємна конкуренція в межах існуючих політичних систем зменшує зростання небезпечної поляризації сил, що існують у суспільстві та парламенті. Цьому сприяє вироблення чітких позицій сторін, що відображають їхні взаємини. Така опозиція неможлива без відповідальності політичних партій та їх лідерів. У сучасному українському суспільстві ще не створені умови для функціонування цивілізованої опозиції. Взаємодія влади та опозиції повинна відбуватися на основі так званого

„демократичного контракту”. Такий контракт, на думку З. Балабаєвої, передбачає демократичний шлях вирішення конфліктів, які структурно протиставляють одна одній різноманітні групи суспільства в їхній боротьбі за владу. Він найкращий, оскільки віддає перевагу не пригніченню і знищенню суперника, а є успішним генератором нових соціальних відносин. Такий контракт привчає членів соціальної групи до загальноприйнятних договірних процедур. Влада закону не нав’язується тільки волею найбільш сильних, вона поступово стає результатом згоди найбільш слабких чи меншості, нехай навіть тимчасової [цит. за: 15, с. 137].

Специфіка української опозиції полягає в тому, що за роки незалежності України вона стала невід’ємною складовою політичної системи. Практично всі провідні політичні сили за цей час встигли побувати як при владі, так і в опозиції [14, с. 7]. Діяльність сучасної парламентської опозиції мала б здійснюватися на підставі політичних домовленостей із парламентською більшістю. Однак, на відміну від польського варіанту демократичного транзиту, брак належного інституційного оформлення незгоди народних представників з політичним порядком денним в Україні нівелював розуміння парламентської опозиції як просто „не-більшості”, політиків, які опинилися „за бортом” владної групи депутатів. Такий напівформалізований стан шкодить як політичній системі країни загалом, так і опозиційним силам зокрема. Відтак сили, котрі виступають проти влади, обирають позапарламентські методи політичної боротьби, що зводить їх діяльність до популізму та демагогії, а от реальні політичні альтернативи чинній програмі влади вони фактично не виробляють. Брак механізмів стримувань і противаг у системі парламенту часто призводить до виникнення завуальованих форм „диктатури більшості”, що послаблює представницькі функції Верховної Ради України.

Таким чином, у Польщі в середині 90-х років закріпилася багатополісноподібна політична система, у якій в режимі „динамічної рівноваги” діють кілька приблизно рівних загальнонаціональних політичних гравців. Конституційна модель, закріплена 1997 р., призвела до інституціоналізації своєї версії конкурентного „двовладдя”, що ґрунтується на балансі формальних важелів і ресурсної бази підтримки основних протагоністів. Така ситуація в умовах політичної конкуренції сприяла закріпленню

демократичних правил гри і блокувала потенційні спроби реалізації політики „переможець отримує все” з боку будь-якого учасника. У свою чергу, трансформація політичного режиму в Україні у „домайданівський” період перебувала на етапі консолідації демократії, на якому продовжує залишатися доволі потужна неформальна сфера впливу. Джерелами подальшої демократичної трансформації політичного режиму в Україні є реальна легітимація демократичних сил, прогрес у наближенні вітчизняного законодавства до західних, зокрема польських, зразків, сприйняття демократичних правил гри усіма політичними силами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Растоу Д.А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д.А. Растоу // Полис. – 1996. – №5. – С. 5-15.
2. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. Особенная часть : учебник / под ред. Б. А. Страшун. - 3-е изд., пересмотр. и доп. – М. : Норма, 2008. – 1136 с.
3. Лучак А. Соглашение за „Круглым столом” / А. Лучак // Республика Польша 1989–2009. Избранные проблемы / под ред. К. Лещинской). – Торунь : Изд-во Адам Маршалэк, 2011. – С. 25-42.
4. Антошевский А. Трансформация политической системы в Польше (методологические комментарии) / А. Антошевский // Республика Польша 1989–2009. Избранные проблемы / под ред. К. Лещинской). – Торунь : Изд-во Адам Маршалэк, 2011. – С. 54-62.
5. Mojak R. The Institution of the President of Poland in Time of Constitutional Transitions / R. Mojak. – Warsaw : Wydawnictwo Sejmowe, 1994. – 311 p.
6. Siaroff A. Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, SemiPresidential and Parliamentary Distinction / A. Siaroff // European Journal of Political Research. – 2003. – № 42 (3). – P. 287-312.
7. Тарасов И. Н. Выбор формы правления как институциональная проблема посткоммунизма: опыт стран Центрально-Восточной Европы / И. Н. Тарасов // Политическая экспертиза. – 2010. – № 1. – С. 83-94.
8. Жуковский И. И. Становление партийной системы Республики Польша : монография / И. И. Жуковский. – Калининград : Изд-во РГУ им. И. Канта, 2010. – 183 с.
9. Гнаповський О. Проблеми діяльності політичної опозиції в Україні: шляхи оптимізації [Електронний ресурс] / О. Гнаповський. – Режим доступу : <http://naub.oa.edu.ua/2012/problemy-diylnosti-politychnoloji-opozytsiji-v-ukrajni-shlyahy-optimizatsiji-2/>
10. Бусленко В. Інституціоналізація парламентської опозиції в Польщі / В. Бусленко // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. – К., 2010. – Вип. 20. – С. 444-453.
11. Krawczyk T. Opozycja polityczna w państwach demokratycznych, [w:] Studia z teorii polityki. Tom III. red. A. Czajowski i L.Sobkowiak, Wrocław 2000, s. 140-159.
12. Godlewski T. Status opozycji parlamentarnej III RP, [w:] Opozycja w systemach demokratycznych i niedemokratycznych / Red. K. Łabędź, M. Mikołajczyk. Kraków, 2001. – s. 465-471.
13. Bożyk S. Rzeczpospolita Polska [w:] Opozycja parlamentarna / Red. nauk. E.Zwierzchowski. Wydawnictwo Sejmowe, Warszawa 2000, s. 31-60.
14. Рудич Ф. М. Політична влада і опозиція в Україні: методологічний контекст / Ф. М. Рудич // Віче. – 2013. – № 17. – С. 4-7.
15. Кукуруз О.В. Політична опозиція в Україні та Польщі: порівняльний аналіз / О.В. Кукуруз. – К. : „Наукова думка” ; НАН України, 2010. – 200 с.

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ УМОВ ВИНИКНЕННЯ ІРЕДЕНТИЗМУ В РІЗНИХ ТИПАХ ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ

Досліджується вплив політичного режиму на виникнення іредентизму у поліетнічній державі, від якої прагне від'єднатися етнічна меншина-іредента. Розглянуто ступінь врахування етнічного чинника в суспільних процесах в умовах ліберальної, консоціальної демократії, а також етнократії. Проаналізовано парадокс демократії, коли конкуренція політичних еліт стає чинником виникнення іредентизму. Авторитарні і тоталітарні політичні режими не сприяють появі іредентистських настроїв усередині держави, але здійснюють експансіоністську політику іредентизму з метою приєднання територій проживання етнічних родичів.

Ключові слова: іредентизм, багатоетнічна держава, етнічна меншина, політичний режим, демократія, авторитаризм, тоталітаризм, політика іредентизму.

Горло Н.В. СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ УСЛОВИЙ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ИРРЕДЕНТИЗМА В РАЗНЫХ ТИПАХ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕЖИМОВ

Исследуется влияние политического режима на возникновение ирредентизма в полиэтничном государстве, от которого стремится отсоединиться этническое меньшинство-ирредента. Рассмотрена степень учёта этнического фактора в общественных процессах в условиях либеральной, консоциальной демократии, а также этнократии. Проанализирован парадокс демократии, когда конкуренция политических элит становится фактором возникновения ирредентизма. Авторитарные и тоталитарные политические режимы не способствуют появлению ирредентистских настроений внутри государства, но осуществляют экспансионистскую политику ирредентизма с целью присоединения территории проживания этнических родственников.

Ключевые слова: ирредентизм, многоэтничное государство, этнические меньшинство, политический режим, демократия, авторитаризм, тоталитаризм, политика ирредентизма.

Горло Н. THE COMPARATIVE STUDY OF THE ORIGIN OF IRREDENTISM IN DIFFERENT TYPES OF POLITICAL REGIMES

The subject of investigation is the influence of political regime on the formation of irredentism in polyethnic countries with the ethnic minority – irredenta that desires to be separated or to join the country that pursues the policy of irredentism. The degree of incorporation of the ethnic factor in social processes in terms of liberal, ethnic, consociational democracy and ethnocracy are examined in the article. The paradox of democracy on which the competition of political elites is the factor of the emergence of irredentism, is analysed. Authoritarian and totalitarian political regimes do not contribute to the emergence of irredentist sentiments, but carry expansionist policy of irredentism for accession of territories settled by ethnic relatives.

Key words: irredentism, polyethnic country, ethnic minority, political regime, democracy, authoritarianism, totalitarianism, the policy of irredentism.

Незважаючи на появу наднаціональних утворень і посилення ролі регіональних співтовариств, національні держави впродовж тривалого часу залишаються найважливішими акторами світової політики. Становище держави на міжнародній

політичній арені залежить від багатьох чинників, у тому числі від ступеня реалізації прав і свобод людини у державі та додержання нею усіх міжнародних правових норм. Демократичні тенденції у розвитку сучасних держав диктують толерантне ставлення до представників інших етнічних груп, саме тому поліетнічні держави, які забезпечують рівність прав і свобод для всіх етносів на своїй території і цим самим

послаблюють рівень соціальної напруженості, досягають значних успіхів у своєму розвитку, як, наприклад, Сполучені Штати Америки. Дискримінація або ігнорування інтересів етнічних груп уможливорює появу різних форм сепаратизму, що загрожує політичній стабільності держави. Однією з таких форм є іредентизм, мета якого полягає у прагненні етнічної групи (іреденти), яка перебуває у складі багатоетнічного державного утворення, приєднатися до сусідньої держави. У більшості випадків підставою для такого об'єднання є етнічна спорідненість іреденти з населенням цієї держави, які разом складають „розділений народ”, для якого характерна мовна і культурна спільність, яка доповнюється спільним історичним минулим.

Прагнення до виходу зі складу держави значною мірою є реакцією на політичний режим, тобто на ті методи й засоби здійснення політичної влади, які застосовують держава та інші політичні інститути по відношенню до різних етнічних меншин. Дослідження актуалізує той факт, що різні форми сепаратизму у сучасному світі стали повсюдним явищем, і попередження їх проявів або боротьба з ними є завданням практично кожної поліетнічної держави.

У вивченні іредентизму лідирують зарубіжні науковці; авторами ґрунтовних праць щодо сутності й природи іредентизму є Т. Аброзіо, Д. Горовіц, Д. Ландау, С. Сайдман, Н. Чейзен та інші. Наукові розвідки представників зарубіжних політичних наук мають яскраво виражену прикладну спрямованість і спираються на широку емпіричну базу. Однак деякі питання до сьогодні залишаються недостатньо дослідженими, зокрема вплив типу політичного режиму на виникнення і розвиток іредентизму. Можна виділити працю американських науковців С. Сайдмана і В. Ауреса, які проаналізували умови виникнення іредентизму і сепаратизму в демократичних державах. Український дослідник Р. Коршук дослідив роль етнічності в політичних режимах, а вітчизняні вчені В. Горенкін і В. Дівак приділяють увагу іншому аспекту проблеми, пов'язаному зі здатністю політичних режимів ефективно долати різні прояви сепаратизму. Етнополітична ситуація в Україні, у тому числі конфліктогенні чинники, які впливають на неї, стала предметом аналізу багатьох науковців, з-поміж яких слід назвати В. Котигоренка, О. Кривицьку, О. Майбороду, Л. Нагорну та ін.

Метою статті є аналіз впливу різних

типів політичних режимів на виникнення іредентизму і виділення умов, які цьому сприяють. Іредентизм, на відміну від інших форм сепаратистських рухів, має більш складну структуру, оскільки у ньому беруть участь три учасники: багатоетнічна держава – етнічна група-іредента – держава-іредентист. Поява третього учасника пов'язана з тим, що факт розділеності народів використовується державами для реалізації ними загарбницьких цілей. Це означає, що іредентизм може бути політикою держави, яка намагається приєднати суміжні території сусідніх держав, мотивуючи це піклуванням про своїх етнічних родичів, які терплять утиски – реальні або ж вигадані. Саме тому необхідно враховувати, що на виникнення іредентизму впливає політичний режим, який сформований як у багатоетнічній державі, де проживає етнічна група-іредента, так і у державі, яка проводить політику іредентизму з метою приєднання етнічних родичів (разом з територією їх проживання) до свого складу.

Існування поліетнічних держав – цілком об'єктивне явище у всі історичні періоди. Згідно з висловом Д. Ягсіоглу, більшість держав-націй є телеологічними особами, тобто вони мають кінцеву мету і існують задля її досягнення. Такою метою є формування і підтримка однієї нації в одній країні і об'єднання всіх членів однієї національної або етнічної групи в єдину політичну структуру [1]. Націотворення може переслідувати мету формування політичної або етнічної нації, і від того, яку модель нації планує створити вище державне керівництво, залежить доля інших етнічних груп, тому що це визначає стратегію дій стосовно цих груп – інтеграційну або асиміляційну.

Проблеми співіснування різних етнічних груп в одному державному організмі досить успішно вирішуються шляхом проведення ефективної етнополітики. Врахування потреб та інтересів представників етнонаціональних меншин необхідне тому, що від цього залежить стабільність суспільства як соціального організму. І, навпаки, їхнє ігнорування стимулює етнонаціональні меншини до активного виборювання своїх прав, починаючи від прагнення забезпечити реалізацію культурних прав і завершуючи створенням політичної автономії всередині держави або більш радикальним способом – створенням власної держави або приєднанням до сусідньої держави, яку ця етнонаціональна група вважає своєю Батьківщиною. Значний вплив на вибір стратегії розвитку

етнічної групи здійснює система засобів, які застосовують представники влади в управлінні суспільством. Тому, як слушно стверджує Р. Коршук, „специфіка етнополітичних взаємовідносин, ролі та місця певних етнічних спільнот, їх статусу, а, іноді, і питання елементарного виживання залежить від типу політичного режиму, що панує в державі” [2, с. 109].

Тип політичного режиму і особливості політичної системи впливають на рівень конфліктності в суспільстві. В багатоетнічних державах у випадку домінування етнічної більшості і одночасної дискримінації представників етнічних меншин у різних сферах суспільного життя можливе міжетнічне протистояння, яке може виражатися у формуванні з боку певної етнічної меншості іредентистських прагнень у тому випадку, якщо поряд (у сусідній державі) живуть етнічні родичі. Саме тому іредентизм може спричинити внутрішньополітичний конфлікт, який, зважаючи на структуру іредентизму, неминує виходить на міжнародний рівень. Іредентизм є видом міждержавного конфлікту, оскільки він торкається етнотериторіальних інтересів кількох сусідніх держав у регіоні. Міждержавні конфлікти, ядром яких є іредентистська проблема, характеризуються тривалістю, гостротою, ірраціональністю, іноді важко піддаються розв'язанню. В якості прикладу слід згадати досить гостре протистояння, з численними людськими жертвами, між Вірменією і Азербайджаном з приводу Нагірного Карабаху наприкінці 1980-х років.

Як відомо, до базових ознак політичного режиму відносяться: спосіб формування органів влади; взаємодія гілок державної влади; співвідношення центрального уряду і органів місцевого самоврядування; стиль прийняття публічних рішень; відносини між державою і громадянами; закріплення прав і свобод громадянина; статус політичних партій і громадських організацій тощо. З урахуванням того, що іредентизм – це політичне явище з яскраво вираженою етнічною складовою, необхідно звертати увагу на те, якою мірою в політичному житті суспільства врахований етнічний чинник. На нашу думку, важливим є сам статус у багатоетнічній державі тієї етнічної групи, яка є частиною розділеного народу. Причому під поняттям „статус” ми розуміємо як правовий статус, так і становище групи в різних аспектах – політичному, економічному, культурно-духовному. Від визначеного правового статусу буде залежати

ступінь залученості групи до суспільних процесів і реалізація саме її етнічних інтересів, а від суспільного статусу залежить соціальне самопочуття групи, і, якщо воно низьке, така група буде прагнути до радикальних дій. Етнічна група (меншість) у складі багатоетнічної держави може законодавчо отримати правовий статус етнічної або національної меншини. Наявна тенденція до ототожнення понять „етнічна меншина” і „національна меншина”, однак їх зручно розділяти або за роллю у політичному житті держави (національні меншини є більш активними), або ж за наявністю державного утворення, сформованого цим етносом.

Визначення правового статусу групи засвідчує її перетворення на об'єкта етнополітики, що означає законодавче закріплення прав представників меншини, отже, гарантує більш адекватне представництво її інтересів у всіх сферах суспільства. Можливість створення культурно-просвітницьких товариств, художніх колективів, навчання та користування у різних сферах суспільного життя рідною мовою, недискримінаційний ринок праці, наявність рівних з іншими етносами політичних прав – це запорука високого політичного статусу етнічної групи.

Однак не всі політичні режими рівною мірою враховують роль етнічного чинника у суспільних процесах. Наприклад, у США офіційно ніяк не враховується етнічне походження, тому що згідно з ідеологією ліберальної демократії тут більш важливими визнаються індивідуальні можливості особи, ніж її групова належність. Етнічна демократія і демократія міжетнічної згоди, навпаки, враховують етнічний елемент і захищають права як титульного етносу, так і інших етносів, тобто законодавчо закріплюють права усіх етнічних груп. Авторитарні і тоталітарні режими по-різному ставляться до етнічної складової. В одному з їхніх варіантів – етнократії – цей чинник гіперболізований на користь однієї етнічної спільноти. Етнократія є особливою формою владарювання від імені певної етнічної спільноти в умовах недемократичного політичного режиму [2, с.114]. Етнократія передбачає асиміляцію недомінуючих етнічних груп, реалізацію політики сегрегації або ж здійснення етноциду.

Але перебільшувати роль етнічного чинника у житті суспільства не варто, він має здатність бути прихованим у повсякденному житті, але актуалізуватися у кризові моменти буття людини. У зв'язку з цим Р. Бараш слушно наголошує на тому, що

„основою іредентизму є конфлікт соціальний, лише „поглиблений” національним фактором. Коли соціальні протиріччя відсутні або їхні прояви цілком помірні, іредентизм може й не виникнути” [3, с.156]. І якщо основні типи політичних режимів – демократичний, авторитарний, тоталітарний – здатні ефективно задовольняти базові потреби індивідів і попереджати або вирішувати соціальні конфлікти, то підстави для виникнення сепаратистських прагнень не з’являються.

Однак природа кожного з політичних режимів дуже складна, кожен має специфічні риси, які й можуть спричинити виникнення іредентизму. В умовах авторитарних режимів визнання прав етнічних меншин може бути популістським кроком, але будь-які сепаратистські тенденції викорінюються одразу, за допомогою силових методів. Водночас самі держави не проти прирощення своєї території за рахунок етнічних родичів іншої держави. Наприклад, керівництво Російської Федерації, режим якої визначають як авторитарний, припинило чеченський сепаратизм, але у 2008 р. заявило про підтримку осетинського народу як розділеного, заявивши про намір возз’єднати Північну Осетію (автономію у складі Російської Федерації) і Південну Осетію – частину Грузії. Вище державне керівництво Російської Федерації скористалося політичною ситуацією в Україні і під гаслами захисту етнічних росіян у Криму у 2014 р. здійснило анексію півострова. Іредентистське підґрунтя такої дії очевидне, про що свідчать стенограми засідань Державної Думи, де у березні 2014 р. чітко лунала іредентистська риторика (стенограма від 18 березня 2014 р.): „Тут навіть не возз’єднання, тому що возз’єднуються держави, які раніше були різними, а Крим – це повернення!” (В. Жириновський, ЛДПР), „Ціна життя і свободи наших співвітчизників – найвища ціна, і немає їй рівної ні в санкціях, ні в будь-яких планованих впливах на нас!” (О. Баталіна, „Єдина Росія”), „Це день початку зібрання земель руських! Це день возз’єднання розділеного народу!” (С. Миронов, фракція „Справедлива Росія”), „Відновлена історична справедливість” (Л. Слуцький, ЛДПР), „Ми своїх не зраджуємо, ми ніколи не зрадімо російськомовних громадян, всіх громадян, які проживають на території Криму і які прийняли рішення навіки бути з Росією” (М. Маркелов, фракція „Єдина Росія”) [4]. Дії Росії показують, що авторитарні

політичні режими схильні до здійснення експансіоністської політики, і неоднозначним є питання, яке ж місце у цій політиці дійсно посідає добробут етнічних родичів, а яке – територіальна експансія.

В умовах тоталітаризму етнічний чинник тлумачиться „навпаки”, тобто він абсолютизується відносно титульного етносу, але ігнорується стосовно інших етнічних груп. Прикладом може бути фашистський режим А. Гітлера, який застосовував практику етноциду відносно неарійських народів, натомість під приводом об’єднання всіх етнічних німців в одній державі було здійснено аншлюс Австрії і анексовано Судетську область від Чехословаччини. Іредентизм як вектор зовнішньополітичного курсу держави, який здійснюється з порушенням міжнародних норм, можна назвати агресивним, загарбницьким.

Демократичний режим, навпаки, передбачає дотримання прав і свобод громадян, але якраз з цього випливає певний парадокс, який полягає у тому, що сама природа демократії може сприяти виникненню відцентрових тенденцій. Проблему впливу демократії на появу іредентизму дослідили зарубіжні науковці С. Сайдман і В. Аурес. Одна з їхніх дослідницьких гіпотез полягає у твердженні про те, що етнічні групи в демократичних країнах мають більше шансів бути іредентистськими чи сепаратистськими. Вони акцентують увагу на дилемі: з одного боку, демократії краще оснащені для розв’язання етнічних конфліктів, адже „усталені демократії пишуться своєю здатністю управляти плюралізмом мирно” [5, с.1130]. Але, з іншого боку, в країнах з розвинутою демократією будуть відбуватися серйозні етнічні конфлікти, пов’язані з політичною конкуренцією, яка може здійснюватися за рахунок етнічних меншин. Перша частина дилеми свідчить про здатність демократії врегулювати протиріччя між різними учасниками політичного процесу, які мають відмінні інтереси. Це пояснюється самою сутністю демократії, яка полягає у реалізації народовладдя через універсальні демократичні процедури, а саме: вільні вибори, громадський контроль, ефективні механізми попередження й розв’язання політичних конфліктів у всіх сферах суспільства. Щодо другої точки зору, то як зауважують С. Сайдман і В. Аурес, саме конкуренція між політиками в рамках певної етнічної групи загрожує суспільній безпеці. Фактично це означає, що інтереси етнічної групи стають „розмінною монетою”

для отримання політиками деяких дивідендів, виражених у отриманні посад, підвищенні рейтингу тощо. Політики можуть запропонувати іредентистську ідею возз'єднання з етнічною Батьківщиною, яка обов'язково знайде відклик у представників етнічної групи, якщо ті відчувають себе незахищеними в багатоетнічній державі і не мають фізичної, політичної та економічної безпеки. У цьому випадку іредентистська риторика стає дієвим засобом етнополітичної мобілізації групи. Ситуація особливо може загостритися в умовах протистояння між політичними лідерами, які представляють домінуючу етнічну групу, і політиками – виразниками інтересів етнонаціональних меншин. Отже, як це не парадоксально, але, знову ж таки, сама природа демократії може зумовити появу іредентистських настроїв, адже у ній дозволена конкуренція як один із найважливіших інструментів демократичного політичного ринку, дається певна міра свободи кожній особі, у тому числі свобода вибору і свобода слова, наявне толерантне ставлення до думок інших. Згідно з думкою С. Сайдмана та В. Ауреса, умови демократії можуть дати сепаратистам потенційні інструменти для мобілізації представників етнічної групи на досягнення визначеної мети [5, с.1131]. Звісно, демократичний режим не означає всюдозволеності, і завдання державної влади полягає у попередженні появи сепаратистських настроїв і збереженні цілісності державної території. Але не слід забувати, що іредентизм як політичне явище стає можливим за наявності декларативної зацікавленості сусідньої держави у добробуті етнічно спорідненого населення, що дає політикам-іредентистам додатковий ресурс – впевненість у зовнішній підтримці – і стимулює їх проголошувати іредентистські гасла.

Деяка вразливість демократії перед проявами іредентизму можлива в тих типах демократичних режимів, які враховують етнічний чинник у проведенні внутрішньої політики. Етнічна демократія, яка базується на концепції етнічного націоналізму, але забезпечує усі права і свободи для представників етнічних меншин, може стикнутися з появою різних форм сепаратизму, якщо їх активно розвивають політичні лідери, які представляють інтереси меншин, або якщо сепаратистські прагнення підтримують сусідні держави. Навіть співсупільна (консенсусна) демократія в багатоскладових суспільствах, яка

покликана за допомогою консоціальних принципів управління узгодити ефективну взаємодію різних сегментів суспільства, як показує практика, нездатна ефективно розв'язати всі проблеми співіснування різних етнічних груп. Однією з характерних рис співсупільної демократії є високий ступінь автономності кожного сегмента у здійсненні своїх внутрішніх справ, але навіть це не усуває можливості появи відцентрових тенденцій. Наприклад, у федеративній Бельгії як одній із класичних країн з консенсусною демократією на нинішньому етапі її розвитку іредентистські прагнення ініціюють деякі політики, які ратують за приєднання франкомовної Валлонії до Франції. Має місце підтримка з боку лідера французького „Національного фронту” Марін Ле Пен. Збільшення рівня централізації влади – теж не панацея, якщо, за словами автора теорії співсупільної демократії А. Лейпхарта, „первісний інгредієнт сепаратистських прагнень достатньо сильний” [6].

На особливу увагу заслуговують трансформаційні режими, які здійснюють перехід до демократії. В. Дівак наголосила тому, що збільшення кількості етнічних конфліктів у кінці ХХ століття в країнах, які здійснюють перехід від тоталітаризму до демократії, свідчить про тісний зв'язок між сепаратизмом, етнічними конфліктами і демократією: „Цей зв'язок зумовлений одночасним існуванням і взаємодією двох суперечливих тенденцій – з одного боку, демократичний розвиток сприяє ослабленню етнічної напруги в поліетнічних країнах, а з іншого – перехід від тоталітаризму до демократії посилює конфліктний потенціал у цих державах” [7, с.12]. На думку С. Ланцова, причини посилення конфліктності полягають у тому, що „розпад примусової системи стримувань і контролю у сукупності з більшою свободою вираження поглядів і доступу до інформації є тими факторами, які неминуче ведуть до загострення соціальної ситуації і назрівання політичних конфліктів” [8, с.17]. Крім того, в умовах перехідного періоду поява сепаратистських рухів, у тому числі іредентистських, може бути своєрідною відповіддю на надмірну централізацію управління в тоталітарній чи авторитарній державі. Історичний досвід показує, що держави, які відходять від жорстких недемократичних моделей управління, допускають плюралізм у вираженні своєї позиції для усіх суб'єктів політики. Саме в таких умовах сформувалися іредентистські рухи у країнах, які раніше входили до

соціалістичного табору, наприклад, в Румунії та Угорщині, де на сьогодні функціонують політичні партії націоналістичного спрямування, відповідно, партія „Велика Румунія” і партія „Фідес-Угорський громадянський союз”. У програмах партій присутня яскраво виражена іредентистська риторика, яка покликана виправдати претензії цих держав на частини території сусідніх країн.

За роки існування незалежної Української держави простежується неухильна тенденція до демократизації політичного режиму, свідченням чого є активізація участі українців у суспільно-політичному житті суспільства. За твердженням Р. Коршука, демократичний характер політичного режиму є одним із чинників, які зумовлюють особливості етнополітики в Україні [2, с. 96]. Етнополітика України спрямована на забезпечення для представників різних етносів рівних прав і свобод, а також надання умов для розвитку їхньої етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності. Для цього розроблена законодавча база, яку складають Конституція України, Декларація прав національностей України, низка законів – „Про національні меншини в Україні”, „Про громадянство України” та інші. Разом із тим в Україні можна простежити ситуацію, описану С. Сайдманом і В. Ауресом. В українських реаліях плюралізм як один із основоположних принципів демократії створив умови для конкуренції політичних еліт, які, переслідуючи власні цілі, призвели до дезінтеграційних процесів у країні.

Наприкінці 2013 року в Україні розгорнувся гострий внутрішньополітичний конфлікт, пов'язаний із вибором геополітичного вектору розвитку. Під час Революції гідності ціною багатьох життів українці відстояли свій європейський вибір і право на життя у вільній, демократичній і некорумпованій державі. Проте одразу ж країна стикнулася з посиленням сепаратистських рухів у Криму і на Донбасі, які розгорталися за російським сценарієм. Анексія Криму Росією стала можливою у тому числі й завдяки „п'ятій колонії”, яку складали проросійські політичні сили в Україні. В аналітичній доповіді Інституту Разумкова „Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації” (2009 р.), зазначено, що домінуючою соціокультурною групою у Криму є „слов'янська спільнота”, яку, згідно з результатами опитування, складають 58,7% представники російського і українського етносів, які за

своїми соціально-культурними орієнтаціями тяжіють до російської культурної і мовної ідентичності, до геополітичної спільноти, яку можна назвати „російський світ” [9, с.4]. З-поміж світоглядно-ідеологічних орієнтирів, притаманних цій спільноті, особливу увагу привертають орієнтація на російську культуру і єдність східнослов'янського світу під егідою Росії. На той час у Криму активно діяли проросійські організації, серед яких Російська громада Криму (РГК), Народний фронт „Севастополь-Крим-Росія”, Національний фронт „Севастополь-Крим-Росія”, кримська регіональна організація партії „Руський блок” та інші. У доповіді Центру Разумкова зазначено, що „об'єктом їхнього впливу є слов'янська спільнота, метою – формування у суспільній свідомості цієї етносоціальної групи комплексу ідей: про історично обґрунтовану та законну належність Криму Росії і випадковість та тимчасовість його належності Україні; про Крим як невід'ємну частину російського соціокультурного та геополітичного простору; про неприпустимість поширення у Криму української мови та культури” [9, с.61]. Звісно, українська влада оперативно реагувала на відкриті антиукраїнські заклики і дії з боку цих організацій, але, за висловом С. Асланова, „намагаючись не загострювати етнополітичні суперечності в Криму, центральна влада практично не втручалася у сферу етнонаціональних взаємин півострова. Саме тому російське етнокультурне середовище практично не зазнало згортання з радянських часів” [10, с.166]. Тож значна роль проросійських організацій у вихованні у частини кримчан прихильності до „русского мира” не викликає сумніву.

Таким чином, вплив політичного режиму на формування іредентистських настроїв є одним із визначальних і беззаперечних. Гіпотетично іредентизм може виникнути у багатоетнічних державах з різними типами політичних режимів, які проводять неефективну етнополітику. На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що поява іредентистських настроїв з боку етнічних меншин цілком можлива в умовах ліберальних режимів і якраз випливає з природи цих режимів, оскільки вони проголошують свободи вибору, слова, чим і користаються політичні лідери, які представляють інтереси етнічних меншин і декларують іредентистські гасла. Вже іншим є питання про загрозу цих свобод для єдності суспільства, адже тоді демократична влада може вжити жорстких заходів з метою

викорінення сепаратизму. Демократичні держави поважають норми міжнародного права і не ініціюють територіальні прирощення через проведення загарбницької політики. Більш жорсткі режими в державах-іредентистах, навпаки, самі можуть ініціювати експансіоністську політику іредентизму задля надбання нових територій, але не допускають появи відцентрових рухів всередині своєї країни.

У цілому всі політичні режими за умови ефективного розв'язання соціальних проблем і розв'язання соціальних конфліктів за допомогою наявних у них засобів здатні попередити появу відцентрових тенденцій. Тому пошук превентивних заходів для унеможливлення іредентистських настроїв є нагальною потребою сучасності, що вимагає посиленої уваги науковців до вивчення успішного досвіду зарубіжних країн.

ЛІТЕРАТУРА

1. Yagcioglu D. Irredentism: An Inevitable Tendency of Ethnic Nationalism [Electronic resource] / D. Yagcioglu. – Regime to access : http://www.academia.edu/1029408/IrredentismAn_Inevitable_Tendency_of_Ethnic_Nationalism
2. Коршук Р. Етнополітологія : навч. посібник / Р. Коршук. – К. : Алерта, 2011. – 200 с.
3. Бараш Р. Ирредентизм как категория дискурса и политической практики / Р. Бараш // Вестник Российской нации. – 2012. – №2-3. – С. 151-171.
4. Стенограмма заседания 18 марта 2014 г. Государственная Дума РФ [Электронный ресурс]. – Режим доступа : www.duma.gov.ru/systems/law/?name=крым&sort=last_event_date_asc
5. Saideman S.M. Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities of Risk Data from the 1980s and 1990s / S.M. Saideman, Y.R. Ayres // The Journal of Politics. – 2000. – Vol. 62, №4. – P. 1126-1144.
6. Лейпхарт А. Со-общественная демократия [Электронный ресурс] / А. Лейпхарт – Режим доступа : http://www.civisbook.ru/files/File/Leiphart_1992-_3.pdf
7. Дівак В. В. Сепаратизм як феномен сучасної політики : політологічні та правові аспекти : автореф. дис... к.політ.н. : спеціальність 23.00.02 – політичні інститути та процеси / Дівак Вікторія Віталіївна ; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2010. – 23 с.
8. Политическая конфликтология / учебное пособие ; под ред. С. Ланцова. – СПб.: Питер, 2008. – 319 с. – (Серия „Учебное пособие”).
9. Кримський соціум: лінії поділу та перспективи консолідації. Аналітична доповідь Центру Разумкова // Національна безпека і оборона. – 2009. – №5. – С. 2-88.
10. Асланов С. А. Дестабілізація етнополітичної ситуації в Автономній Республіці Крим / С. А. Асланов // Актуальні проблеми політики. – 2014. – Вип. 52. – С. 163-172.

УДК 316.422

Довбня О.М.

Харківський національний аграрний
університет імені В.В. Докучаєва

ДИНАМІКА ПРОТЕСТНОГО ПОТЕНЦІАЛУ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізуються потенціал і форми прояву соціального протесту як одного з найбільш важливих аспектів вивчення та прогнозування розвитку суспільства та попередження соціальних конфліктів, виникнення яких є актуальною загрозою в умовах економічної кризи, зростання незадоволення населенням рівнем та якістю життя. Розглядається динаміка протестних настроїв в Україні та готовність значної частини населення брати участь в акціях соціального протесту.

Ключові слова: політичні інститути, економічні інститути потенціал протесту, громадянське суспільство, соціальний конфлікт, громадянська війна.

Довбня Е.Н.

ДИНАМИКА ПРОТЕСТНОГО ПОТЕНЦІАЛА УКРАЇНСЬКОГО ОБЩЕСТВА

Анализируются потенциал и формы проявления социального протеста как одного из наиболее важных аспектов изучения и прогнозирования развития общества и предупреждения социальных конфликтов, возникновение которых является актуальной угрозой в условиях экономического кризиса, роста неудовлетворенности населения уровнем и качеством жизни. Рассматривается динамика протестных настроений в Украине и готовность большей части населения участвовать в акциях социального протеста.

Ключевые слова: *политические институты, экономические институты, потенциал протеста, гражданское общество, социальный конфликт, гражданская война.*

Dovbnya O.

THE DYNAMICS OF PROTEST POTENTIAL OF THE UKRAINIAN SOCIETY

The potential and forms of social protest are analyzed, which is one of the most important aspects of research and forecasting of development of society and prevention of social conflicts. The emergence of the above-mentioned ones represents the actual threat in the conditions of economic crisis, growth of social groups, which are unsatisfied with the level and quality of their lives. The dynamics of protest moods in Ukraine and readiness of the people to participate in social protests are reviewed.

Key words: *society transformation, political institutions, economic institutions, protest potential, civil society, civil initiatives, social conflict, civil war.*

У 2010 р. американські економісти Дж. Робінсон і Д. Аджемоглу опублікували дослідження під назвою „Чому нації занепадають: походження влади, багатства та бідності”. Напрямок розвитку спільнот, стверджують учені, визначається типом політичних і економічних інститутів, що формують стимули та мотивацію поведінки людей. Інститути створюються або трансформуються на „історичних перехрестях”, тобто в моменти, коли через ті чи інші причини починає відчинятися „вікно можливостей” для їхньої зміни. Ці інститути формують позитивні або негативні стимули у громадян, котрі є двигуном суспільства, тобто спонукають його членів до певних дій. Стимули спонукають працювати чесно або ж нечесно, боротися або уникати боротьби, створювати за допомогою праці власне благополуччя та успіх або бігти від пригноблення та зубожіння в інші країни [1, с.5].

Але будь-яка країна – це результат творчості того народу, який у ній живе. Створення інститутів – результат громадських ініціатив як форми локальної, найчастіше обмеженої цілями і часом діяльності, спонтанної колективної самоорганізації громадян для взаємодопомоги або захисту своїх інтересів від політичних та економічних рішень влади та адміністрації, що прямо зачіпають буття громади. Особливо велике значення громадських ініціатив на поворотних моментах історії суспільств.

Життя підтвердило неможливість демократичного й сталого розвитку суспільства поза конструкцією „громадянського суспільства”, яке є природним продовженням життєвих позицій і устремлінь індивідів. Звичайно, воно саме по собі не є природною потребою цих індивідів, проте найбільш соціально активні з них шукають і досягають конструювання набору умов і механізмів реалізації своїх інтересів, що зрештою є складовими типу організації суспільного буття за назвою „громадянське суспільство”. Недооцінка громадянського суспільства у становленні політичних інститутів під час їхньої модернізації небезпечна. Саме політичні та економічні інститути здатні довести суспільство як до процвітання, так і до занепаду. Як відомо, вони поділяються на відкриті (inclusive) і закриті (extractive). Перші виникають у країнах, де формуванню нових інститутів передувало хоча б який-небудь розвиток громадянського суспільства, а другі – в умовах його відсутності.

Відкритими є економічні інститути, що забезпечують недискримінаційний контроль над доступом до ресурсів і їхнім розподілом, чесну конкуренцію, розмаїття приватних і колективних форм власності. Те саме стосується політичних інститутів: відкритими є такі, де суспільство вільно обирає та контролює владу, де наявним є постійний діалог „влада – суспільство”, де кожний, у кого є активна громадянська позиція, має

практичну можливість бути обраним у законодавчі органи влади задля змін суспільних інститутів в інтересах виборців.

Відкриті інститути – не „бутафорська демократія”. Проводити вибори навіть за участі кількох партій ще не означає наявності відкритих політичних інститутів. У багатьох країнах світу, в тому числі і в Україні, з формальними ознаками демократії реальну владу мають лише кілька сотень осіб, які й сформували декілька партій „під хазяїна”, тобто вони не мають постійного електорату й не еволюціонують. Рекламуючи своїх „хазяїв”, ці партії, що є по суті передвиборчими штабами, по черзі змінюють одна одну у владних коридорах, залишаючи таким чином більшість населення без будь-якого політичного впливу.

Те саме стосується і економічних інститутів. Декларування їх ринковими не робить їх відкритими. Є багато способів обмежити конкуренцію і доступ до ресурсів, щоби забезпечити багатство кільком сотням можновладців.

Закриті політичні інститути дозволяють їхнім керівникам трансформувати політичну владу в економічні блага і навпаки. При цьому способи трансформації можуть бути найрізноманітнішими – від надання преференцій „наближеним особам” до банального грабунку.

На жаль, за весь час незалежності України не було зроблено нічого для появи відкритих політичних і економічних інститутів. Як відзначав І.-В.Гете „Свобідним є перший крок, та ми раби другого” [див.: 2, с.328]. Саме без громадянського суспільства з утриманськими настроями населення України розпочинало розбудовувати свою незалежну державу. Але без державності немає й нації. Було на той час населення, але не було ще нації. Реалії та динаміка соціополітичного розвитку в кінці 1990-х років свідчать про те, що „середній” українець аж ніяк не відзначався особливими намаганнями набути статусу суб’єкта здійснюваних у країні змін. Численні емпіричні дослідження того часу підтверджують, що він обрав для себе роль стороннього спостерігача інституціональних і економічних трансформацій, ініційованих вузьким колом старих політичних і ділових еліт, а також представниками народжуваної нової еліти. Тоді „середній” українець, не будучи активним суб’єктом різних соціополітичних змін, віддав перевагу свого роду „громадянській сплячці”. Проте, як відзначав Б. Шоу, „демократія не може стати

вище за рівень того людського матеріалу, який складають її виборці” [див.: 3, с.3]. Саме тому ми спостерігаємо сьогодні: 1) відчуження більшості суспільства від влади за всебічної залежності від неї; свавільне, безконтрольне здійснення державною владою своїх повноважень; повну корумпованість управлінського апарату; 2) закритість для суспільства процесів формування й функціонування владних структур; домінування принципів фаворитизму в кадровій політиці; 3) тіньовий розподіл і перерозподіл колишньої так званої загальнонародної („соціалістичної”) власності за панування на всіх рівнях владної ієрархії патрон-клієнтних відносин. Нова хазяйська еліта нічого практично не зробила для розвитку економіки незалежної України. Наша індустрія, сільське господарство, система життєзабезпечення все ще тримається на технічній базі радянського часу, яка вже вичерпала свій ресурс. Після 24 років незалежності економічний потенціал України з переходом на ринкові рейки не може й досі досягти рівня хоча б 1991 року. Принадні гасла свободи, демократії, визволення від колоніалізму насправді полегшили доступ до благ капіталізму лише для півсотні олігархів, які в заволоділи половиною ВВП країни; 4) непрозорі форми узгодження й прийняття правлячою елітою за підтримки з боку певних груп впливу важливих рішень; зрощування бізнесу, в тому числі тіньового, з владою і, як наслідок, – виникнення олігархічних кланів, які головують і в економічному, і в політичному процесі; 5) непевність і непередбачуваність зовнішньополітичної орієнтації правлячої верхівки, її нездатність визначити комплекс національних інтересів з урахуванням геополітичного становища. Крим і Донбас – невідповідність. Прагнути унітарності з жорсткою централізацією влади в країні зі значним регіональним розмаїттям небезпечно. Різні течії етноцентризму (включаючи різновиди націоналізму та крайнього шовінізму) перетворюються на особливі форми подолання комплексу меншовартості; 6) відсутність системи реального захисту офіційно декларованих прав людини з боку політичних інститутів; ігнорування прав в свободі особистості; фактична підконтрольність судової влади олігархічним кланам.

Показовим є те, що в Україні демократичні процедури виборчого процесу діють досить ефективно, однак, з точки зору інтересів передовсім правлячих еліт, а не

суспільства. Зокрема останні президентські вибори використовувались корпоративними групами з метою своєї легітимації та укріплення позицій. Сьогодні фрагментація українського політичного класу, що виявляється у „війні олігархів”, нездатність жодній з олігархічних груп взяти гору над іншими на всьому національному просторі – причина його відносної слабкості.

Владні еліти України намагались отримати підтримку електорату різних регіонів, спираючись при цьому не на декларовану єдність, а акцентуючи саме на протиставленні регіонів („Схід – Захід”, „Львів – Донецьк”), хоча вони заради загальнонаціональної єдності мали наголошувати на спільних історичних, культурних та інших факторах. Безперечним є факт того, що під час Другої світової війни частина українців опинилася по різні боки фронтів, та й після війни по-різному бачили своє майбутнє. Але це не є винятковим явищем і для інших європейських країн (можна навести такі приклади з історії Франції, Польщі, Італії та ін.).

Розбудувати єдину незалежну Україну від самого початку слід було з урахуванням її соціокультурного розмаїття, але постійно маючи на увазі те що єднає і в історії і в майбутньому. Замість цього керманічі держави поглиблювали регіональні відмінності заради перемоги у виборчих змаганнях, не бажаючи помічати, що лінії розколу перетворюються на прірву, в якій може зникнути спільне майбутнє. Не можна було не звертати увагу на той факт, що Україна ввійшла у трансформаційний процес із зруйнованими закритими радянськими політичними й економічними інститутами, з досвідом закритих політичних інститутів, що формувались і діяли протягом 300-літнього російського опанування у Східній і Центральній Україні (періоди відкритості припадали лише на другу половину 20-х років ХХ ст.). З іншого боку, лише п'ятдесят років діяльності закритих радянських інститутів у Західній Україні, яка до того досить довго користувалася відносно високим рівнем відкритих економічних і деяких політичних інститутів Австрії та Польщі.

Протягом 1990-х років після здобуття незалежності не відбулося бажаної заміни радянських закритих інститутів на відкриті, натомість розпочалася їхня повільна поверхнева трансформація, що частково пояснюється свідомим гальмуванням з боку очільників цих інститутів.

Олігархічна система розподілу ринку, „відкатні” принципи сучасної української економічної моделі, що надає мало шансів досягти успіху без корупційної складової – яскравий прояв закритих економічних інститутів.

Населення України заплатило дорогу ціну за пасивність у перші роки розбудови держави: на сьогодні маємо вражаючі ознаки деіндустріалізації та різке зменшення конституційно задекларованих соціальних гарантій населення. Про збільшення утричі розриву між бідним и та багатими свідчать дані Інституту соціології НАНУ: якщо у 1990 р. співвідношення доходів 10 % найбагатших і 10 % найбідніших українців становило 12:1, у 2002 – 30:1, то у 2010 р. – 40:1 [4]. Це у свою чергу живить такі настрої у суспільстві, як зневіра у майбутнє, втрати смислу життя, відчай тощо.

У міру збільшення розшарування населення за часи незалежності зростає потенціал і міняються форми соціального протесту. Представники влади спочатку сприймали його прояви як показник небажаної громадянської активності, що загрожує стабільності суспільства. Перший президент України Л. Кравчук неодноразово підкреслював, що на відміну від Росії, Кавказу, Придністров'я, республік Азії, в Україні перетворювальні процеси відбуваються мирним шляхом.

За умови відриву народних представників від свого електорату керівництво країни не звертало належної уваги на: 1) високий рівень незадоволеності населення соціально-економічними умовами життя; 2) підвищення рівня недовіри до владних структур; 3) низький рівень участі у різних формах суспільно-політичного життя (членство в партіях, рухах, асоціаціях тощо); 4) низький рівень ефективності політичних інститутів, неможливість пересічної людини здійснювати вплив на процес прийняття політичних рішень тощо. Усе це неминуче збільшувало протестний потенціал в країні.

Оцінюючи сучасну суспільну ситуацію за такими показниками, слід відзначити, що більшість громадян України незадоволена своїм становищем, не довіряє державним структурам і політичним інститутам. Про це свідчать дані опитування, проведеного під егідою ООН. У дослідженні World Happiness Report вчені порівнювали такі критерії, як ВВП на душу населення, передбачувана тривалість життя, система соціальної допомоги та сприйняття корупції. Україна посіла лише 111-те місце, випередивши за

цими показниками із колишніх союзних республік лише Грузію та Вірменію [5].

В умовах масової недовіри до держави роль рушійної сили реформ могли б виконувати інститути громадянського суспільства. Однак основні політичні інститути громадянського суспільства розвиваються вкрай повільно й непослідовно, особливо це стосується правозахисного руху. Так, значне й непродумане підвищення комунальних тарифів без урахування сплатоспроможності населення (особливо пенсіонерів), навіть за умови передбачуваних субсидій (а вже відомо що їх отримують далеко не всі з тих, хто їх потребує) поставило перетворило більшість населення фактично на злиднів. І тут голосу правозахисників не чути. Не важко передбачити реакцію й рівень електоральної активності цієї частини населення, тим більше, що останніми роками помітно знизилась підтримка ним вітчизняних суспільно-політичних організацій, а відтак і зникає надія на встановлення громадянського контролю над діяльністю державно-політичних структур. Таким чином, нерозвиненість громадянського суспільства і відсутність діалогу „влада – суспільство” напряму пов’язані з низьким рівнем політичної ефективності, коли громадяни переконані, що нічого не зможуть зробити, якщо центральна й місцева влада нехтуватимуть їхні права й інтереси.

Відсутність легальних можливостей висловлення свого невдоволення уможливило появу двох форм соціального протесту. Перша форма – індивідуальна. Відсутність стимулів для економічної діяльності, вимушена еміграція, тіньовий сектор як спосіб соціально-економічної реалізації. Причому це не лише еміграція (переважно у країни з відкритими інститутами) соціально активної молоді, а й відтік за кордон вітчизняного й іноземного капіталу. При цьому найбільше постраждали фінансисти, ІТ-компанії. Навіть деякі вітчизняні компанії переводять свої капітали й виробництво у сусідню Польщу. І це незважаючи на наявність клієнтів і замовлень. Пояснюється це тим фактом, що „головний офіс” (у Канаді, США чи то Великобританії) вирішує недоцільним утримувати філію в країні, де йдуть бойові дії й спостерігається загальне звуження ринку. На думку експертів, малий і середній бізнес України розглядає Польщу як транзитний пункт на шляху до країн Європи та Північної Америки, оскільки загальна вітчизняна економічна ситуація надто невтішна: за підсумками 2014 р. ВВП

на душу населення (у доларах) становило 9% від середнього рівня країн ЄС. За таким показником Україна увійде до клубу найбідніших держав, економіка яких розвивається за рахунок природних ресурсів та низькокваліфікованої робочої сили. А це ж Африка [6].

У 2015 р. ряд іноземних компаній виводить свій бізнес у Польщу, Угорщину, Болгарію. На Міжнародній „донорській” конференції на підтримку України 28 квітня 2015 р. інвестори у черговий раз вислухали запевнення, що країна рухається у правильному напрямку, але грошей не дали.

Другою формою соціального протесту є масові насильницькі види впливу на політику влади. Це теж реакція на глухість уряду до потреб народу.

Майдан 2004 р. був для уряду першим сигналом концентрації сил народного протесту проти погіршення умов життя. Хоча він пройшов досить мирно, відсоток громадян, які визнають необхідність активних протестів зріс з 22,7 (1992 р.) до 34,1, водночас кількість тих, хто виступав за збереження миру за будь-яку ціну зменшилась з 44,6% до 25,7%. [7].

Період між двома Майданами (під час правління обох Вікторів) не виправив ситуацію, бідних в країні (особливо за два роки правління Януковича) стало вдвічі більше, криза суспільства як цілісності не була подолана. Натомість олігархи від Партії регіонів щорічно втричі збільшували свої статки [8]. Рівень довіри простих українців до державних і політичних інститутів упав до історичного мінімуму, що у свою чергу радикалізувало суспільні настрої, чим і скористалися певні фінансово-політичні групи під час Євромайдану 2013-2014 р. Однак і після цього Майдану нові керівники за рік не виправдали сподівань народу на нове „європейське майбутнє”: не проведено жодної реформи на користь народу, зменшилась територія країни та кількість населення, загострилась проблема біженців, інфляція гривні на тлі „заморожених” зарплат і соціальних виплат. Значна частина населення опинилася не тільки за міжнародну межу бідності (рівень доходу – 2 долара на день), а й за межу злиднів (1 долар на день) [9].

Утім євроінтеграційна модель розвитку і на сьогодні є єдиною, здатною розірвати зачароване коло, в якому опинилася політико-економічна система України після 1991 р. Саме її закриті інститути постійно підживлюють потенціал політичної

нестабільності та напруги у суспільстві. Концентрація економічних, політичних, символічних ресурсів у руках купки можновладців призводить до активізації зусиль конкуруючих центрів з метою отримання повного контролю над цими інститутами заради власних корисних інтересів або ж для зміни напрямку розвитку всього суспільства. І форми цієї боротьби конкурентів часто-густо виходять за межі цивілізованості. Отже, така ситуація не могла не позначитись і на кривавих подіях кінця 2013 р. Так, В. Филипчук ще у вересні 2013 р. попереджав: „За відсутності прогресу в реформах і збереженні нинішньої закритості інститутів внутрішній соціальний вибух або будь-яке інше тектонічне потрясіння може вдарити по нашим найслабшим швам – Криму, осі Схід-Захід” [1].

Ключовим фактором розв’язання зазначеної проблеми стає підвищення рівня децентралізації, оскільки за наявності значних регіональних відмінностей приховані конфлікти загострюючись нерідко набувають сепаратистських форм. На жаль, „нові” політики і сьогодні не враховують світовий і вітчизняний досвід і приймаючи закони, знову наражають усе суспільство на небезпеку посилення розколу замість його консолідації. А це вже небезпека втрати державності як такої.

По-перше, це стосується мовно-культурної політики. Україна – багатонаціональна держава, де близько 4/5 складають українці, 1/5 росіяни, решта – інші національні групи. Зазначимо, що у таких поліетнічних державах, як Канада, США, Швейцарія та ін. головним пріоритетом є збереження мовно-етнічних відмінностей, задоволення мовно-культурних потреб національних меншин і іммігрантів. Політика мультикультуралізму доповнюється формуванням у межах всього суспільства політичної нації. Безумовно, єдиною державною мовою в Україні має бути український, але за умови поваги інших мов і надання прав для їхнього розвитку. До речі, у більшості країн світу при проведенні виборів є обов’язковий освітній ценз – знання державної мови.

По-друге, при прийнятті чотирьох законів про декомунізацію були порушені міжнародні норми, зокрема Європейська конвенція з прав людини. Реакцією на це у квітні 2015 р. був лист на ім’я Президента України та спікера Верховної ради від понад шістдесяті учених і експертів Європи, США, Канади з проханням не робити ці закони чинними, оскільки щодо них є низка

питань відносно дотримання Україною принципів Ради Європи, ОБСЄ та інших домовленостей, ратифікованих Україною після здобуття незалежності в 1991 р. І не в останню чергу „ці закони посилять позиції тих, хто хоче послабити й розділити Україну” – говорить у листі [10].

По-третє, прийняття закону про особливий статус Донбасу є дуже небезпечним у країні з явними регіональними відмінностями. Хоча „особливий статус” має репресивний характер і надає деякі переваги лише владі окремих районів і населених пунктів Донбасу (після виборів згідно з Конституцією України), виникає загроза того, що таким законом захочуть скористатися амбіційні політики інших регіонів України (приміром, Буковини, Закарпаття тощо)? Так, у Закарпатті скориставшись спрощеною процедурою надання громадянства, близько 94 тисяч жителів стали угорцями [11]. Свого часу автономія Криму зводилася до „особливого статусу” без урахування інтересів кримськотатарського народу, який за час перебування Криму в Україні так і не отримав статусу корінного народу. Особливої уваги потребував і місто-герой Севастополь, де росіян и складали 71,6% населення, а більшість офіцерів України ВМФ України та Росії отримували освіту в одних і тих самих навчальних закладах. Порушувались і порушуються положення Європейської Хартії місцевого самоврядування (1985 р.), а саме положення про взаємодію органів державної влади й місцевого самоврядування, що передбачало широке використання громадянської ініціативи. Сьогоднішня реорганізація місцевого самоврядування, на жаль, продовжує розглядати його як продовження державної влади, місцеві бюджети при цьому не збільшують, а клопоту додається. Зрозуміло, що за таких умов не йдеться про самостійність регіонів, а відтак і порушуються демократичні права громадян на участь в управлінні суспільними справами, на реалізацію громадянських ініціатив.

Закон про особливий статус є помилкою ще з точки зору легітимації нових кордонів з Росією, та може викликати аналогічну ланцюгову реакцію в інших регіонах. Чим це може закінчитися в країні зі слабкою економікою, політичною нестабільністю, наявністю бойових дій на Сході України, величезним копиченням протестного потенціалу (а це вже загроза громадянської війни), можна легко передбачити, згадавши історичний досвід. Громадянська війна може

завершитись установленням жорсткої диктатури. В Англії, наприклад, після громадянської війни 1640-1653 років була встановлена диктатура О. Кромвеля, і, як говорив У. Черчіль, знадобилося сто десять років для стабілізації ситуації в країні [12], а після Великої Французької революції і громадянської війни виникла диктатура Наполеона Бонапарта. Іншими словами, всі революції, громадянські війни завершуються, як правило, авторитаризмом, диктатурою або реставрацією. У громадянських війнах немає переможця, вони послаблюють країну, перетворюючи її на легку здобич зацікавлених в цьому зовнішніх сил.

На нашу думку, енергію протестного потенціалу, викликаного багатьма причинами, про йшлося вище, можна й необхідно, по-перше, виваженою державною соціально-економічною, інформаційною політикою перетворювати на потенціал консолідації українського суспільства, шукаючи точки перетину тих регіональних відмінностей, що можна читати не інакше як розмаїття і на передумова розколу; по-друге, не просто декларувати, а на практиці проводити реформи, які були однозначно „прочитані” населенням як турбота влади про них.

ЛІТЕРАТУРА

1. Филипчук В. Какое будущее ждет Украину / В. Филипчук // Зеркало недели. – 2013. – 7 сентября. – С.5.
2. Ашукин Н.С. Крылатые слова: Литературные цитаты. Образные выражения / Н.С. Ашукин, М.Г. Ашукин. – 4-е изд., доп. – М.: Худож. лит., 1988. – 528 с.
3. Питя И. Бернард Шоу: „Здоровая нация также не замечает своей национальности, как здоровый человек – позвоночника” / И. Питя // Время. – 2006. – 27 июля. – С.3.
4. Зеленина Е. Жизнь на вулкане, или как меняются богатство и бедность / Е. Зеленина // Время. – 2014. – 6 ноября. – С.3.
5. Время – 2015. – 25 апреля. – С.5.
6. Гор Артур. Антикризисные рецепты для нашей страны /А.Гор // Сегодня. – 2015. – 27 апреля. – С.4.
7. Социализм contra капитализм. Данные социологии // 2000. – 2013. – 31 мая. – С. Ф 3.
8. Щерба С. Власть не имеет права издеваться над народом / С. Щерба // Время. – 2012. – 13 апреля. – С.2.
9. Ряполов К. Бои с бедностью / К. Ряполов // Сегодня. – 2015. – 26 января. – С.10.
10. Зеленина Е. Декоммунизация : общество „на качелях” / Е. Зеленина // Время. – 2015. – 30 апреля. – С.2.
11. Вести. – 2015. – 2 марта. – С.5.
12. Барг М. Великая английская революция в портретах ее деятелей /М.А. Барг. – М. : Мысль, 1991. – 397 с.

УДК 353.8:321.013

Панченко Т.В.

Харківський національний університет
імені В.Н. Каразіна

ОСОБЛИВИЙ СТАТУС ТЕРИТОРІЙ ЯК ФАКТОР ПОПЕРЕДЖЕННЯ ТА ВРЕГУЛЮВАННЯ КОНФЛІКТІВ: МОЖЛИВОСТІ ВПРОВАДЖЕННЯ ДЛЯ ТЕРИТОРІЙ ДОНБАСУ

Досліджуються особливості вживання поняття „території з особливим статусом” у сучасній науці та практиці та доводиться доцільність використання відповідної категорії у випадках, коли йдеться про певні форми владних відносин між центром і регіоном, націлені на попередження та врегулюванні конфліктів. На основі вивчення довіду окремих країн та громадської думки населення України здійснюється оцінка перспектив встановлення „особливого статусу” для територій Донбасу.

Ключові слова: територія з особливим статусом, автономія, конфлікт в Україні, Донбас

Панченко Т.В.

ОСОБЫЙ СТАТУС ТЕРРИТОРИЙ КАК ФАКТОР ПРЕДУПРЕЖДЕНИЯ И УРЕГУЛИРОВАНИЯ КОНФЛИКТОВ: ВОЗМОЖНОСТИ ВНЕДРЕНИЯ ДЛЯ ТЕРРИТОРИЙ ДОНБАССА

Исследуются особенности употребления понятия „территории с особым статусом” в современной науке и практике и обосновывается целесообразность использования соответствующей категории в случаях, когда речь идет об определенных формах властных отношений между центром и регионом, нацеленных на предупреждение и урегулирование конфликтов. На основе изучения опыта отдельных стран и общественного мнения населения Украины осуществляется оценка перспектив установления „особого статуса” для территорий Донбасса.

Ключевые слова: территория с особым статусом, автономия, конфликт в Украине, Донбасс

Panchenko T.

SPECIAL STATUS OF TERRITORY AS A FACTOR OF CONFLICT RESOLUTION: OPPORTUNITIES OF IMPLEMENTATION IN DONBASS

The article examines the concept of „special status territory” in the modern science and practice. Also was proved the advisability of its use in cases of certain power relations between the center and the region, aimed conflict resolution. It is evaluated the prospects of "special status" implementation in Donbass region by studying the experience of individual countries and public opinion poll in Ukraine.

Key words: territory with special status, autonomy, the conflict in Ukraine, Donbass

Для більшості країн властиво сполучення тенденцій централізації та децентралізації, уніфікації та дезінтеграції окремих територій, які час від часу суперечать одні одним. Зазвичай завдання держави полягає у формуванні такої державної регіональної політики, яка дозволяє зберегти стійкість розвитку і водночас підтримувати особливі параметри територій, важливих для держави. Втім, не завжди держава здатна здійснювати контроль над територіальними суб'єктами, які можуть прагнути не лише економічних преференцій, але й внутрішньо усвідомленого або нав'язаного зовні політичного самовизначення. Не залежно від здатності держави здійснювати контроль над ними, ці території часто отримують назву особливих територій або територій з особливим статусом.

Території з особливим статусом як самостійна категорія мало вивчена у сучасній політичній науці. Вона здобула певний розвиток у дослідженнях з економічної регіональної політики. У цій галузі варто відзначити напрацювання російської дослідниці І.І. Максимової, яка у межах докторської дисертації здійснила спробу формування науково-методологічного підходу щодо

вивчення та регулювання системи управління господарським, інфраструктурним, поселенським, природоресурсним, етнокультурним потенціалом територій з особливим статусом як складової частини регіональної економіки та застосувала його до Байкальського регіону [1].

Політичний аспект феномена територій з особливим статусом є останніми десятиріччями об'єктом уваги Ради Європи. Ще у 1999 р. Конгрес місцевих і регіональних влад Ради Європи затвердив „Рекомендації для місцевого законодавства щодо надання територіям особливого статусу” [2] з метою пошуку шляхів вирішення поточних конфліктів в Європі. Потенціал спеціальних домовленостей про особливий статус в якості інструментів для вирішення конфліктів неодноразово підкреслювався Венеціанською комісією. Парламентська Асамблея Ради Європи прийняла Рекомендацію 1609 „Позитивний досвід автономних регіонів як джерело натхнення для вирішення конфліктів в Європі” (2003) [3]. І нарешті, Конгрес регіональних та місцевих влад у своїй Резолюції 361 „Регіони і території з особливим статусом в Європі” від 30 жовтня 2013 [4] знову акцентує увагу на можливостях

особливого статусу територій як противази сепаратистським тенденціям.

Не дивлячись на увагу Ради Європи до вказаного феномена, науковці, які досліджують дезінтеграційні процеси усередині сучасних держав, мало вживають цю категорію, віддаючи перевагу усталеним термінам – „автономія”, „сецесія” тощо.

Нашу увагу термін „територія з особливим статусом” привернув з тієї причини, що саме з ним пов’язуються перспективи вирішення збройного конфлікту на частині території Луганської і Донецької області. Закон „Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей”, було прийнято в осіні 2014 р. (після чого неодноразово було заявлено про його скасування), а після лютневих переговорів у Мінську у цей закон було внесено зміни. Нині чинний закон зі змінами (№ 256-VIII від 17.03.2015) [5], який вимагає проведення позачергових прозорих виборів до органів місцевого самоврядування, фактично не діє (через відмову його визнання другою стороною), й дебати про особливий статус цих територій продовжуються.

Метою статті є, по-перше, концептуалізація поняття „території з особливим статусом” у сучасній політичній науці та виявлення їх потенціалу у попередженні та врегулюванні політичних конфліктів; по-друге, оцінка перспектив вставлення „особливого статусу” для територій Донбасу.

Передусім, зупинимося на особливостях вживання категорії „території з особливим статусом”. Наприклад, згідно з даними World Atlas станом на 2009 рік у світі існувало 14 територій з особливим статусом (special status territories), їх сукупне населення складало 18 млн. чоловік, територія – 600 тис. кв. км. [6]. Викликає інтерес той факт, що цей ресурс, між іншим, визначає статус таких територій. Найбільш поширеним є статус „в сецесії” (in secession). Такий статус характеризує 9 з 14 особливих територій (Абхазію, сектор Гази, Косово, Нагорний Карабах, Північний Кіпр, Сахарську республіку, Сомаліленд, Південну Осетію та Придністров’я). Три території характеризуються як автономії (autonomous) – Палестинська автономія, Азад Кашмир і Гілгіт-Балтістане на території Пакистану, й дві території колишньої Сомалі характеризуються як території „збройного конфлікту” (armed conflict).

Отже, перелік територій та їх характеристики демонструють, що World Atlas у

якості територій зі спеціальним статусом обрав лише ті з них які втратили контроль з боку материнських держав, але ще набули реального суверенітету як самостійні держави. Навіть ті території, які характеризуються як автономії, фактично не контролюються урядами материнських держав, хоча між урядами є певні юридичні домовленості.

Окрім того, усі перелічені території є зонами чинних або так званих „заморожених” конфліктів. Саме термін „заморожені конфлікти” (frozen conflicts) набув останніми роками поширення і вживається переважно стосовно колишніх території СРСР – Придністров’я, Нагорного Карабаху, Абхазії та Південної Осетії.

До речі, Рада Європи має свою позицію щодо зон „заморожених конфліктів”. У згадуваній вище резолюції Конгресу регіональних та місцевих влад „Регіони і території з особливим статусом в Європі” зазначається, що зони „заморожених конфліктів”, які часто називають територіями з особливим статусом, не можна вважати такими. Вони де-факто відокремилися, позиціонують себе в якості незалежних держав й не приймають жодного особливого статусу. „Заморожені конфлікти”, зазначається у Резолюції, не входять у категорію областей зі спеціальним статусом через відсутність загального прийняття такого статусу з боку зацікавлених сторін [4].

Очевидно така позиція зумовлена тією обставиною, що починаючи з 90-х років минулого століття, експерти і політики не раз пропонували різні плани розв’язання проблеми сепаратистських регіонів пострадянських країн. Але усе було марно. Адже для подолання будь-якого конфлікту потрібна політична воля його учасників, їхня готовність до компромісу. А цього саме й немає: за понад двадцятилітню історію існування Придністров’я, Нагорного Карабаху, Абхазії та Південної Осетії з’явилися сторони, зацікавлені в збереженні статус-кво. І це не тільки політики і бізнесмени з сепаратистських регіонів. Один із основних гравців – Російська Федерація, яка володіє „монополією на розв’язання конфліктів” і найчастіше диктує свої умови [7].

На жаль історія повторюється. На території Донецької і Луганської областей очевидно також з’явилися сторони, які не зацікавлені у розв’язанні конфлікту, й фактор втручання Російської Федерації відіграє значну роль. Однак цю територію як ніяк не можна назвати зоною „замороженого

конфлікту”. Натомість, використовуючи категорії, запропоновані World Atlas, її можна вважати зоною „збройного конфлікту”. І прийняття законів про особливий статус окремих районів Донбасу як один із шляхів вирішення конфлікту залишається на порядку денному.

Відповідаючи на питання про те, чи є перспективи здобуття особливого статусу для окремих районів Донбасу, зупинимось на тому, які ж території Рада Європи вважає регіонами або територіями з особливим статусом.

Згідно зі згадуваною вище резолюцією Конгресу регіональних і місцевих влад „Регіони і території з особливим статусом в Європі”, такі регіони являють собою певні форми владних відносин між центральним урядом і місцевими органами влади. Вони створюються з метою задоволення конкретних потреб окремих територій, що пов'язані з їхньою історичною спадщиною, географічним положенням, культурою або лінгвістичними особливостями, й наділяються відмінними від інших субнаціональних утворень владними повноваженнями [4]. Цьому визначенню не відповідає жодна з територій World Atlas, так само як територія Донбасу у теперішньому стані. Адже на території зі спеціальним статусом поширюється вимога Європейської хартії регіональної демократії про те, що „відносини між регіональною владою та центральним урядом повинні ґрунтуватися на принципі взаємної лояльності і рівної гідності і тягне за собою повагу до єдності, суверенітету та територіальної цілісності держави” [8].

Документи Ради Європи не містять перелік територій з особливим статусом, однак окремі території час від часу згадуються в їх текстах. Зокрема, Південний Тіроль в Італії, Нахічевань в Азербайджані, Аландські острови в Фінляндії, Больцано, Валле-д'Аоста та інші спеціальні регіони в Іспанії, а також Азорські острови і Мадейра, Сардинія й Канарські острови, Гагаузія в Молдові, Гренландія в Данії тощо.

Перелічені приклади є територіями, де проживають відмінні від титульної нації етнічні групи, або територіями, що відокремлені від материнської держави природними бар'єрами (островам, анклавом, ексклавам тощо). Ні перше, не друге не властиво для Донбасу. Водночас, не можна заперечувати, що окремі території Донбасу мають особливі потреби, що частково пов'язані з їхньою історичною спадщиною (заселення територій відповідно до потреб

вугледобування), географічним положенням (кордон з РФ), лінгвістичними особливостями (домінування російської мови). Більшою мірою особливі потреби Донбасу зумовлені подіями новітньої історії та особливостями масової свідомості, що формувались як наслідок їх сприйняття.

Утім така специфіка не має бути перешкодою для утвердження особливого статусу. Адже у резолюції Конгресу регіональних та місцевих влад стверджується: „немає й не може бути єдиної моделі територій з особливим статусом, оскільки в кожному випадку спрямована на вирішення своєрідних потреб відповідної території” [4]. Лише асиметричний розподіл повноважень є спільною рисою, що об'єднує держави, які у своєму складі мають такі території.

Особливий статус передбачає юридичну гарантію більших повноважень (законодавчих та/або адміністративних та/або фінансових), і, як правило, привілейовані форми представництва та обговорення. Утвердження особливого статусу, як правило, має конституційний характер і уточнюються в законодавчих і адміністративних актах, іноді – на основі міжнародних угод.

Більш докладні положення, що стосуються функціонування спеціальних областей, як правило, включені в правові акти, що підпорядковані конституції. Це часто конституційні або квазіконституційні акти (органічні закони тощо), затверджені державою (часто її законодавчим органом), як правило, після того, як вони були прийняті регіональними асамблеями або населенням регіону на референдумі. У деяких випадках постраждалі регіони встановлюють свій власний статут або основний закон (як правило, кваліфікованою більшістю, а іноді із залученням місцевого населення шляхом референдуму) в рамках державної конституції.

Такі правові акти здебільшого вкорінюються і не можуть бути змінені простою більшістю голосів. Внесення змін або корегування особливого статусу вимагає, як правило, спеціальних узгоджених процедур.

Будь-який контроль регіональних влад з боку центральних державних органів зазвичай спрямовані на забезпечення законності. Такий контроль здійснюється постфактум, і будь-які заходи мають бути пропорційними важливості інтересів, які він має намір захищати. У випадках, коли регіональні влади не використовували повноваження, що на них покладені, може бути застосована центральна або федеральна влада тимчасо-

вого заміщення регіональних органів влади. На судовий орган (Конституційний суд), як правило, покладено врегулювання конфліктів, що стосуються компетенції областей з особливим статусом.

У рамках державної конституції та інших правових актів, що регулюють особливий автономний статус, у тому числі процедури співробітництва та нагляду, спеціальні органи вільно визначають свою політику в областях, де вони несуть відповідальність. Це означає, що вони користуються повною свободою дій для реалізації власної ініціативи стосовно питань, які не виключені з їхньої компетенції, з метою їх адаптації до конкретних потреб території. Таким чином, визначення конкретних потреб території та її населення визначається в першу чергу регіональною владою, а її органи повинні бути наділені правом прийняття рішень та реалізації повноважень у сферах їх власних повноважень.

Таким чином, території з особливим статусом, згідно з розглянутими вище документами Ради Європи, є фактично автономіями у складі держав. Власне їхній статус визначається статутом або регіональною конституцією, яка узгоджується державою.

Чи можливо утворення подібного особливого статусу для окремих територій Донбасу? Очевидно, немає однозначної відповіді на це питання. Головним фактором у вирішенні цього питання є політична воля учасників конфлікту, їхня готовність до компромісу.

Звернемося до даних кількох соціологічних досліджень з метою аналізу того, наскільки рішення про надання особливого статусу є компромісним, а отже, справжньою дієвою альтернативою вирішення конфлікту. В контексті цієї проблеми інтерес становить розподіл відповідей респондентів на окремі питання по Україні в цілому й на Донбасі зокрема (в усіх випадках опитані жителі територій Донбасу, підконтрольних українському уряду, що, безумовно, лише частково відбиває реальний стан масової свідомості в регіоні).

Звернемося до даних загальнонаціонального соціологічного опитування „Оцінка ситуації на Сході. Зовнішньополітичні орієнтації населення”, яке було проведено Соціологічною групою „Рейтинг” у листопаді 2014 [9]. Зокрема, в контексті зазначеної проблеми інтерес становить питання „Який з варіантів вирішення проблеми на Донбасі Ви підтримуєте?” (див таблицю 1).

Таблиця 1:

Розподіл відповідей на запитання соціологічної групи „Рейтинг” „Який з варіантів вирішення проблеми на Донбасі Ви підтримуєте?”, листопад 2014, %

	Україна	Донбас
Скасування перемир'я і завершення АТО	36	8
Надання територіям ширших економічних та гуманітарних повноважень	21	23
Надання територіям федеративного статусу в складі України	17	32
Відділення цих територій від України	9	16
Важко відповісти	17	21

Нас цікавить передусім категорія респондентів, які обрали варіанти відповіді „надання територіям ширших економічних і гуманітарних повноважень” та „надання територіям федеративного статусу в складі України”, які відбивають прихильність респондентів до тієї чи іншої форми автономізації. Таких, згідно з загальнонаціональними даними, виявилось 38%, а на Донбасі 55%.

Інше дослідження, на яке варто звернути увагу, – „Що об'єднує та роз'єднує

українців?”, проведене Фондом „Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва” спільно з соціологічною службою „Ukrainian Sociology Service” з 25 грудня 2014 року по 15 січня 2015 р. на замовлення Міжнародного центру перспективних досліджень в 11 регіонах України (опитано 4413 респондентів) [10]. У межах даного опитування було задано питання про долю регіону, у якому проживають респонденти (див. таблицю 2).

Таблиця 2:

Розподіл відповідей респондентів на запитання ФДІ та USS про долю свого регіону, грудень 2014- січень 2015, %

	Україна	Донбас
Відділитися від України	5	35
Бути у складі федеративного округу	8	30
Бути у складі унітарної України з розширеними повноваженнями	46	30
Бути у складі унітарної України з існуючими повноваженнями	33	2
Важко відповісти	8	2

Дані демонструють, що переважну більшість респондентів не влаштовують нинішні повноваження регіонів. 54% опитуваних по всій Україні висловились за розширення повноважень у тією чи іншою мірою у своєму регіоні, 60% – на Донбасі (щоправда, з них лише шоста частина респондентів в Україні підтримує федералізацію, а в Донбасі – половина). Порівняно з наведеними даними листопада 2014, кількість потенційних прибічників спеціального статусу на Донбасі не значно зросла, на жаль суттєво зросла кількість тих, хто прагне відокремлення. Окрім того, на питання про можливість виходу Донбасу зі складу України 11,5% українців дали ствердну відповідь, 37% таких виявилось на Донбасі, що також, порівняно з даними попереднього дослідження, демонструє зростаюче поширення думки про відокремлення Донбасу.

Дані опитувань демонструють, що ідею надання особливого статусу територіям Донбасу потенційно готова сприйняти значна частина населення України й переважна більшість населення підконтрольних Україні територій Донбасу. Однак, на жаль, затягування конфлікту спричиняє зростання кількості тих, хто прагне відокремлення Донбасу (як усередині регіону, так й поза його межами).

Брак даних про ставлення до надання особливого статусу у населення непідконтрольних Україні територій не дозволяє оцінити реальні настрої їхніх жителів. Рішення про особливий статус окремих територій Донбасу може бути прийнято лише після досягнення перемир'я за умови підтримки місцевим населенням. Воно не може бути прийнято в односторонньому порядку вищими органами влади України.

Підсумовуючи результати дослідження, варто відзначити, що окремі території у складі держав, чия політична, адміністративна та фінансова автономія визначається двостороннім нормативно-правовим документом (тобто документом, що утверджений населенням або представницьким

органом цієї території та центральними органами влади держави) та відрізняється від решти території країни, можна вважати територіями з особливим статусом. Асиметричний розподіл повноважень є ключовою властивістю держав, які мають у своєму складі відповідні території. Надання особливого статусу передбачає процедуру утвердження статуту або регіональної конституції, яка узгоджується державою. Непідконтрольні державі колишні території, що перебувають у стані чинного або замороженого конфлікту, недоцільно вважати територіями зі спеціальним статусом.

Питання надання особливого статусу потребує публічного обговорення на території всієї країни. Рішення про надання особливого статусу для територій Донбасу може бути лише двостороннім рішенням населення регіону та вищих органів влади України. Більш того, під час публічного обговорення відповідного рішення варто уникати категорії „федералізація”, а використовувати саме поняття „особливого статусу”. Адже, по-перше, немає об'єктивної потреби запровадження федералізму на території всієї країни; по-друге, питання федералізму роз'єднує жителів Донбасу і решти України.

Саме поняття „особливий статус” потребує чіткого визначення сфер політичної, адміністративної та фінансової автономії регіону, а також роз'яснення можливих приводів для втручання центральної влади, які мають бути визначені з урахуванням принципів субсидіарності та пропорційності. Усі положення, що характеризують особливий статус території, потребують закріплення у відповідному нормативно-правовому акті – регіональній конституції або статуті.

ЛІТЕРАТУРА

1. Максимова І. І. Территории с особым статусом: типологические и институциональные аспекты : автореферат дис. – д-ра економ. н: 08.00.05 / И. И. Максимова ; Ин-т системного анализа РАН. - Москва, 2010. – 54 с.

2. Recommendation 70 (1999) on local law/special status / Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe /6th Session - Autumn Mini Session of the Congress / 23 November 1999 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=847971&Site=COE>
3. Positive experiences of autonomous regions as a source of inspiration for conflict resolution in Europe: Report of Parliamentary Assembly Doc. 9824/ 3 June 2003 / Mr. Gross, Switzerland, Socialist Group [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://assembly.coe.int/ASP/Doc/XrefViewHTML.asp?FileID=10177&Language=EN>
4. Regions and territories with special status in Europe: Resolution 261 Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe / 25th SESSION / 29 October 2013 / Bruno Marziano [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=2107887&Site=COE#P128_6478
5. Закон України Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 256-VIII від 17.03.2015) // Відомості Верховної Ради (ВВР). – 2014. – № 45. – ст.2043
6. World Atlas - Special Status Territories in the world [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.euratlas.net/geography/world/special_status/index.htm
7. Кім В. Заморожені конфлікти: ігри з нульовою сумою / Володимир Кім // Дзеркало тижня. Україна. – 2013. – № 21. – 14 червня
8. The Congress of Local and Regional Authorities of the Council of Europe / RECOMMENDATION 240 (2008) 30 May 2008 European Charter of Regional Democracy [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1287511&Site=C>
9. Оцінка ситуації на Сході. Зовнішньополітичні орієнтації населення / Соціологічна група „Рейтинг”, листопад, 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ratinggroup.com.ua/upload/files/RG_East_112014.pdf
10. Що об'єднує та роз'єднує українців - опитування громадської думки України, 22 січня 2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dif.org.ua/ua/polls/2015a/show-obednue-ta-rozednue-.htm>

УДК 323.28

Целуйко М.Є.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ТЕРОРИЗМ В УКРАЇНІ

Досліджується сутність явища тероризму з виділенням ключових ознак, які дозволяють відокремити його від суміжних явищ соціально-політичного насилля. Використовуючи ці ознаки, а також офіційне тлумачення тероризму, прийняте на законодавчому рівні, визначена доречність застосування терміну «тероризм» для характеристики насильницьких дій сепаратистські налаштованих формувань в Україні, виділено терористичну складову конфлікту.

Ключові слова: ознаки тероризму, терористичний акт, суб'єкт тероризму.

Целуйко М.Є.

ТЕРОРИЗМ В УКРАИНЕ

Исследуется сущность явления терроризма с выделением его ключевых признаков, которые позволяют отделить его от смежных явлений социально-политического насилия. Используя эти признаки, а также официальное трактование терроризма, принятое на законодательном уровне, определяется целесообразность применения термина «терроризм» для характеристики насильственных действий сепаратистски ориентированных формирований в Украине, выделяется террористическая составляющая конфликта.

Ключевые слова: признаки терроризма, террористический акт, субъект терроризма.

TERRORISM IN THE UKRAINE

The phenomenon of terrorism is examined in the article appointing the key features, which allow to separate it from the conformable phenomena of social-political coercion. Applying these features and terrorism official definition, accepted on a legislative level, the reasonability of application of term “terrorism” for coercion activities of separately disposed formations in Ukraine is defined, terroristic constituent of the conflict is extracted.

Key words: terrorism features, act of terrorism, the subject of terrorism.

Ще донедавна ми могли говорити лише про передумови появи і діяльності терористичних угруповань на території України, виокремлюючи серед них як внутрішні, так і зовнішні чинники. При цьому найбільш небезпечними все ж сприймалися ісламістські організації та особи, пов'язані з ними, загроза вважалася більш зовнішньою ніж внутрішньою і могла виходити або з Кримського півострову, де намагалися поширити свою популярність радикальні ісламістські течії, або від окремих осіб з так званих „гарячих точок” та терористично небезпечних країн, які в'їжджали на територію нашої країни. За цих умов боротьба з тероризмом була далеко не першочерговим завданням наших силових установ, хоча, реагуючи на міжнародні події і виклики національній безпеці, певні кроки щодо боротьби з тероризмом у законодавчій та економічній сферах у нашій країні все ж були зроблені починаючи ще з 1998 р., коли у Кримінальному кодексі була прописана відповідальність за терористичний акт.

Сучасний збройний конфлікт на Донбасі поставив проблему тероризму для України у перший ряд. З систематичними терактами вже зіткнулися столиця, східні і південні регіони країни й решта території стоїть перед загрозою їхнього поширення. Проте, що ж таке тероризм і чи всі насильницькі збройні дії можна до нього віднести, чи всіх суб'єктів конфлікту на Донбасі, які протистоять Україні, можна вважати терористами, слід визначити.

Першим необхідним кроком для розуміння будь-якого явища є визначення його поняття. Щодо тероризму, тут виникають певні труднощі, пов'язані з тим, що досі не існує визначення тероризму, узгодженого як на міжнародному рівні між країнами, так і у науковій сфері між дослідниками. Така ситуація викликана як складністю самого явища, так і вочевидь політичними причинами. Так, сьогодні існують десятки офіційних визначень, власних у кожній країні та міжнародній організації, а також численні

наукові визначення і підходи, вироблені в межах тієї чи іншої науки, які відповідно несуть на собі її відбиток. Зокрема вагомим внеском у розкриття сутності цього явища стали дослідження в межах юриспруденції (Л. Моджорян, Є. Ляхов, В. Ємельянов, В. Ліпкан, В. Лунеев, О. Сав'юк), психології (І. Іванов, О. Яхлов), соціології (А. Коровіков), історії (О. Будницький, О. Шахов, О. Вахромеев), військової справи (В. Антипенко), філософії (Х. Хофмайстер, Ж. Бодріяр, О. Бельков), політології (Р. Арон, Б. Хоффман, О. Степанова, Ж. Кепель, У. Лакер), теології (С. Баккіокі). Багатоманітність підходів, з одного боку, дозволяє більш повно розкрити явище, а з іншого – заплутує розуміння ключових характеристик і відокремлення власне тероризму від інших схожих за проявами явищ. Отже, спираючись на численні прояви сучасного тероризму за останні десятиліття, враховуючи те, що один перелік способів дій терористів (який має місце у міжнародних документах) не відображає сутності цього явища повною мірою, а також, беручи до уваги різноманітність його проявів (які розмивають межі між тероризмом і іншими насильницькими діями: війна, геноцид тощо), слід визначити основні ознаки тероризму які враховували би його специфічні риси й особливості.

1. По-перше, застосування насильницьких дій або погроза насиллям. Це відмічають всі визначення провідних науковців, політиків і власне терористів.

2. По-друге, особливість суб'єкта тероризму. Ця ознака викликає чимало дискусій серед науковців і політиків, що, зокрема, знаходить відображення у різних позиціях щодо суб'єкта [1]. Однак, спираючись на історію виникнення і розвитку тероризму у світі, на походження цього терміна у ХІХ ст., суб'єктом тероризму є недержавні структури, тобто організації приватних осіб, які не перебувають на службі у держави, не мають верховної влади над об'єктами насильства. Дії ж державних служб слід називати своїми іменами: військовий напад, геноцид, терор

тощо або ж держава, яка спонсорує тероризм.

3. Третьою ознакою можна вважати багатооб'єктність замахів терористів. Вона розкриває соціально-політичний характер цього феномена. Тероризм як явище, яке відбувається в суспільстві, здійснює на нього певний вплив. Це не може не стосуватися владних структур, які проводять внутрішню і зовнішню політику. Механізмом тиску на владу є діяльність, яка складається з двох етапів: 1) вплив терористичних груп на соціальні маси в державі (за допомогою насильницьких дій або загрози ними); 2) тиск соціальних мас (груп) на владу, який змушує останню здійснювати певні дії. Мова йде про фізичне насилля, яке застосовується щодо одних осіб, в той час як психологічний тиск, з метою схилення до необхідної поведінки або прийняття певного рішення, здійснюється на інших осіб. Об'єктом фізичного насилля виступають переважно соціальні групи (група), а об'єктом психологічного тиску є керівні органи держави [2 с. 38]. Для терористів не завжди обов'язковим є негайне виконання їхніх вимог (вони і декларуватися можуть не одразу) під час захоплення заручників або після певного вибуху. Вони на це і не чекають. Для них значно важливішим є створення такої соціальної атмосфери, яка буде сприяти виконанню їхніх вимог (страху, напруги, неспокою тощо). Отже, тиск на кінцевий об'єкт здійснюється не прямим, а опосередкованим шляхом здебільшого через населення.

4. Характерною рисою тероризму є цілі терористичної групи. У будь-якому випадку вони стосуються політики держави. Як правило, цілі діяльності терористичної організації, що спрямовані на зміну існуючих суспільних відносин, містяться в ідеологічних доктринах, на які вона спирається [3, с.33]. Деякі дослідники вважають, що терористичні групи можуть переслідувати цілі, які не торкаються політики держави. Наприклад, визволення членів організації з в'язниці, пограбування або захоплення заручників тощо. Проте зв'язок між акціями із суто політичними цілями та акціями, які, на перший погляд, не мають ніякого відношення до політики, полягає у тому, що терористична організація, окрім головної мети, має так звані „проміжні цілі” (завдання) [4, с.119-120], спрямовані на забезпечення існування групи (матеріальне, кадрове, ідеологічне та інші види забезпечення). Ці завдання підпорядковані кінцевій

мети, яка стосується політики держави у будь-якій сфері: економічній, національній, релігійній, правовій, екологічній тощо. До завдань можна також віднести тиск на населення чи окремі соціальні групи: залякування, викликання почуття роздратованості або апеляції до прагматизму (зіставленню втрат і переваг від певної політики). Ці завдання виступають засобом досягнення значно більш далекоюсяжних цілей. Отже, забезпечення досягнення кінцевої мети, яка стосується політичних дій держави, відбувається за допомогою реалізації проміжних завдань.

5. П'ята ознака тероризму – це ідеологічне мотивування насилля. Мова йде про те, що кожна терористична організація має певний ідеологічний фундамент, на якому вона створювалася і який зараз виступає формальним мотивом її діяльності. Певну ідеологію як цілісну систему поглядів та ідей породжують об'єктивні умови, в яких вона виникає. У ній відображені усвідомлення і ставлення певної групи людей до дійсності й один до одного, соціальних проблем і конфліктів, а також у ній містяться цілі діяльності, спрямовані на зміну чи підтримку наявних суспільних відносин. Зокрема, терористична ідеологія – це комплекс украї радикальних ідейних настанов (украї лівих, украї правих, націонал-екстремістських, сепаратистських, великодержавних, релігійних, соціально-економічних і духовно-психологічних), які виступають теоретичним обґрунтуванням застосування насилля в різній формі на нелегітимній основі заради досягнення певних цілей [5, с. 206-207]. Виходячи з цих цілей, визначаються завдання, а також засоби і методи їх реалізації.

6. Наступною ознакою тероризму є така його властивість як орієнтування на публіку. На це вказується ще у перших спробах дати міжнародне визначення тероризму, зокрема, у Статті 1 проекту резолюції про тероризм III Міжнародної конференції з уніфікації кримінального законодавства (Брюссель, 1930 р.). Як зазначають багато науковців, тероризм більше ніж наполовину спектакль, який розігрується за допомогою ЗМІ для того, щоб створити атмосферу небезпеки, роздратованості, кризи. Тому в більшості випадків організації все ж беруть на себе відповідальність за терористичні акти, навіть якщо вони вчинені іншими. При цьому ЗМІ виступають необхідним інструментом стратегії впливу терористів. Деякі крупні

організації мають навіть окремий підрозділ, відповідальний за роботу з журналістами.

7. Ще однією ознакою тероризму можна назвати відсутність прив'язаності, залежності терористичної групи від населення певної території. Терористам не потрібна масова підтримка населення, вони, на відміну від партизанських або повстанських загонів, від неї не залежать. У матеріальному плані терористи можуть забезпечити себе за допомогою пограбування банків і магазинів, рекету, отримання викупу через заручників, від торгівлі наркотиками тощо. До того ж вони можуть отримувати фінансування та інші види матеріального забезпечення з боку діаспор, заможних прибічників і співчутливців, інших терористичних організацій, а також допомогу від держав. Людський ресурс поповнюється за допомогою поширеної практики вербування із родичів і знайомих членів організації або просвітницької діяльності серед молоді, благодійності серед бідних прошарків суспільства, залучаючи їх таким чином на свій бік. Також до лав терористичних рухів приєднуються і професійні бойовики, які брали участь у певній локальній війні (в Афганістані, Югославії, Чечні, Іраку, Лівії тощо). Це кваліфіковані кадри, які заробляють гроші, проводячи певні збройні операції, тобто терористичні організації практикують військове найманство.

Таким чином, наведені характеристики дозволяють запропонувати таке визначення сучасного тероризму як виду соціально-політичної боротьби недержавних формувань, що полягає у систематичних, ідеологічно обґрунтованих, публічних, загальнонебезпечних насильницьких діях або погрозах такими діями щодо всього населення чи окремих соціальних груп заради досягнення цілей, що стосуються політики держави.

Повертаючись до нещодавньої активної фази збройного конфлікту в Україні, в діях прибічників так званих „ДНР”, „ЛНР” можна було одразу виділити ті ознаки, які мали місце: це насилля з боку певних недержавних структур (донські козацькі загоны, збройні угруповання О. Мозгового, О. Беднова, І. Безлера та інших польових командирів), в основі якого лежить певна ідеологія та політичні цілі. Проте це так звані суміжні ознаки, що притаманні не лише терористичній діяльності, але й, зокрема, партизанській. Для віднесення явища саме до тероризму потрібна ще наявність відповідного механізму дії, тобто опосередкований вплив на владу через

населення (його залякування за допомогою насилля, використання ЗМІ для розголосу терактів). Отже, згідно з ознаками тероризму не всі дії бойовиків підпадають під нього.

У конфлікті на території України насильницьку діяльність сепаратистів можна поділити на ту, що ведеться на підконтрольній їй території, та на іншій території України. На власній території насилля, яке ними вчинюється, це 1) обстріли населених пунктів на кордоні з контрольованою українськими військами територією; 2) це відбирання майна, 3) викрадення, вбивства або утримання у полоні, 4) залякування як простих мешканців, які підтримують ідею залишитись у складі України і вчинюють для цього відповідні дії (передають розвідінформацію, публічно висловлюють свою позицію тощо), так і представників місцевої влади (депутатів, чиновників, бойових ватажків, які контролюють окремі регіони та ін.), журналістів, іноземних мешканців. Серед цих дій не всі можна віднести до терористичних. У першому випадку об'єктом насилля є українські війська, а жертви серед мирного населення стають побічним ефектом від обстрілів військових. Останні в свою чергу ведуть обстріли у відповідь. Такі рівні за силою обстріли один одного можна називати військовими діями, а не тероризмом, оскільки тероризм передбачає асиметричні дії. Другий вид діяльності більш схожий на тероризм, але на своїй території сепаратисти і є політична влада, а, отже, впливати за допомогою населення на самих себе їм не потрібно, тобто мета насилля щодо населення, політиків, бойовиків інша ніж при тероризмі – добитися покори, мінімізувати зрадництво. Що стосується відбирання майна, тут є мета особистої наживи або на колективні потреби бойовиків, у будь-якому випадку без публічного розголосу і подальшого залякування. Взагалі вони не зацікавлені налаштовувати проти себе мирне населення, навпаки, частково вони від нього залежать (адже населення поповнює військові кадри, працює на підтримку свого ж суспільства), а боротьба з інакомислячими з боку влади на підконтрольній їй території називається терором або окремими актами терору. Саме так можна назвати дії повстанців щодо свого населення.

Зовсім інший характер мають дії сепаратистів та їхніх прибічників за межами так званих „ДНР” і „ЛНР”. Найбільша активність проявляється в Одесі, Харкові і Києві та полягає у застосуванні фіктивних

мінувань (так званий „телефонний тероризм”), у підготовці і здійсненні реальних підривів, зокрема, на залізничних коліях з метою зіпсування майна (допоки обходилося без жертв), в офісах волонтерів, бізнесменів, публічних приміщеннях, де знаходяться випадкові люди, просто на вулиці. Ця діяльність вже призвела до людських жертв і має характерні ознаки тероризму. По-перше, фізичне насильство здійснюється на території, над якою вони не мають влади. По-друге, об’єктом фізичного насильства не є армія або недержавні військові формування, використовується традиційна зброя нетрадиційними способами (підрив символічних об’єктів і житлових будинків, застосування військової сили проти мирного населення). Отже, це асиметричні дії, які здійснюються за допомогою так званої „стратегії тероризму” із залученням партизанської тактики, методами непрямой конфронтації, головною метою яких є підрив морального духу противника. Третьою ознакою того, що дії за межами „ДНР”, „ЛНР” саме терористичні, є наявність цього опосередкованого механізму впливу, коли метою фізичного насильства є створення певної психологічної атмосфери серед населення, що в подальшому має вплинути на діяльність влади, прийняття або неприйняття нею певних рішень в інтересах терористів. Така боротьба набуває затяжного характеру. У Харкові, Одесі, Києві за допомогою терактів відбувається не лише залякування адресної групи (волонтерів, активістів), а загалом широкого суспільства, для того, щоб жоден не відчував себе у безпеці. Такі дії викликають страх, невдоволення владою, яка не в змозі зупинити терористів, у гіршому випадку – паніку, стрес. У цьому разі кількість тверезо мислячих громадян зменшується, а таких, що схильні до пошуку простих і швидких рішень збільшується. Об’єктом цих рішень, зазвичай, стають представники влади, які є винними у не вирішенні ситуації. Саме до цієї думки підштовхують населення терористи. Це є першим моментом – підірвати позиції влади в очах суспільства, що повинно привести до пред’явлення вимог до влади (вигідних терористам або їхнім симпатикам), масових акцій із залученням вже готових до активних дій або насилля груп. Другий момент – окрім залякування, теракти змушують частину громадян замислитися і зайняти певну соціально-політичну позицію: одних налаштовуючи проти терористів та їхніх ідей (відділення від

України, підтримки „ДНР”, „ЛНР”, створення „народних республік”), викликаючи злість та бажання помститися, інших налаштовуючи на заспокоєння терористів (вирішення конфлікту на Донбасі на умовах сепаратистів), при цьому до другої категорії відносяться як латентні симпатички ідей терористів, так і нейтральні до них, але налякані громадяни. У контексті соціального спокою це розділення чим вище, тим небезпечніше. Теракти у містах України мають за мету продемонструвати, що прибічники „народних республік” готові боротися, у них „довгі руки”. Це повинно надихати прибічників і залякувати інших громадян, волонтерів, лишати суспільство спокою, готувати підґрунтя для більш активних дій, включаючи військовий сценарій. Проте тут для терористів (як сталося, зокрема, в Іспанії) вже важливо не помилитися з кількістю симпатиків і активних противників.

Також є ідеологічна мотивація насилля, політичні цілі, орієнтація на максимальний розголос, публічний ефект і неприв’язаність терористів до певних регіонів, тобто незалежність від місцевих ресурсів. Адже відомо про зовнішнє постачання вибухівки у діючі в Одесі і Харкові терористичні групи, зовнішній інструктаж членів груп, які є як місцевими, так і немісцевими мешканцями, тобто діяльність терористичних груп не потребує великих ресурсів і легко може мати зовнішніх спонсорів. До того ж ми бачимо чітку кореляцію між активністю терористичних дій у містах України і політикою Росії щодо ескалації конфлікту, обидва ці показники на сьогодні знизилися.

Отже, ми можемо говорити, що насильницька діяльність так званих повстанців є різноманітною, частина її має ознаки терористичної, а частина – ні. Мінімальна кількість таких ознак відсутня у діях на контрольованій „ДНР”, „ЛНР” території та у зіткненнях з українськими збройними силами, натомість на усій іншій території України де-факто реалізується саме „стратегія тероризму”.

Окрім розуміння сутнісної сторони явища, є ще його юридичне офіційне трактування, прийняте державою. Враховуючи відсутність єдиного міжнародного визначення тероризму, на яке могла б спиратися наша держава, розглянемо, як трактується це явище і пов’язана з ним діяльність в українському законодавстві. Власне поняття „тероризм” з’являється в українському законодавстві лише у 2003 р. в

тексті „Закону про боротьбу з тероризмом”. До цього часу основні визначення діяльності, пов’язаної з тероризмом, знаходилися і зараз знаходяться у кримінальному кодексі України. Він хоча і не містить визначення тероризму, але передбачає шість складів злочинів, які встановлюють відповідальність за певні види терористичних дій, а саме: терористичний акт (ст. 258), залучення до проведення терористичного акту (ст. 258-1), публічні заклики до здійснення терористичного акту (ст. 258-2), створення терористичної групи або організації (ст. 258-3), сприяння проведенню терористичного акту (ст. 258-4), фінансування тероризму (ст. 258-5) [6]. Нас же більше цікавить визначення терористичного акту, отже, це суспільно небезпечна діяльність, яка полягає у свідомому, цілеспрямованому застосуванні насильства шляхом захоплення заручників, підпалів, убивств, тортур, залякування населення та органів влади або вчинення інших посягань на життя чи здоров’я ні в чому не винних людей або погрози вчинення злочинних дій з метою досягнення злочинних цілей [7]. Таке визначення тероризму є надто широким, всеохоплюючим, оскільки під нього підпадають не тільки власне терористична діяльність, а й будь-які насильницькі злочини або загроза ними.

Таким чином, застосування терміну „тероризм” для характеристики насильницької діяльності сепаратистськи налаштованих угруповань в Україні не протирічить офіційному визначенню цього явища. Проте як у багатьох подібних конфліктах, тероризм співіснує з іншими насильницькими явищами (симетричні військові дії, терор, диверсійна діяльність, політичні та чисто

кримінальні вбивства, мародерство). Серед усієї різноманітності насилля у цьому конфлікті тероризмом можна вважати лише окрему частину, яка відповідає його сутнісним ознакам (асиметричність, багатооб’єктність замахів, орієнтація на розголос, політичні цілі). Відповідно терористичним групами або терористами можна вважати суб’єктів цієї діяльності, які водночас можуть бути й суб’єктами військових дій, диверсій тощо. Отже, цей конфлікт не є боротьбою з терористичною організацією у чистому вигляді, а лише має окремі прояви тероризму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Станиславская А. Проблема борьбы с терроризмом в современном мире / А. Станиславская. – Bialistok: „INTERGLOB”, 2004. – 124 с.
2. Емельянов В.П. Терроризм и преступления с признаками терроризирования: уголовно-правовое исследование / В.П. Емельянов. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2002. – 289 с.
3. Гупта Діпак К. Тероризм та політичне насильство: як їх розуміти / Діпак К. Гупта. – К.: Основи. – 2010. – 400 с.
4. Бояр-Созонович Т.С. Международный терроризм: политико-правовые аспекты. / Т. Бояр-Созонович. – Киев; Одесса: Лыбедь, 1991. – 161 с.
5. Афанасьев Н.Н. Идеология терроризма // Социально-гуманитарные знания. – 2001. – №6. – С. 205-220
6. Кримінальний кодекс України [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14/page8>
7. Закон України «Про боротьбу з тероризмом» [Електронний ресурс]: Верховна Рада України. – Режим доступа: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/638-15>

УДК 321:323.17

Сліпецька Ю.М.

Львівський національний університет імені Івана Франка

ПІВНІЧНА БУКОВИНА: КОНФЛІКТНИЙ ПОТЕНЦІАЛ У КОНТЕКСТІ СОЦІОПОЛІТИЧНОГО РОЗМЕЖУВАННЯ В УКРАЇНІ

Здійснено концептуальний аналіз етнокультурних, демографічних, історичних і політичних особливостей Північної Буковини як регіону України. Визначено, що за умови політизації румунського питання Північна Буковина може стати джерелом сепаратистських настроїв в Україні. Крім того, простежено особливості електорального процесу в регіоні в період незалежності.

Ключові слова: Північна Буковина, соціополітичне розмежування, конфліктний потенціал, етнічна меншина, політизація етнічності, іредентизм, сепаратизм.

Слипецкая Ю. М.

СЕВЕРНАЯ БУКОВИНА: КОНФЛИКТНЫЙ ПОТЕНЦИАЛ В КОНТЕКСТЕ СОЦИОПОЛИТИЧЕСКОГО РАЗМЕЖЕВАНИЯ В УКРАИНЕ

Осуществлен концептуальный анализ этнокультурных, демографических, исторических и политических особенностей Северной Буковины как региона Украины. Определено, что при политизации румынского вопроса Буковина может стать источником сепаратистских настроений в Украине. Кроме того, прослежены особенности электорального процесса в регионе в период независимости.

Ключевые слова: Северная Буковина, социополитическое размежевание, конфликтный потенциал, этническое меньшинство, политизация этничности, ирредентизм, сепаратизм.

Slipetska J.

NORTHERN BUKOVINA: CONFLICT POTENTIAL IN THE CONTEXT OF SOCIO-POLITICAL CLEAVAGE IN UKRAINE

The article analyzes the conceptual ethnic, cultural, demographic, historical and political characteristics of Northern Bukovina region of Ukraine. It is determined, that politicization of the Romanian nation in Northern Bukovina can become a source of separatism in Ukraine. Furthermore, features of the electoral process in the region during the period of independence have been traced.

Key words: Northern Bukovina, sociopolitical cleavage, conflict potential, ethnic minority, the politicization of ethnicity, irredentism, separatism.

Тривалий і доволі складний історичний шлях становлення української державності, позначений, з одного боку, історичною розділеністю її територій, а з іншого – штучним „роздмухуванням” регіонального протистояння, помножений на російську агресію на південному сході країни, змушують нас шукати потенційно конфліктогенні регіони, які за певних умов можуть спровокувати новий виток сепаратизму. Північна Буковина стала предметом нашої дослідницької уваги в силу, з одного боку, своєї етнічної самобутності та різноплановості, а з іншого – високого потенціалу конфліктності.

Мета статті – дослідити конфліктний потенціал Північної Буковини з огляду на можливість появи нової лінії соціополітичного розмежування в Україні.

Північна Буковина в політологічному аспекті стала предметом дослідження широкого кола науковців. Проте чи не найгрунтовніше ця проблематика розкрита в роботах І. Зварича, О. Круглашова, О. Склярської, М. Дністрянського, І. Студеннікова, В. Ткаченко, М. Вавринчука.

Північна Буковина – історична назва території сучасної Чернівецької області, яка знаходиться на пограниччі з Румунією та Молдовою. Варто зазначити, що цей регіон має яскраву етнічну специфіку, багатий в мультикультурному плані. Він чи не найпізніше (а саме у 1944 році) увійшов до складу УРСР, що звичайно залишило свій відбиток на політичній культурі краю.

Головні проблеми етнополітичного характеру в Північній Буковині проявляються у вигляді румунофільства, політизації „румунського руху”, що орієнтує своїх послідовників на відокремлення від України та приєднання до Румунії; зовнішні впливи на загострення етнополітичної ситуації в регіоні. Висувалися навіть радикальні пропозиції створення румунської національно-територіальної одиниці на загальному тлі висунення Румунією територіальних претензій до України [1, с. 112].

На політизацію українських румун впливає також компактність проживання на обмеженій території, яка межує з історичною батьківщиною. Слід відзначити, що більшість румунського населення України мешкають у прикордонній з Румунією Чернівецькій області. Ареал розселення румунів у Чернівецькій області в більшості охоплює Герцаївський, частину Сторожинецького, Глибоцького, Новоселицького районів [див.: 2, с.105-110]. Безперечно, Чернівецька область України – багатонаціональний край. За останнім переписом населення тут проживають представники 69-ти національностей. Найчисленніші меншини – румуни – 12,5%, молдовани – 7,3%, росіяни – 4,1%, поляки – 0,4%, білоруси – 0,2%, євреї – 0,2%¹.

¹ За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р

Що стосується українців, то у національному складі області їхня чисельність становить 689,1 тис. осіб, або 75% від загальної кількості населення. За роки, що минули від перепису населення 1989 р. до

перепису 2001 р., кількість українців зросла на 3,4%.

Таблиця 1

Склад населення області

<i>Національність</i>	<i>Кількість (тис. осіб)</i>	<i>2001 рік (у % до підсумку)</i>	<i>1989 рік (у % до підсумку)</i>
Українці	689,1	75,0	70,8
Румуни	114,6	12,5	10,7
Молдовани	67,2	7,3	9,0
Росіяни	37,9	4,1	6,7
Поляки	3,4	0,4	0,5
Білоруси	1,5	0,2	0,3
Євреї	1,4	0,2	1,8
Інші національності	3,9	0,4	0,2

Порівнюючи результати перепису населення 2001 і 1989 рр., ми можемо також побачити зростання на 14,2% представленості румун в області. Що стосується інших національностей, то їхня чисельність у краї зменшилася: на 20,5% – молдаван, на 39,9% – росіян, на 28,4% – поляків, на 48,2% – білорусів. На нашу думку, зменшення чисельності ряду національних меншин пов'язана із їхньою еміграцією на етнічну батьківщину, зокрема в пошуках роботи.

На думку М. Дністрянського, Буковина мала переважно двоетнічний україно-румунський характер, але із значною часткою євреїв і німців. Українська етнічна територія поширювалася насамперед на північну частину, так звану Північну Буковину, хоча з огляду на дифузний характер україно-румунської етнічної межі, окремі українські поселення заходили у південну частину, а румунський – у північну. З огляду на особливості етнорелігійних взаємин (більшість румун та українців були православними) в межах Буковини, на відміну від Галичини, етнонаціональну структуру населення могли розкрити лише дані австрійських переписів за ознакою рідної мови. Так, матеріали перепису населення 1900 року засвідчили, що українці становили більшість у Вашківському, Винницькому, Заславському, Кіцманському та Чернівецькому повітах. Ареали української етнічної території включали й менші частини Сторожинецького, Серетського, Радовецького і Кімполукзького повітів. У населенні крайового центру м. Чернівці українці хоч і були в меншості (близько 20%), але кількісно

переважали румунський елемент, що було одним із чинників досить помітного українського культурно-політичного піднесення в Буковині в другій половині 20 століття [3, с. 143-144].

Північна Буковина є регіоном з етнічною специфікою. Головні проблеми етнополітичного характеру проявляються у вигляді румунофільства, політизації „румунського руху”, що орієнтує своїх послідовників на відокремлення від України та приєднання до Румунії. Даються взнаки й зовнішні впливи на загострення етнополітичної ситуації в регіоні. На політизацію українських румун, передусім, впливає компактність проживання на обмеженій території, яка межує з історичною батьківщиною. Те, що колись Північна Буковина – головна територія розселення цієї етнотності, була у складі „Великої Румунії”, є постійним джерелом іредентистських прагнень з боку радикальних політичних сил сучасної Румунії. Цю тенденцію підсилюють й останні заяви державних діячів Румунії на кшталт того, що „частина південної України – це територія Молдови” (так само, як і Північна Буковина), Паризький договір 1947 р., який визначив кордони Молдови та Румунії, „застарів і повинен бути анульований”. Робляться заяви про те, що „молдавської нації не існує в природі”, про неминучість об'єднання „розділеного румунського народу в рамках єдиної Європи з метою досягнення мети „всіх румунів” щодо аншлюсу „Бессарабії” у якості першого кроку по денонсації пакту Ріббентропа-Молотова. Таким чином, Руму-

нія сповна офіційно висуває територіальні претензії Україні.

У Чернівецькій області видаються 12 місцевих газет, орієнтованих на румуномовне населення: „Газета де Герца”, „Стрілець (Аркашул)”, „Плаї роминеск”, „Буковинський край” (двомовна), „Рідний край”, „Новий день”, „Слово правди”, „Свобода слова”, „Молодь”, „Дзвін Буковини”, „Конкордія”, „Зоріле Буковиней”.

На нашу думку, джерелом етнічного протистояння в Північній Буковині може бути так зване „румунське питання”. Румуни – це саме та національна меншина, яка готова активно відстоювати свої національні інтереси в краю. За певних умов вона із „групи в собі” може перетворитися на „групу для себе” із радикалізацією вимог, особливо зважаючи на факт існування активної підтримки з боку їхньої етнічної батьківщини.

З одного боку, мова йде про повільну інтеграцію етнічних румун в українське політичне й культурне середовище (91,9% румун рідною назвали мову своєї національності і лише 41,3 % румунів Чернівецької області вільно володіють українською мовою). Відтак, на думку О. Склярської, низький рівень володіння українською мовою створює суспільно-політичні проблеми для національних меншин краю, адже вони не можуть брати рівноправну участь в політичному, громадському житті держави і апіорі психологічно орієнтовані в румунське суспільство [2, с. 106].

З іншого боку, на думку І. Зварича, на загострення етнополітичної ситуації в Північній Буковині чи не найбільше впливають зовнішні чинники. Зокрема, йдеться про постійні іредентистські прагнення з боку радикально налаштованих політичних сил сучасної Румунії. Цю тенденцію підсилюють й періодичні заяви державних діячів Румунії, в яких присутні натяки на територіальні претензії до України [1, с. 112].

Румунська преса неодноразово поширювала тезу про те, що українсько-румунські кордони начебто не гарантовані міжнародними договорами (хоча вони закріплені в таких міжнародно-правових актах, як Паризька мирна угода 1947 р., Гельсінський заключний акт 1975 р., Паризька хартія для нової Європи ОБСЄ 1990 р.) і тому можуть бути переглянуті. Мотивується це тим, що Україна на той час, коли були підписані ці документи, мовляв, не була суб'єктом міжнародного права і не брала участі у їх підписанні. А радянсько-румунська угода,

яка фактично була єдиною юридичною базою вирішення лінії державного кордону, була денонсована ще в 1993 році.

Цікаво, що 24 червня 1991 р. парламентом Румунії було прийнято декларацію про „Пакт Молотова-Ріббентропа та його наслідки для України”, де власне згадувалося про нібито приналежність Бессарабії, Герцаївського краю та Північної Буковини до Румунії. Як реакція – Верховна Рада ще тодішньої УРСР у своїй заяві від 5 липня 1991 р. оцінила такі дії румунської сторони як територіальні претензії до України [4, с. 101-102].

Саме територіальні питання тривалий час затримували розробку й підписання двостороннього політичного договору між Україною і Румунією. Особливо спірною виявилася стаття щодо відмови від будь-яких територіальних претензій, особливо з боку Румунії. І лише в 1997 році Договір про відносини добросусідства та співробітництва був ратифікований румунською стороною. Досягнути компромісу вдалося лише завдяки реалізації західноєвропейського інтеграційного курсу Румунією.

Проте й надалі доволі часто можна почути заяви державних діячів Румунії, на кшталт „частина південної України – це територія Молдови”; Паризький договір 1947 р, який визначав кордони Молдови і Румунії, „застарів і повинен бути анульований”, а також те, що неминучим є об'єднання „розділеного румунського народу” в рамках єдиної Європи з метою досягнення мети „всіх румунів” – аншлосу Бессарабії через денонсацію пакту Ріббентропа-Молотова [5, с. 72].

Питання територіальної приналежності Північної Буковини і Південної Бессарабії, острова Зміїний, збирання „історичних” румунських земель до „унітарної румунської держави” зараз займають чільне місце у виборчих платформах і програмних документах практично всіх політичних партій Румунії.

Слід зазначити, що скандал навколо розмежування територіальних вод острова Зміїний розгорівся після того, як у 1980-х роках на шельфі навколо острова були виявлені родовища нафти й газу. Судова тяганина стосовно того, чи вважати Зміїний островом чи скелею розпочався після того, як 16 вересня 2004 р. Румунія зробила відповідне подання в Міжнародний суд в Гаазі. Остаточне рішення по справі було ухвалене 3 лютого 2009 р., згідно з яким Зміїний було визнано таки островом, але при цьому він не може вважатися частиною

прибережної лінії України при делімітації кордону.

Що стосується громадських організацій, то у 1989 р. в Чернівецькій області було відкрито Товариство румунської культури ім. Міхая Емінеску, що ставило головним завданням своєї діяльності пропаганду приєднання північно-буковинських земель до складу Румунії. Антиукраїнський характер мали й інші акції румунських активістів великодержавницького руху, зокрема дії „Національного комітету возз'єднання”. Показово, що активну участь в таких акціях брали високопосадовці, зокрема міністр Румунії у справах молоді та спорту восени 1995 р. заявив, що створення „Великої Румунії” покладається на румунську молодь, яка проживає в Україні [2, с. 108]

Серед інших радикальних громадських організацій Румунії, які підтримують зв'язки з румунською діаспорою в Україні, слід відзначити „Румунську культурну фундацію”, рух „За Бессарабію і за Буковину”, „Герцаївський край”. Ці організації, за словами Г. Луцишин, ініціюють різноманітні гуманітарні та політичні акції на підтримку румунської меншини в Україні, а також слідкують за дотриманням прав етнічних румунів, вимагаючи їх активнішої підтримки владними структурами Румунії [6]. Більше того, Румунія бере участь у розбудові культурно-освітньої інфраструктури в місцях компактного проживання румун, інвестує в різного роду економічні та культурні проекти.

Крім того, румунська сторона заохочує мешканців Буковини наданням румунського громадянства, зокрема за неофіційними даними, осіб, які отримали румунський паспорт, лише на території Чернівецької області вже нараховується від 10 до 30 тис. Таким чином, це сприяє зміцненню політичного впливу Румунії у Північній Буковині.

Що стосується економічної співпраці Північної Буковини та Румунії, то 22 вересня 2000 р. було створено єврорегіон „Верхній Прут”, членом якого, окрім Чернівецької області, стали також Єдинецький та Белцький повіти Молдови та Сучавський і Ботошанський повіти Румунії [7]. В цьому плані особливо актуальним стає транскордонне та прикордонне співробітництво України та Румунії, що реалізується шляхом різного роду програм з підтримки малого та середнього бізнесу, культурної співпраці, подолання негативних історичних стереотипів.

Якщо коротко охарактеризувати електоральні особливості Північної Буковини, то

варто відзначити, що загалом голосування тут вписується в загальну картину виборів у Західному регіоні. Північну Буковину можна віднести до так званого „помаранчевого” електорального поясу. На думку М. Гутора, який проаналізував виборчий процес на Буковині під час президентських виборів-2004, „за явної переваги В. Ющенка над В. Януковичем на більшості дільниць дещо нижчий за загальнообласний результат простежується в місцях проживання румуномовного населення краю, в прикордонних із Румунією та Молдовою населених пунктах. Таке явище можна пояснити впливом на електорат духовенства УПЦ (Московського патріархату), адже переважна більшість румуномовного населення – православні [8, с. 123].

Що стосується місцевих виборів-2010, то лідером виборчих перегонів тут стала Партія регіонів, яка в загальному підсумку отримала 48 мандатів (18 – в багатомандатному окрузі і 30 – по одномандатних округах), далі йдуть „Фронт Змін” – 23 депутати, ВО „Батьківщина” – 17 депутатів, „Наша Україна” – 9 депутатів, ВО „Свобода” – 4 депутати, Соціалістична партія України – 1 депутат, Народна партія – 1 депутат, Громадянська позиція – 1 депутат.

На думку О. Круглашова, основними джерелами етнічно-політичної напруги у регіоні, що можуть стати причиною міжнаціональних конфліктів, є:

– негативний вплив з боку окремих політичних і громадських організацій, держав (чи держави) на міжнаціональні стосунки;

– низький матеріальний рівень життя людей в прикордонній області, який спонукає їх до масового виїзду за кордон та породжує негативні соціально-політичні настрої;

– міжнаціональні стосунки між румуномолдовським населенням та євреями, росіянами, українцями містять небезпеку зростання недовіри, відчуження від інших національностей, які відносно малочисельні, але демонструють значний рівень невдоволення своїм національно-культурним становищем, оскільки вважають, що їхні інтереси незаслужено залишаються поза увагою влади та громадськості;

– критично низький рівень громадянської свідомості, яка повинна виступати основою консолідації представників титульної нації та інших національних громад;

– помітне зростання настроїв на користь ревізії існуючих кордонів взагалі і насамперед серед румуномолдовського населення,

які несуть потенційну загрозу територіальній цілісності та суверенітету України;

– дається взнаки не завжди толерантна й виважена позиція щодо етнічних почуттів як румунських, так і українських ЗМІ, які інколи створюють „образ ворога” в особі певної національної громади [9].

Таким чином, основним джерелом нестабільності та політизації етнічності в Північній Буковині виступає румунська етнічна меншина, яка значною мірою черпає свій конфліктний потенціал ззовні, користуючись підтримкою окремих громадських організацій і політичних сил Румунії. На політичну стабільність Північної Буковини як потенційно конфліктогенного регіону впливає її прикордонне з Румунією положення, а також постійні іредентистські заяви з боку радикально налаштованих політичних сил сучасної Румунії. Гостро стоїть проблема подвійного громадянства, особливо в контексті заяв про необхідність включення Чернівецької області до території Румунії. Власне все це у комплексі становить небезпеку появи нового джерела сепаратизму в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Зварич І. Етнополітика в Україні: регіональний контекст / І. Т. Зварич. – К.: Дельта. – 2009. – 320 с.
2. Склярська О. Міждержавні взаємини України з Угорщиною та Румунією як чинник політико-географічних процесів в прикордонних районах / О. Склярська // Вісник Львівського національного університету. Серія міжн. відн, 2008. – Вип. 25. С. 105-110
3. Дністрянський М. С. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики: [моногр.] / М.С. Дністрянський; МОН України, Львівський національний університет імені Івана Франка., Львів: Літопис: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – 479 с.
4. Студенніков І. Єврорегіон „Нижній Дунай” як чинник стабільності, добросусідства і розвитку // На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів: Проект Київського центру Ін-ту Схід-Захід / за ред. С.Максименка та І.Студеннікова / І. Студенніков, В. Ткаченко – Київ: Логос, 2000.
5. Вавринчук М. П. Етнополітична безпека в системі національної безпеки України на етапі сучасного державотворення: Монографія / М. П. Вавринчук – К.: Правова єдність, 2009. – 288 с.
6. Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку [Електронний ресурс]. – 2009. – Вип. 21. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Unir/2009_21/38.pdf
7. Україна задоволена, що Зміїний визнали островом [Електронний ресурс] // Українська Правда, 3.02.2009. – Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/02/3/3708240/>
8. Гутор М. Електоральні процеси у Чернівецькій області на прикладі виборів 2004 року / М. Гутор // Політичний процес в Україні в 2004 році: регіональні аспекти (Матеріали конференції, Львів 12 лютого 2005 р.) / Упоряд. Романюк А, Скочиляс Л.–Львів: ЦПД, 2005, 152 с. – С. 120-125 <http://www.franko.lviv.ua/faculty/Phil/Gujtor.pdf>
9. Круглашов А. Буковинська етнополітична мозаїка: історична спадщина та сучасні тенденції [Електронний ресурс] / А. Круглашов // Політичний менеджмент. – 2004. – № 2. – С. 47-64, – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=24&c=283>

УДК 323:352.07(4-191.2)

Бровко О.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

РОЗВИТОК МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ В ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ КРАЇНАХ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ (НА ПРИКЛАДІ КРАЇН ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ)

Розглянуто розвиток місцевого самоврядування в країнах Вишеградської четвірки. Проаналізовано адміністративно-територіальні перетворення, що відбулися в країнах Центрально-Східної Європи в результаті проведення адміністративно-територіальних реформ. Дається оцінка результатам і наслідкам реформ в країнах Вишеградської четвірки та розглядається можливість використання їх досвіду в Україні.

Ключові слова: місцеве самоврядування, адміністративно-територіальний устрій, адміністративно-територіальна реформа, Центрально-Східна Європа, країни Вишеградської четвірки, Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина.

Бровко О.В.

РАЗВИТИЕ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ В ПОСТКОМУНИСТИЧЕСКИХ СТРАНАХ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ (НА ПРИМЕРЕ СТРАН ВИШЕГРАДСКОЙ ЧЕТВЕРКИ)

Рассмотрено развитие местного самоуправления в странах Вышеградской четверки. Проанализированы административно-территориальные преобразования, произошедшие в странах Центрально-Восточной Европы в результате проведения административно-территориальных реформ. Дается оценка результатам и последствиям реформ в странах Вышеградской четверки и рассматривается возможность использования их опыта в Украине.

Ключевые слова: местное самоуправление, административно-территориальное устройство, административно-территориальная реформа, Центрально-Восточная Европа, страны Вышеградской четверки, Чехия, Словакия, Польша, Венгрия.

Brovko O.

THE DEVELOPMENT OF LOCAL SELF-GOVERNMENT IN THE POSTCOMMUNIST STATES: COMPARATIVE ANALYSIS (EXAMPLE OF VISHEGRAD COUNTRIES)

The article deals with the development of local self-government in the Visegrad countries. The administrative-territorial transformations which took place in Central-Eastern European countries as the result of administrative-territorial reforms are analyzed. The author gives the appraisal of the results and consequences of the reforms in the Visegrad countries and examines the possibility of implementing their experience in Ukraine.

Key words: local self-government, administrative-territorial system, administrative-territorial reform, the Central-Eastern Europe, the countries of the Visegrad Group, the Czech Republic, Slovakia, Poland, Hungary.

Сьогодні перед Україною стоїть складне завдання: реформувати місцеве самоврядування із врахуванням європейських стандартів. Дослідження успішного досвіду трансформації місцевого самоврядування в країнах Вишеградської групи є актуальним, оскільки ці країни, як і Україна, належали до „соціалістичного табору”, що суттєво вплинуло на стан адміністративно-

територіального устрою (АТУ) держав, а адміністративно-територіальні реформи (АТР), що відбувалися в країнах Вишеградської четвірки протягом 1990–2000рр., довели свою ефективність.

Місцеве самоврядування країн Вишеградської четвірки є об'єктом наукового інтересу як європейських, так і вітчизняних учених. На особливу увагу заслуговують праці таких учених, як З. Долецький, О. Фролов, В. Гризицький, Г. Петері, П. Свяневич, де розглядаються проблеми і досвід АТР в країнах ЦСЄ та аналізують

зміни в структурі та функціях місцевого самоврядування, що відбулися в країнах Вишеградської групи в результаті демократичних перетворень. На нашу думку, розвиток місцевого самоврядування в посткомуністичних країнах заслуговує на подальше осмислення з боку вітчизняних політиків та Учених.

Мета статті – проаналізувати та порівняти розвиток місцевого самоврядування в країнах Вишеградської четвірки.

Відповідно до мети роботи були поставлені такі завдання:

1) розглянути стартові умови для розвитку місцевого самоврядування у посткомуністичних країнах;

2) проаналізувати впровадження європейських стандартів місцевого самоврядування: огляд перебігу АТР в країнах Вишеградської групи;

3) дати оцінку результатам та наслідкам реформ місцевого самоврядування країн Вишеградської четвірки.

До кінця 80-х рр. в країнах Центрально-Східної Європи існували соціалістичні режими з відповідними умовами розвитку державного управління. За функціонування державного управління в соціалістичних режимах здійснювався жорсткий контроль центральної влади над місцевою. Після того як держави ЦСЄ опинилися під впливом СРСР, органи державного управління та місцевого самоврядування перебудовувалися відповідно до моделі рад. Органи влади були впроваджені на локальному рівні міст і сіл, районному та регіональному. Їхня територіальна структура скопіювала ради СРСР тому держави ЦСЄ були значною мірою подібні. Виконавчі ради та апарати були одночасно підпорядковані співвідносним органом вищої ланки і до своєї власної ради (дуальний принцип). Нова територіальна влада будувалась на двох базових доктринальних правилах цієї системи: принцип демократичного централізму і гомогенної державної влади [1, s.35].

Головними рисами системи були:

- недемократичність. Вибори органів влади відбувалися скоріше як номінальні, ніж справжні вибори. Хоча вони проводилися регулярно, але були скоріше формальним явищем. Список кандидатів в дійсності готувався комітетами комуністичної партії, а не політичними і суспільними організаціями;

- реальна сила прийняття рішень належала бюрократії комуністичної партії. Територіальна влада, її чиновники і персонал були під постійним контролем органів Комуні-

стичної партії, які інструктували їх, як діяти в тих чи інших політичних ситуаціях;

- централізація. Важливі питання регіонального і локального розвитку вирішувалися і фінансувалися вищим рівнем територіальних адміністрацій або через центральні міністерства;

- територіальній владі не вистачало економічної і фінансової основи. Локальні фінанси були частиною державного бюджету. Основна частина доходів місцевих бюджетів була представлена центральними грантами. Повноваження та фінансові ресурси, що залишилися в руках територіальної влади були суттєво обмежені;

- державне управління та місцеве самоврядування були об'єднані в єдину систему, що базувалася на ідеології демократичного централізму. Згідно з цією ідеологією не повинно бути протиріч між реальними інтересами держави і її субсистемами, тому що всі вони повинні були виражати інтереси робітничого класу;

- регіональний і локальний рівні адміністративних одиниць в основному мали штучний характер;

- горизонтальна інтеграція всередині і між адміністративними одиницями була слабкою. Існувала перевага вертикальних взаємовідносин у політиці та економіці. В результаті територіальна одиниця існувала значною мірою, як інструмент локальних і регіональних, індивідуальних, економічних та адміністративних форпостів, а не як комплексний соціоекономічний організм [2, p.266].

Упродовж сорока років комуністичного управління в країнах Вишеградської групи не було чіткої системи територіального управління. У кожній з країн реформи проводилися для адаптації адміністративно-територіальної системи до політичного клімату та до виникаючих при цьому функціональних потреб. В основному головною ознакою проведених реформ в країнах була централізація. Прикладом можуть слугувати, чехословацька реформа 1960 р., польська реформа 1973-1975 рр., Угорська реформа 1984 р., які докорінно змінили територіальну структуру державного управління, сприяючи його централізації.

З іншого боку, були проведені деякі реформи, що мали скромні елементи децентралізації та демократизації. Наприклад, в Угорщині в 1971 р. був прийнятий „Закон про місцеві ради”, в якому були прописані основні функції місцевого самоврядування, але на практиці він все-таки не діяв. Тим не

менш зміни, прописані в законах, ніколи не торкалися основ існуючої системи. Але все ж таки в усіх трьох країнах, на відміну від СРСР, велися дискусії щодо зміни АТУ до 1989 р. Так, в 1987 р. в Угорщині законопроект знаходився в стадії підготовки, а в Польщі та Чехословаччині в 1988 р. відбулося його обговорення. Таким чином, у період комуністичного правління спроби удосконалення АТУ все-таки мали місце.

У кінці комуністичної ери в 1989 р. країни ЦСЄ мали таку територіальну структуру державного управління: Чехословаччині була притаманна трирівнева система АТУ.

1. Муніципалітети (села і міста), – 4104 одиниці;

2. Райони, 76 одиниць (у тому числі в трьох містах із статусом району);

3. Регіони, 7 одиниць плюс столиця, яка мала статус регіону;

Угорщина мала дворівневу систему:

1. Муніципалітети (села, великі села, селища, міста), в загальній кількості 1542 одиниць.

2. Регіони (графства), 19 одиниць.

Польща також мала дворівневу систему АТУ.

1. Муніципалітети (сільські, міські, селищно-міські гміни), 2383 одиниць (у 1988 році).

2. Регіони (воєводства), 49 одиниць [3, р.35].

АТР були важливим компонентом всіх політичних перетворень у ЦСЄ. Домінуючими цілями реформ були децентралізація, деконцентрація та роздержавлення державних адміністрацій. Необхідність створення нової системи АТУ розглядалась як невідкладне політичне завдання, оскільки затримка перешкодила б економічним та політичним перетворенням.

Чехія. Зміна політичного режиму після 1989 р. в Чехії надала можливість проведення фундаментальної АТР. Перший крок її полягав у визнанні муніципалітету базовим територіально самоврядним співтовариством громадян. Законом про муніципалітети N: 367/1990 були визначені незалежні компетенції самоврядування і делеговані функції державного управління. Муніципалітети отримали право на майно та право на частку податкових надходжень, визначених законом. Серед доходів муніципалітету найбільш значимими стали: державні дотації, податки, місцеві збори. Відновлення муніципальної власності стало одним із найважливіших кроків реформи місцевого самоврядування. Законодавче закріплення переведення власності

державного нерухомого майна муніципалітетами відбулося пізніше.

АТР в Чехії тривала понад 10 років – з 1989-2000 рр.; у 1998 р. Чеська Республіка підписала і ратифікувала Європейську хартію місцевого самоврядування. В результаті нового територіального поділу Чеська Республіка була поділена на 13 регіонів та столицю Прагу, яка має статус регіону (рівень NUTS-3), регіони поділилися на 76 районів, а райони – на 6249 муніципалітетів. Така велика кількість муніципалітетів викликана тим, що в новому Законі про муніципалітети 1990 р. прописане ліберальне положення, що дозволяє легке відділення муніципалітетів, що бажають адміністративної незалежності. Багато муніципалітетів, які були об'єднані в попередні роки знову почали розщеплюватися на свої оригінальні частини. Попереднє об'єднання було відхилено як акт централізму [4].

За системою NUTS Чехія ділиться на 5 рівнів: NUTS 1 – територія країни; NUTS 2 – 8 макрорегіонів; NUTS 3 – 14 регіонів, тобто вищих територіальних самоврядних одиниць, включаючи місто Прагу; NUTS 4 – 76 районів; NUTS 5 – 6251 муніципалітет.

Регіони та муніципалітети водночас стали самоврядними територіальними одиницями з подвійною системою державного управління, а райони – одиницями територіального державного управління, де функціонують неконцентровані відомства центральних державних органів. Районне управління є ланкою державного управління й апеляційним органом, що і здійснює нагляд за діяльністю муніципалітетів. Його голова призначається республіканським урядом.

Регіональне і муніципальне місцеве самоврядування репрезентується місцевими радами, що обираються кожні чотири роки громадянами, які проживають на цій території. Члени рад обираються шляхом прямих, рівних виборів таємним голосуванням з використанням пропорційної виборчої системи. Кількість членів ради визначається пропорційно чисельності населення. Ради формують зі свого складу колективний орган виконавчої влади місцевого самоврядування – Правління. Члени Правління обирають зі свого числа Мера (у випадку муніципалітету) і Президента (у випадку регіону) як голову місцевої влади. Місцева адміністрація виступає в якості виконавчого органу місцевого самоврядування [5].

Місцевий референдум (Закон № 22/2004) є єдиним інструментом прямої демократії на муніципальному рівні. Будь-який

місцевий громадянин може ініціювати референдум за умови підтримки петиції, підписаної необхідною кількістю місцевих виборців. Для невеликих муніципалітетів необхідно зібрати 30% підписів мешканців громади. А для муніципалітетів з населенням більше 200 000 достатньо буде 6% підписів громадян.

Система місцевого самоврядування в Чеській Республіці є подвійною системою незалежних компонентів місцевого самоврядування та делегованих функцій державного управління. Муніципалітети отримують за виконання делегованих функцій фінансову допомогу з боку держави. Органи державної адміністрації та самоврядні спільноти взаємодіють певним чином, зокрема проводять регулярні зустрічі і консультації між представниками центрального уряду та представниками всіх рівнів місцевого самоврядування. Зустрічі фахівців центральних (регіональних) органів державного управління з їх колегами в органах місцевого самоврядування є джерелом професійної підтримки та управління делегованих функцій.

Місцеві органи влади є юридичними особами з правом володіти майном, доходами і мають більш-менш самостійний бюджет. Загалом, місцеві органи влади мають піклуватися про створення умов для розвитку соціальної сфери і задоволення потреб громадян.

Словаччина. Місцеве самоврядування в його істинному розумінні в Словаччині також відновилося після падіння комунізму в 1990 р. Цей тривалий процес реформування можна розділити на три періоди. Під час першого періоду (1990–1996 рр.) була сформована одноступенева система самоврядування в муніципалітетах і прийняті закони щодо відновлення місцевого самоврядування, що знайшло своє відбиття в Новій конституції Словаччини (1992 р.), де муніципалітети отримали високий ступінь незалежності відносно вирішення місцевих проблем. Завдяки цьому урядом країни була призупинена децентралізація і у вересні 1994 р. АТР була зведена до деконцентрації. З 1996 по 2000 рр., під час другого етапу реформи не були виконані намічені цілі повністю і, таким чином, не було зміцнене місцеве самоврядування, а більше уваги приділялося новій територіальній структурі. Третій етап реформи (2000–2004 рр.) спрямований на проведення широкої реформи через передачу повноважень і відповідальності між державою, органами місцевого самоврядування та територіаль-

ними одиницями вищого рівня. Була створена симетрична модель державного управління, де державні органи та органи місцевого самоврядування діють на тих же територіях. Після прийняття парламентом низки законів щодо фінансової децентралізації в Словаччині було розроблено механізм фінансового забезпечення виконання переданих повноважень від центрального уряду органам місцевого і регіонального самоврядування, децентралізації уряду і посилення принципу субсидіарності [6].

На сьогоднішній день в Словаччині функціонує дуальна і симетрична модель державного управління, що включає в себе як державне управління, так і самоврядування. Державне управління функціонує на двох рівнях – національних і районних відділень та спеціалізованих державних органів різних видів. Самоврядування функціонує також на двох рівнях – місцевому і регіональному – незалежних один від одного. Регіональний рівень самоврядування складається з восьми регіонів, місцевий рівень самоврядування – з 2892 місцевих органів влади (138 міст і 2753 сіл). Столиця Братислава та східний мегаполіс Кошице регулюються окремим законом. Для цілей Євростату, Словаччина ділиться на п'ять NUTS рівнів: NUTS 1 – територія Словаччини; NUTS 2 – 4 макрорегіони (Братислава, Західна Словаччина, Близька Словаччина та Східна Словаччина); NUTS 3 – 8 регіональних самоврядних територій; NUTS 4 – 79 державних районних адміністрацій; NUTS 5 – 2892 одиниць місцевого самоврядування [7].

Основні принципи місцевого самоврядування були визначені Законом про муніципалітети №. 369/1990 Zb. Положення про місцеве самоврядування міст з населенням понад 200 000 (Братислави та Кошице) регулюється спеціальними правовими актами.

Муніципалітет є незалежною територіально-адміністративною одиницею та юридичною особою, з власним майном, бюджетом та джерелом доходу. Відповідно до закону №. 369/1990 Zb. в Словаччині немає відмінностей в повноваженнях сільських і міських муніципалітетів [7].

У місцевому самоврядуванні органами прийняття рішень є муніципальні рада і мер. І муніципальна рада і мер обираються безпосередньо територіальною громадою. Мер представляє муніципалітет з усіх питань і відповідальний за прийняття рішень щодо муніципального майна, а також організації міської адміністрації. З членів муніципальної ради обирається виконавча рада.

Виконавча рада є консультативно-дорадчим органом мера. Муніципальна Рада може також встановити інший тип консультативного органу, – комісії, до складу яких, крім обраних депутатів муніципальної ради, можуть входити місцеві жителі. Виконавчим органом міської ради є муніципальне управління. Його глава призначається муніципальною радою за пропозицією мера. Муніципальна рада призначає головного інспектора муніципалітету та начальника муніципальної поліції. Внутрішня структура органів місцевого самоврядування в містах і селищах ідентичні.

У Словаччині функціонують певні елементи прямої демократії на рівні місцевого самоврядування. Муніципальна рада може скликати муніципальні збори, на яких можна обговорювати питання, що стосуються життя муніципалітету. Місцевий референдум обов'язково проводиться у випадках об'єднання муніципалітетів, поділу муніципалітету та зміни їхніх назв. Місцевий референдум може бути скликаний за клопотанням громадян у кількості принаймні 30 % від населення громади, які мають право голосу [6].

Польща. Місцеве самоврядування в Польщі трирівневе: 2478 муніципалітетів (гмін), 315 округів (повітів) (плюс 65 міст на правах повіту) та 16 регіонів (воєводств). Гміна, конституційно визнана основною одиницею поділу територіальної країни, оволоділа в новій структурі адміністрації обгрунтованою конституційно першочерговою позицією по відношенню до інших одиниць територіального поділу. Ці місцеві органи існують як у сільських районах, так і в містах. Гміни мають право на вирішення власних завдань від свого імені та на свою відповідальність. У Польщі близько 2,5 тис. гмін. Найменші з них налічують менш як 2,5 тис. осіб, а найбільшою є гміна, яка налічує 1,8 млн. осіб. У середній сільській гміні – 7 тис. жителів, і цієї кількості достатньо, щоб заснувати систему розподілу публічних завдань. Гміна має найсильнішу позицію серед інших самоврядних одиниць, і саме з гмінами пов'язано виконання всіх основних публічних завдань територіального самоврядування [8]. Самоврядні органи на її рівні функціонують з 1990 р., проте лише з 1 січня 1999 р., коли набула чинності адміністративна реформа, гміна стала основною ланкою польського самоврядування, незалежною від повітів і воєводств. Із цього часу вона наділена: 1) статусом юридичного і самостійного суб'єкта у виконанні власних

завдань; 2) правом для виконання своїх функцій володіти власними і додатковими доходами (у вигляді субвенцій); 3) правом власності на комунальне майно; 4) для захисту її самостійності передбачено судовий порядок [9, с.63]. На гмінному та повітовому рівні, самоврядування є єдиною формою державної адміністрації. На додаток до власних функцій органи місцевого самоврядування виконують певні делеговані державні функції, що фінансуються за рахунок цільових субсидій, такі як реєстрація народжень і шлюбів. Місцеве самоврядування в столиці Варшаві регулюється спеціальним Законодавством. У повітах і гмінах обираються ради на чотирирічний термін. Ці ради в свою чергу обирають керівників місцевої адміністрації. На регіональному рівні є подвійна структура: з одного боку, виборний сеймик – провінційний законодавчий орган, який також обирається на чотирирічний термін, та Маршалек воєводства, що представляють місцеве самоврядування, а з іншого – губернатор (воєвода), який призначається прем'єр-міністром з його власного адміністративного апарату. Тим не менш, функції місцевого самоврядування та адміністрації чітко розділені і немає між ними немає ієрархічного підпорядкування.

Місцеві вибори проводяться раз на чотири роки на всіх трьох рівнях і в один день. Після народних виборів, ради призначають виконавчу владу Правління (*zarząd*), що складається з 3-х до 5 членів, голову, називають старостою в повітах та Маршалком в регіонах. Правління може бути відкликано радою, раніше чотирирічного терміну.

АТР 1998 р. в Польщі була підготовлена дуже швидко. Пропозиції уряду були сформульовані на початку 1998 р., а вибори до повіту та регіональних рад відбулися в жовтні. З 1.01.1999 р. на місцях запрацювали нові рівні органів влади.

В основу реформи було покладено фундаментальний принцип унітарності держави. Прийняті парламентом закони, передбачили цілий ряд гарантій для утримання такої форми держави: одну і однорідну правову систему, утворювану Сеймом і Сенатом; однорідне громадянство пов'язане з державою, а не з її окремими територіальними одиницями, однорідні правила організації публічної адміністрації; законодавче визначення правил устрою місцевого самоврядування; призначення представника уряду, який має сильні позиції

у воєводстві; рівний правовий статус всіх одиниць територіального самоврядування; законодавче і однорідне визначення фінансової системи; міцну позицію адміністративного суду в системі нагляду над територіальним самоврядуванням [10]. Важливим кроком АТР в Польщі було запровадження системи NUTS ще до вступу в ЄС. Зараз після впровадження змін на рівні NUTS-1 (до внесення змін на цьому рівні був лише один регіон – країна в цілому), розподіл країни є таким: NUTS-1 – макрорегіони (6); NUTS-2 – воєводства (16); NUTS-3 – субрегіони (45); NUTS-4 – повіти та міста, що мають права повітів (379); NUTS-5 – гміни (2478).

Встановлений розподіл не зовсім відповідає принципам ЄС, тому що три воєводства Польщі мають населення більше, ніж це допускає NUTS-2. Субрегіони мають відповідну кількість населення, але не мають власної адміністрації. Два найнижчі рівні мають відповідну кількість населення, але не відіграють суттєвої ролі у європейській регіональній політиці.

Важливим механізмом регулювання діяльності органів місцевого самоврядування в Польщі є референдум, який забезпечує контроль населення за владою гміни. На референдумі вирішуються найважливіші питання місцевого значення. Референдум може бути проведений з будь-якого питання, що має важливе значення для гміни. Він проводиться за ініціативою ради гміни або на вимогу 10% мешканців, які мають право голосу та підписи яких мають бути зібрані протягом 60 днів. Референдум вважається таким, що відбувся, якщо в ньому взяло участь не менш як 30% мешканців, котрі мають право голосу [8].

Угорщина є унітарною державою; найбільш важливі рішення приймаються виключно на національному рівні, тобто, урядом і парламентом. Управління місцевими справами здійснюється органами місцевого самоврядування, після зміни системи кожному муніципалітету була надана можливість мати власне місцеве самоврядування.

Першим рівнем угорської системи місцевого самоврядування є муніципалітет. Кожне село, великі і малі міста, і кожен район столиці має право розпоряджатися своїми власними справами. Другий рівень є округ. У 19 округах і столиці є свої власні, незалежні місцеві органи влади.[11]

АТР в Угорщині здійснювалась послідовно у два етапи впродовж восьми років (1990-1998 рр.). Створення нової демократії

на місцевому рівні базувалося на двох стовпах: принципах угорських традицій докомуністичного режиму і Європейської хартії місцевого самоврядування Ради Європи. В результаті кількість одиниць місцевого самоврядування зростає з 1500 до 3144. Муніципалітети отримали право обирати своїх представників до місцевого представницького та виконавчого органів (мерів). Між двома рівнями місцевого самоврядування не існує ієрархічних відносин. Різниця між окружними органами місцевого самоврядування і муніципалітетами полягає в делегованих їм адміністративних повноваженнях.

Таким чином, округи виконують допоміжну функцію і відають справами регіонального характеру, а муніципалітети займаються питаннями місцевого значення. Внаслідок АТР Угорщина була поділена на два рівні: 1) регіональний – 19 округів та столиця, що були поділені на райони; 2) місцевий – міста, селища й громади. Найбільшою проблемою системи місцевого самоврядування в Угорщині є її надмірна фрагментарність із 3159 муніципалітетів (понад 90%) проживають менше 5000 мешканців, із 1000 (понад 54%). Такі муніципалітети не в змозі забезпечити належний рівень надання послуг через неспроможність адекватно використовувати фінансові кошти. Конституційні зміни 2011 р. привели до рецентралізації, було ліквідовано 7 регіонів планування, введена посада губернатора на окружному рівні [12, р.48].

Угорщина має три рівні в NUTS-1; сім рівнів на NUTS-2; і двадцять одиниць на рівні NUTS-3, в яку входять округи і столиця Будапешт. На рівні NUTS-4 функціонує 174 одиниць і на NUTS-5 діє 3152.

В Угорщині, залежно від кількості населення в містах, органи місцевого самоврядування обираються по-різному. У муніципалітетах з населенням менше 10 тисяч людей працює виборча система, за якою створюється один виборчий округ. У більших містах та столиці члени ради обираються за змішаною системою – частина представників обирається в індивідуальних електоральних районах, решта – за партійними списками.

Місцева рада має повноваження призначати місцевий референдум для вирішення питань уніфікації села, створення нового села, організації спільної ради або її розділення та інше. Ініціюється місцевий референдум групою мешканців (кількість визначається рішенням ради), щонайменше

чвертю депутатів ради, її комітетом або громадською організацією. Рада приймає спеціальне рішення про проведення місцевого референдуму.

У селі з населенням менше 500 мешканців рада делегує питання референдуму на збори громадян села [11].

Оцінюючи результати та наслідки АТР, проведених в країнах Вишеградської четвірки, зазначимо, що чотири досліджені реформи мають багато спільних рис, але також багато в чому відрізняються. Подібність обумовлена спільною спадщиною тоталітарної інституційної структури в чотирьох країнах, їхніми паралельними зусиллями заради того, щоб позбутися цього тягаря і встановити демократичне територіальне управління, а також їхньою культурною та соціальною близькістю.

Відмінності зумовлені різним географічним положенням, історичним минулим, в тому числі тим, що в країнах діяли різні національні системи комунізму, різними умовами виходу з комуністичного режиму, а також розбіжностями елементів їхніх політичних і соціальних систем, культур.

У всіх чотирьох країнах найуспішнішою частиною АТР були зміни в місцевому самоврядуванні. Ці зміни сприяли процесам демократизації в Центральній і Східній Європі. По-перше, вони надали можливість широким верствам населення безпосередньо брати участь в управлінні державою через виборні посади або більш опосередковано – через участь у місцевих виборах. По-друге, вони сприяли розвитку нових еліт на місцевому рівні. По-третє, місцеві органи влади одержали можливість бути представленими у центральній владі. По-четверте, передача повноважень місцевим органам влади запобігає перевантаженню в центральному уряді.

АТР в країнах Вишеградської четвірки привели до зміни АТУ та надання більше повноважень місцевому самоврядуванню. Оцінюючи кількісні параметри АТУ у країнах, що нас цікавлять (див. таблицю 1), до і після АТР, варто відзначити, що були зміни відбулись майже на усіх рівнях (лише в Угорщині кількість округів залишилась без змін).

Таблиця 1.

Кількісні зміни АТУ у країнах Вишеградської четвірки

Країна	до АТР			після АТР		
	Регіони	райони	мун-ти	регіони	райони	мун-ти
Чехія	7 + столиця	76	4104	13 + столиця	76	6249
Словаччина				8	—	2892
Польща	49	—	2383	16	315 + 65 міст на правах повіту	2478
Угорщина	19	—	1542	19 + столиця	—	3152

До реформ Польща і Угорщина мали дворівневу систему територіального управління, Чехословаччина – трирівневу, після реформ кількість управлінських рівнів не змінилось в Угорщині та Чехії. Словаччина перейшла до дворівневої системи, а Польща до трирівневої. При цьому три самоврядних рівня на сьогодні запроваджено лише в Польщі, в Чехії проміжний рівень сьогодні, як і в минулому, є суто адміністративним.

Як видно з таблиці №1, усупереч світовій тенденції об'єднання муніципалітетів, в усіх досліджуваних країнах кількість муніципалітетів збільшилась. Причому найбільш суттєва їхня фрагментація відбулась у Чехії та Угорщині. Фрагментація муніципалітетів

як протидія їхньому примусовому централізованому об'єднанню за радянських часів – феномен, що властивий лише для країн ЦСЄ. У більшості випадків подібна фрагментація була актом демократизації, мета якої полягала у наблизенні місцевої самоврядної влади до громадян. Водночас світовий досвід переконливо доводить, що фрагментація муніципалітетів може стати джерелом суттєвих проблем. Малі одиниці, як правило, не можуть ефективно працювати, мобілізувати фінансові, організаційні та політичні ресурси. Невеликі муніципалітети занадто слабкі, що полегшує можливість регіональним державним органам проявляти централістичні тенденції. Від розміру

муніципалітетів залежить ефективність надання послуг населенню. Саме цей принцип було взято до уваги під час реформи в Польщі, де кількість муніципалітетів збільшилась несуттєво, й стала скоріше

наслідком перегляду адміністративно-територіальних меж, ніж фрагментації.

Аналіз моделей організації влади, що утвердились в наслідок реформ у країнах, що нас цікавлять (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Якісні зміни в системі владних відносин після АТР у країнах Вишеградської четвірки

Країна		Модель владної організації			Форми прямої демократії
		орган влади	спосіб формування	система виборів/орган, що призначає	
Чехія	регіон	рада	прямі вибори	пропорційна	
		правління – президент	зі складу ради		
		непрямі вибори			
	район	управління	Призначення	уряд	
	громада	рада	прямі вибори	пропорційна	референдум
		правління – мер	зі складу ради		
зі складу правління					
Словацьчина	регіон	рада	прямі вибори	пропорційна	
		правління	зі складу ради		
		президент	прямі вибори		
	муніципалітет	рада	прямі вибори	пропорційна	референдум
		правління	зі складу ради		
		мер	прямі вибори		
Польща	воєводство	воєвода	призначення	уряд	
		сеймик	прямі вибори		
		маршалек	зі складу ради		
		правління	призначення	маршалек	
	повят	рада	прямі вибори		
		правління	зі складу ради		
		староста	зі складу ради		
	гміна	рада	прямі вибори		референдум
		вуйт, бургомістр, президент	прямі вибори		
	Угорщина	округ	губернатор	призначення	
асамблея			прямі вибори	пропорційна	
муніципалітет		рада	прямі вибори	до 10000 чол. - пропорційна, більше - змішана	референдум
		мер	прямі вибори		

Після розпаду соціалістичного устрою в країнах ЦСЄ новими демократичними урядами почали проводитися реформи, необхідні для трансформації існуючої системи. Однією з найбільш важливих була Адміністративно-територіальна реформа, що змінила систему місцевого самоврядування відповідно до сучасних вимог локальної демократії і національних традицій країн ЦСЄ. Як видно з таблиці 2, у процесі реформ Угорщина і Словаччина сформували дворівневу систему АТУ, а Польща і Чехія – трирівневу, але у Чехії на рівні району відсутні органи місцевого самоврядування. Таким чином, тільки Польщі вдалося створити АТУ, де місцеве самоврядування присутнє на всіх трьох ланках, а уряд займається питаннями, що виходять за рамки місцевих справ. Як видно з таблиці 2, на регіональному рівні в Чехії і Словаччині самоврядування представлене радою і Президентом. В Угорщині представником регіональної влади є губернатор. Польща, на відміну від інших країн Вишеградської четвірки, поєднує самоврядування, що представлене Сеймиком і Маршалком, і інститут префектури, яким є Воєвода (дуалістична модель). В результаті проведення АТР всім країнам ЦСЄ вдалося запровадити форму прямої демократії на місцевому рівні у вигляді референдуму.

Реформи АТУ в країнах ЦСЄ здійснювалися відповідно до стандартів ЄС і привели до істотних змін в АТУ. Європейський досвід реформ АТУ є важливим для України як для країни, що прагне стати членом ЄС та якій необхідно змінити свій АТУ відповідно до стандартів ЄС. До основних тенденцій реформування системи державного управління та АТУ на основі досвіду країн ЦСЄ можна віднести розуміння державного управління як інституту, що надає послуги громадянам, а не як інструмент впливу в сферах, що регулюються правовими актами; децентралізацію державного управління; децентралізацію державного управління через підтримку самоврядування; фіскальну децентралізацію, яка гарантує мінімальний або стандартний рівень державних послуг, що фінансується з державного бюджету.

Кожна країна, що стоїть на шляху реформ для їх успішного здійснення має аналізувати і ефективно використовувати вдалий досвід інших держав. Досвід країн ЦСЄ, здобутий у процесі здійснення АТР, є

дуже цінним, адже проведені в країнах трансформації, створили держави нового типу, що служать громадянам та дають можливість громадянському суспільству формувати й контролювати органи публічної влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Moldowa T. Administracja publiczna w procesie dostosowania państwa do Unii Europejskiej / T. Moldowa. – Warszawa: Politeja, 2003. – 257 s.
2. Hooghe L. The Rise of Regional Authority: A comparative study of 42 democracies (1950-2006) / L. Hooghe, G. Marks, A. Schakel : London. Routledge, 2010 – 620 p.
3. Kirchner E. Decentralization and transformation in the Visegrad: Poland, Hungary, the Czech Republic and Slovakia / Emil Kirchner. New York: St. Martin's Press, 1999. – 321 p.
4. Нагорний С. „Перекроювання” у країнах Вишеградської групи: висновки для України / С. Нагорний [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://icps.com.ua/pub/files/113/79.pdf>
5. Vajdova Z. Country profile Czech Republic / Zdenka Vajdova [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.citieslocalgovernments.org/gold/Upload/country_profile/Czech_Republic.pdf
6. Dienerova K. Country profile Slovakia / Katarina Dienerova [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cities-localgovernments.org/gold/Upload/country_profile/Slovakia.pdf
7. Grizicki W. Political Systems of Visegrad group of countries / Wojciech Grizicki. – Trnava-Lublin: University of Ss Cyril and Methodius in Trnava, Slovakia, 2012. – 154 p.
8. Фролов О. Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Польщі / О. Фролов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/2649/>
9. Долецький З. Гміни та повятти в системі місцевого самоврядування Польщі / З. Долецький, П. Матвій // Вісник Української академії державного управління при Президенті України. – 2001. – №2. – 63 с.
10. Swianiewicz P. Country profile of Republic of Poland / Pawel Swianiewicz [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.cities-localgovernments.org/gold/Upload/country_profile/Poland.pdf
11. Balás G. Local self-government and decentralization in Hungary / Gábor Balás and, József Hegedüs [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.fes.hr/E-books/pdf/Local%20Self%20Government/03.pdf>
12. Peteri G. Mastering Decentralization And Public Administration Reforms In Central And Eastern Europe / Gabor Peteri. – Budapest: Local Government and Public Reform Initiative, 2002. – 89 p.

УДК 329.051.

Краснова М.Г.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

**РЕФОРМУВАННЯ ПОЛІЦЕЙСЬКОГО КОРПУСУ НА ПОСТРАДЯНСЬКОМУ
ПРОСТОРІ: ПРАКТИЧНІ НАВИЧКИ ТА ТРУДНОЩІ РЕФОРМУВАННЯ
СТРУКТУРИ НА ПРИКЛАДАХ УКРАЇНИ, ГРУЗІЇ, МОЛДОВИ, КИРГІЗІЇ**

Побудова поліцейського корпусу за армійською моделлю є головною причиною хронічного відчуження правоохоронних органів від суспільства та їхньої непрозорості. Така модель воєнізованої поліції була характерною в тоталітарних і авторитарних державах, у тому числі в пострадянських (крім Східної Європи та Прибалтики). В умовах демократії поліція є цивільною службою, відкритою і підзвітною суспільству. Суворі дисципліна не заважає сильним поліцейським профспілкам стежити за неухильним дотриманням громадянських прав своїх громадян.

Ключові слова: кольорова революція, пострадянський простір, демократія, політичний режим, трансформація, публічна політика, державна влада

Краснова М.Г.

**РЕФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИЦЕЙСКОГО КОРПУСА НА ПОСТСОВЕТСКОМ
ПРОСТРАНСТВЕ: ПРАКТИЧЕСКИЕ НАВЫКИ И ТРУДНОСТИ
РЕФОРМИРОВАНИЯ СТРУКТУРЫ НА ПРИМЕРАХ УКРАИНЫ, ГРУЗИИ,
МОЛДОВЫ, КИРГИЗИИ**

Построение полицейского корпуса по армейской модели является главной причиной хронического отчуждения правоохранительных органов от общества и их непрозрачности. Такая модель военизированной полиции была характерна в тоталитарных и авторитарных государствах, в том числе в постсоветских (кроме Восточной Европы и Прибалтики). В условиях демократии полиция является гражданской службой, открытой и подотчетной обществу. Строгая дисциплина не мешает сильным полицейским профсоюзам следить за неукоснительным соблюдением гражданских прав своих членов.

Ключевые слова: цветная революция, постсоветское пространство, демократия, политический режим, трансформация, публичная политика, государственная власть

Krasnova M.

**REFORM OF THE POLICE BUILDING ON THE POST-SOVIET SPACE:
PRACTICAL PREPARATION AND CHALLENGES FOR REFORM AGENCIES ON THE
INSTANCE OF UKRAINE, GEORGIA, MOLDOVA, KYRGYZSTAN**

Building a police corps in the Army model is the main cause of chronic law enforcement alienation from society and their opacity. Such a model has been characterized by paramilitary police in totalitarian and authoritarian states, including in post-Soviet (except for Eastern Europe and the Baltic states). According to democracy's perspectives police is a civil service, which is accountable and open to the public. Strict discipline does not prevent the strong police unions to monitor the strict compliance with civil rights of their members.

Key words: colour revolution, the post-Soviet space, democracy, political regime, transformation, public policy, government

Проблема реформування правоохоронних органів у пострадянських країнах – одна з найактуальніших і проблемних тем. Країни СНД протягом останніх 20 років активно реформували свої правоохоронні системи.

Кожна з цих країн мала спільного „пращура” – радянську систему правоохоронних органів з характерною для неї системою управління, професійними стандартами роботи, інфраструктурою. Розвиток правоохоронної системи у часи незалежності України та подолання вад радянського періоду має свою специфіку, як і у кожній

країні СНД. Це дозволяє порівняти й проаналізувати моделі реформування, оцінити, які рішення виявилися вдалим, а які, – навпаки, помилковими.

Реформування правоохоронних органів у пострадянських країнах назрівало давно, оскільки це було найбільш слабким місцем у їхній політичній системі. Це зумовлювалось такими загальними негативними рисами: класичне поєднання корупції та жорстокого поводження з підозрюваними особами, продовження системи так званого „кришуння”, нечесні методи збору слідчого матеріалу, застосування надмірної сили під час виконання слідчих дій тощо. Іншими словами, необхідність реформування правоохоронної системи у контексті її наближення до вимог правової держави та формування громадянського суспільства надзвичайно загострилась. Безумовно, це стосується й України.

В Україні трансформація правоохоронної системи відбувається не просто повільно, а можна сказати – хвилеподібно. Провести реформу внутрішніх справ в країні владна еліта обіцяла багато років поспіль. Перші спроби були запропоновані ще у 2005 році після майдану та Помаранчевої революції. Тодішній міністр внутрішніх справ Юрій Луценко запропонував ліквідувати ДАІ, що здавна сприймалась суспільством, як корумпований орган. У липні 2005 відповідний документ підписав тодішній президент Віктор Ющенко [1]. Але згодом державну автомобільну інспекцію не тільки повернули на дороги але і збільшили її штат.

У 2011 р. вже за часів правління Віктора Януковича, напередодні проведення Єврочемпіонату з футболу 2012 р., вперше зайшла мова про перейменування міліції в поліцію. За півроку, в вересні 2012 р., в парламенті навіть включили у порядок денний проект закону про поліцію. Авторами цього законопроекту були представники Партії Регіонів Василь Грицак і Валерій Коновалюк [2]. За даними парламентського видання „Віче” проект передбачав створення Департаменту поліції, у складі якого планувалися такі служби: кримінальна поліція, поліція громадської безпеки, транспортна поліція, досудового слідства тощо. Крім того, передбачалось і збільшення зарплат поліцейських до п’яти – семи тисяч гривень з подальшою індексацією, також пропонували переодягти поліцейських, перевести на контрактну форму та заборонити без конкретних підстав перевіряти документи [3].

За даними Інституту соціології, лише один відсоток громадян України довіряв міліції. З урахуванням кількості самих правоохоронців, виходить, що серед них були і такі, що не довіряли самі собі. А в прокуратурі приблизно зі ста п’ятдесяти тисяч скарг на роботу міліції, тільки триста дійшли до відкриття карних справ [4]. Разом із цим штат та фінансування міліцейських структур постійно зростали.

Від ідеї реформувати правоохоронну систему за рахунок бюджетних коштів не відмовлявся жоден міністр. Але точну схему реорганізації міліції в поліцію запропонував останній міністр внутрішніх справ за часів правління президента Віктора Януковича – Віталій Захарченко. Планувалось, що до 2015 року буде проведена переатестація працівників, створять кримінальну поліцію, фінансову, транспортну, поліцію громадської безпеки та спеціальну поліцію. Передбачалось також, що запрацює Державне бюро розслідувань та буде реформовано внутрішні війська [5]. Але що реально стояло за цими деклараціями нині вже сказати важко, бо після Революції Гідності Віталій Захарченко втік із країни, як і вся команда Віктора Януковича.

Таким чином, це були невдалі спроби реформувати правоохоронну систему, що було результатом відсутності чіткої системи реформування. Крім того, вражає зниження рівня професіоналізму серед співробітників внутрішніх справ, чому сприяє той факт, що тенденція на омолодження особового складу обернулася зменшенням кількості правоохоронців зі стажем практичної служби хоча б у п’ять років. Так, приміром, начальниками є зазвичай випускники університету внутрішніх справ, які отримали диплом принаймні три роки тому, про що свідчать дані Інституту соціології України [4]. Звісно, для досвіду практичної роботи цього малувато, щоби очолювати райвідділки, тим більше, що крім теорії, необхідні знання про соціально-економічне становище цього району, його специфіку, рівень криміногенності тощо. Не зайвим є й знання про самих мешканців. Ці знання можна отримати не лише під час надзвичайної ситуації, розв’язання якої потребує втручання правоохоронних органів, а й у процесі тривалої, кропіткої роботи з мешканцями району на побутовому рівні, тобто коли співробітники МВС надають їм безкорисливу допомогу у справах, не завжди напряму пов’язаних із порушенням кримінального кодексу, але пов’язаних з порушенням

соціальних, екологічних прав, сусідських непорозумінь тощо.

Фактично перші кроки реформи органів внутрішніх справ були зроблені після Революції гідності та залучення до системи реформування іноземних спеціалістів зі США та Грузії. Так, починаючи з січня 2015 р. поступово у життя втілюється реформа правоохоронної системи, яка розпочалась з ліквідації колишнього ДАІ та введення нової патрульної служби, як у багатьох іноземних країнах. Особливим етапом у впровадженні такої системи стало звільнення старих співробітників та відкритий набір нових, здебільшого віком від 21 до 35 років, які повинні пройти кілька незалежних тестів перед тим, як їх буде обрано. А потім ще тримісячне навчання з інструкторами іноземних країн. Результатом на сьогоднішній день є робота патрульної поліції у шести містах України, навчання та підготовка ще у семи та проходження тестування й відбору в інших, про що свідчить інтерактивна карта на сайті головного відомства Міністерства внутрішніх справ України станом на 1 грудня 2015 р. (див. рис. 1) В Україні несуть службу 4630 інспекторів нової патрульної поліції, які забезпечують порядок на вулицях Києва, Львова, Одеси, Харкова, Ужгорода й Мукачеве. Ще дві тисячі п'ятсот сімдесят майбутніх патрульних проходять навчання у семи містах у різних регіонах країни, зокрема в Івано-Франківську, Луцьку, Хмельницькому, Вінниці, Миколаєві, Херсоні й Дніпропетровську. У решті регіонів триває конкурсний відбір до лав патрульної поліції. Найбільшу конкуренцію при цьому мають витримати майбутні патрульні Житомира, де конкурс сягнув рівня тридцять шість осіб на одне місце. В Ужгороді й Мукачеві на конкурс подалося найбільше дівчат – 39%, а у Сумах відзначено найнижчу активність нинішніх працівників МВС: серед конкурсантів їх лише три відсотка [6].

Слід відзначити створення зовсім нового органу – кіберполіції, робота якого буде спрямована на кібербезпеку та протистояння інформаційним загрозам. Ще одним етапом реформування стануть переатестації діючих співробітників. Вони повинні пройти тести загальних навичок, протестуватись на поліграфі та особисту співбесіду. Крім того, в рамках оптимізації та підвищення якості правоохоронної функції органів поліції великих міст передбачається ліквідація проміжної управлінської ланки у вигляді міських управлінь (Харків, Львів,

Запоріжжя, Одеса, Дніпропетровськ, Херсон, Полтава, Миколаїв). Координація діяльності відділів поліції буде здійснюватися безпосередньо Головним управлінням національної поліції регіону.

Також варто зазначити, що офіційно 7 листопада 2015 р., в Україні припинив діяти закон „Про міліцію” і набув чинності у повній редакції закон „Про Національну поліцію”, який закладає фундамент для повномасштабної реформи правоохоронних органів. До розробки закону „Про Національну поліцію” [7], ухваленого Верховною Радою 2 серпня 2015 р., долучилися українські та міжнародні фахівці, що дозволило прописати докорінну реформу, а не формальне перейменування „міліції” на „поліцію”.

Закон від 7 листопада 2015 р. передбачає створення Національної поліції України як центрального органу виконавчої влади, діяльність якого координує міністр внутрішніх справ. Тепер поліція є самостійним державним органом, а Міністерство внутрішніх справ перестає бути „міністерством міліції” і опікується формуванням державної політики у цій сфері. Впроваджено обов'язкове носіння нагрудного знака, який дасть можливість безперешкодно ідентифікувати кожного поліцейського. Такою була вимога громадськості та рекомендація міжнародних експертів після фактично анонімного розгону мирного Євромайдану в ніч на 30 листопада 2013 р. Закон також визначає детальний перелік і підстави застосування спеціальних засобів (кийків, електрошокерів, наручників, газових балончиків, сльозогінного газу тощо). До набуття законом чинності перелік спеціальних засобів визначався постановою Кабінету міністрів, у яку під час подій Революції гідності вносилися суттєві зміни, зокрема такі, що передбачали можливість застосування водометів за мінусової температури повітря. Окремий розділ закону присвячено поліцейським заходам, кожен з яких – від превентивних заходів та перевірки документів і до застосування вогнепальної зброї – детально прописаний. Уперше на європейському просторі запроваджено окремий вид поліцейських заходів – поліцейське піклування, воно матиме вияв тимчасового нагляду і допомоги, яку поліцейські надаватимуть особам, що потребують додаткової уваги (наприклад, неповнолітнім або тим, хто становить небезпеку для оточуючих чи для себе).

Революційним є запровадження прозорості у відборі до служби у поліції. Законом

передбачено створення поліцейських комісій за участі громадськості, до повноважень яких віднесено відбір кандидатів при вступі на службу до поліції та при призначенні на керівні посади. Ефективність такої схеми вже була доведена під час відбору до патрульної служби у різних містах України.

Значну увагу закон приділяє громадському контролю й прозорості роботи поліції. Зокрема передбачено щорічні звіти керівників поліції та її територіальних підрозділів про їх діяльність. Працівники міліції, відповідно до закону, автоматично поліцейськими не стануть. Тільки ті з них, хто пройде переатестацію, зможуть стати працівниками нової поліції. Новий закон дозволить підняти рівень довіри суспільства до правоохоронних органів, який після Революції гідності залишався вкрай низьким. Бездіяльність окремих працівників органів внутрішніх справ на Сході України, що була одним із факторів дестабілізації ситуації в країні, виявила критичну потребу в змінах. Закон „Про Національну поліцію” закладає міцний фундамент нагальних реформ і створення сучасної правоохоронної системи. Крім закону „Про Національну поліцію” від 7 листопада 2015 р., чинності набули також зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення [8], які суттєво спрощують процедури притягнення до адміністративної відповідальності та запроваджують нові, ефективніші методи контролю за дотриманням законодавства у сфері безпеки дорожнього руху.

Цікавим є досвід правоохоронної системи Киргизії. На сьогоднішній день міліція в Киргизії, залишається єдиним воєнізованим органом, який обслуговує владу. Відбувається це тому, що в країні поки що зберігаються ризики державних переворотів або нових революційних хвиль. Деякі політичні партії, як і раніше, вважають єдиним інструментом боротьби за владу не демократичні вибори або участь у політичних процесах, а збирання декількох тисяч чоловік і зміну влади. У такій ситуації міліція залишається, по суті, єдиним захисником чинної влади. Це пояснює відсутність достатньої політичної волі і постійну взаємодію з органами внутрішніх справ. Одним із прикладів цього є те, що в 2010 р., коли під час Квітневої революції було усунуто другого президента Киргизстану і, на площі було вбито вісімдесят шість осіб. Однак судовий процес стосовно співробітників спецпідрозділів „Альфа” та інших співробітників національної безпеки

донині триває. А дебати навколо того, що міліція виконувала свої функції із захисту Будинку уряду і застосовувала вогнепальну зброю тільки відповідно до закону про спецзасоби, чим частково можна виправдати їхні дії відносно мітингувальників, які теж, у свою чергу були озброєні, ще тривають. Таким чином, влада опинилася в такій ситуації, коли вона не може покарати співробітників правоохоронних органів за те, що вони захищали колишню владу, тому що вона тепер теж потребує захисту. Ця дилема і загравання залишаються донині: з одного боку, стоять родичі загиблих учасників революції, які вимагають покарання, з іншого боку, влада, яка не може покарати тих, хто зараз, по суті, її захищає. Тому ця ситуація є зараз серйозним каменем спотикання для того, щоб з'явилася якась політична воля і реформи все-таки зрушили з місця. Але концептуальної перебудови не відбувається [9].

У Молдові, як і в деяких інших країнах, сформувався певний є стереотип: з усіх юристів саме найменш підготовлені працюють в поліції. На наш погляд, це пов'язано з тим, що поліція займається найбруднішою роботою по наведенню громадського порядку в країні або забезпечення прав можновладців. Ситуація змінилася після 2010 року під тиском рішень Європейського суду, які встановлювали численні порушення прав людини в діяльності поліції. Після затвердження стратегії реформування всієї судової та правоохоронної систем був обраний комплексний підхід до реформи поліції. Позитивним є такий момент: якщо раніше рядовий поліцейський, який працював на дільницях мав п'ять-шість начальників, то тепер ця ієрархія скоротилася, стало набагато простіше й ефективніше працювати. МВС розділилося на власне МВС, яке складається з людей без погонів (цивільних юристів) і нову структуру, відносно самостійну – Департамент поліції, який займається суто поліцейськими функціями. Причому міністр внутрішніх справ у Молдові не є юристом, а політичною фігурою. Є також Департамент кримінального переслідування, який має найбільше коло різновидів злочинів і правопорушень, які входять у його компетенцію. Зрозуміло, відбувається демілітаризація поліції, тобто навіть в Академії Поліції з тих викладачів, які читають загальноправові дисципліни та не пов'язані безпосередньо з поліцейською роботою, зняли міліцейські звання.

Природно, не має звань і у співробітників МВС, які займається тільки розробкою стратегії і політики у забезпеченні громадського порядку. І зараз йдуть дебати з приводу необхідності існування Академії Поліції. Вона існує з 1991 року, але через брак коштів та з інших причин, є серйозний тиск з боку уряду і з боку МВС, щоб скасувати цю структуру і створити, теж на підставі Академії Поліції, центри з підготовки поліцейських, які будуть готувати гідних та професійних поліцейських протягом півроку – тобто випускників юридичних факультетів, як, наприклад, у Грузії. Також використовувались сучасні засоби комп'ютерних технологій, а саме по всьому Кишиневу встановлені відеокамери замість стаціонарних постів поліції. Автомобілі, в яких працює вже інший загін, що патрулює, знімають не тільки правопорушення, але й мають можливість реєструвати саму швидкість руху поліцейських машин. Тобто особистісний фактор начебто виключається [9].

У радянській і пострадянській період грузинська поліція вважалася одним із найбільш корумпованих відомств в республіці. У 1990-х роках рівень довіри до неї в суспільстві не перевищував десяти відсотків [10]. Влада Грузії визнавали проблему і намагалися боротися з нею.

Прийшовши до влади в результаті кольорової революції („Революції троянд”) Михайло Саакашвілі відразу ж розставив нові пріоритети. У 2004 р. на прес-конференції після перемоги на виборах він назвав першочерговими завдання з посилення боротьби з корупцією та налагодженню бюджетного порядку.

Підтверджуючи слова президента Саакашвілі, вже в тому ж році під час боротьби з хабарництвом в МВС нова влада скасувала Дорожню поліцію (ДАІ), радикальним чином скоротили чисельність співробітників органів правопорядку, митниці та фіскальних служб. Декілька місяців за дорожню безпеку в Грузії не відповідав взагалі ніхто, а 15 серпня 2004 р. на дорогах з'явилася Патрульна поліція. Співробітників нового відомства, створеного за образом і подобою дорожньої служби США, набирали за конкурсом, запропонувавши їм зарплату значно вище середньої – мінімум 200 доларів.

Крім зміни назви реформа торкнулася й зовнішнього вигляду і технічного оснащення патрульних поліцейських. Форма, подібно до американської, стала синьо-блакитною, з собою патрульний міг мати кийок, електрошокер і зброю ізраїльського виробництва.

Поліцейських зобов'язали приїжджати на місце виклику протягом декількох хвилин після дзвінка, закупивши їм німецькі автомобілі „Фольксваген”. Крім того, з'явилися і „піші” поліцейські – вони отримали право затримувати всіх, хто здасться їм підозрілим [11].

Патрульна служба після реформ а мала миттєво реагувати на виклики з боку громадян або у разі небезпеки для суспільства. За інше відповідала новоутворена Кримінальна поліція. Ще одним нововведенням стала Поліцейська академія, заснована в 2005 р. Учні проходили там тримісячний курс навчання, причому криміналістом або детективом міг стати тільки той, що вже має вищу юридичну освіту. Начальником Академії призначили Ганну Чіхіташвілі, яка працювала з Пентагоном і оголосила своєю метою забезпечення національної безпеки у Грузії.

Ще однією складовою реформи стало те, що з 2004 року в Грузії фактично оголосили війну проти „злочинів у законі”. Через рік після початку реформи Михайло Саакашвілі оголосив, що рівень довіри до Патрульної поліції зріс з п'яти відсотків до дев'яноста [11]. На мітингу, присвяченому річниці утворення служби, грузинський президент назвав реформу успішною і пообіцяв незабаром підвищення зарплати співробітникам МВС.

У той же час, згідно з опитуванням газети „Ахали Таоба”, багато громадян залишилися незадоволені роботою оновлених органів правопорядку [12]. Вони відзначали їхню чесність і привітність, але загалом поліцейська служба погано справляється з обов'язками, і рівень злочинності продовжує зростати. Цю думку підтверджує й офіційна грузинська статистика. Так, якщо за 2004 рік кількість зареєстрованих злочинів становило 24 856, з них тяжких 17 833, то у 2005 р. ці цифри помітно зросли: 43266 і 24320 відповідно, причому порівняно з 2003 роком кількість злочинів зросла у 2,5 рази. Частково це пояснюється поправками, внесеними в Кримінально-процесуальний кодекс. З травня 2005 р. в Грузії поміняли порядок реєстрації злочинів, почавши враховувати їх вже в момент попереднього слідства [10].

Згідно з офіційною статистикою, в 2006 р. поліція Грузії зареєструвала максимальну кількість злочинів за весь час правління Михайла Саакашвілі – 62283, причому 29 249 з них потрапили в категорію тяжких. Таким чином, загальна кількість правопорушень за рік зросла приблизно на третину. Надалі рівень злочинності

поступово знижувався, а тому 2006 рік став відправною точкою для всіх наступних порівнянь показників. Однак саме в травні 2006 р. Михайло Саакашвілі заявив про перемогу над організованою злочинністю і, зокрема, „злодіями в законі”, порівнявши діючу грузинську систему правосуддя з американською.

За словами колишнього міністра МВС Грузії Вано Мерабішвілі, під час реформи від служби усунули близько тридцяти п'яти тисяч співробітників. При цьому п'ятнадцять тисяч „Даішників” залишилися без роботи через ліквідацію самої ДАІ. Крім цього, в результаті реформування було скасовано техогляд і підвищено зарплату набраними за відкритим конкурсом співробітникам у 10-20 разів, а також включено Міністерство держбезпеки та МНС у структуру МВС.

З метою кардинальної зміни іміджу в Грузії повністю перебудували поліцейські офіси та заснували Сервісне агентство, головний офіс якого знаходиться в місті Руставі. Агентство взяло на себе безліч різних функцій, серед яких прийом скарг від населення, видача водійських посвідчень і різних довідок, а також постанова на облік автомобілів. Офіси будували максимально прозоро, в буквальному сенсі: через великі вікна можна побачити все, що відбувається всередині навіть з вулиці, а закривати

жалюзі дозволено тільки під час денної спеки. За словами начальника відділення в Руставі Георгія Чконія, прозорі стіни стали символізувати відкритість поліції для суспільства [11, с. 103-167].

На реформу МВС Грузія регулярно отримувала гроші з держбюджету США: наприклад, в 2006 р. один мільйон доларів на комп'ютеризацію машин патрульної поліції і двадцять мільйонів в 2009 році на розвиток поліції. На сьогодні зарплати поліцейських виросли і більше ніж у два рази перевищують середню зарплату в Грузії, яка становить 300 доларів. Офіційним визнанням успіху можна вважати статистичні дані про рівень довіри населення місцевої поліції - після реформи цей показник зріс з 4 до 84 %. Таким чином, можна дійти висновку, що реформування правоохоронної системи на пострадянському просторі відбувається не синхронно і з різним успіхом. На сьогодні найкращі показники реформування у Грузії, але досягти їх вдалося завдяки підтримці іноземного капіталу. Зважаючи на те, що у реформуванні будь-якої політичної інституції зацікавлені перш за все вітчизняне політичне керівництво й, безумовно, населення, на наш погляд, слід залучати до активних дій громадянське суспільство, компетентні органи місцевого самоврядування та парламентські фракції.

Інтерактивна карта впровадження реформи поліції та набору до патрульної служби Рис.1.

ЛІТЕРАТУРА

1. Проект Закону України „Про ліквідацію Державної автомобільної інспекції Міністерства внутрішніх справ України” та з метою підвищення ефективності [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.zakon-normativ.info/index.php/>
2. Проект Закону УКРАЇНИ „Про поліцію” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/JF88W00I.html
3. Міліція чи Поліція? Реформування МВС розпочинають із перейменування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/3288/>
4. Інститут соціології НАН України. Архів новин [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://i-soc.com.ua/institute/news.php>
5. „Я хотів би довести реформу міліції до логічного кінця” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/politics/_a-hotiv-bi-dovesti-reformu-miliciyi-dologichnogo-kincyа-zaharchenko/469596
6. Міністерство внутрішніх справ України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mvs.gov.ua/>
7. Закон України про Національну Поліцію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
8. Верховна Рада підтримала законопроекти щодо змін у нормативній базі Нацполіції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=248618759
9. Опыт реформ правоохранительных органов стран СНГ. ВШУ. Санкт Петербург [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://club.gaidarfund.ru/articles/1963>
10. National statistics office of Georgia [Електронний ресурс]// Режим доступу: <http://www.geostat.ge/index.php?action=news&lang=eng&npid=2>
11. Буракова. Л. Почему в Грузии получилось / Л.Буракова. – М.: ООО „Юнайтед-пресс”, 2011. – 271 с.
12. Грузинський інформаційний простір [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://saqinform.ge/>
13. Как это было в Грузии. Реформа милиции [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zovzakona.org/156-zov-zakona-14>

МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА ТА ГЛОБАЛЬНЕ УПРАВЛІННЯ

УДК 316.421

Чальцева О.М.

Донецький національний університет (Вінниця)

ГЛОБАЛЬНИЙ ВИМІР ПУБЛІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Розгляд і розуміння публічної політики в глобальному просторі потребує застосування мультидисциплінарного підходу, який дасть можливість пояснити нові тенденції сучасної публічної політики, а саме наднаціональний характер її різнорівневих взаємин акторів, формування нових ідей в умовах комунікації, що посилюється, створення нового управлінського механізму на глобальному рівні. Представлено авторське бачення концепту „глобальна публічна політика”, крізь призму різних методологічних підходів.

Ключові слова: глобальна публічна політика, публічна політика, глобальне управління, актори, „гарне управління”, міжнародний режим.

Чальцева Е. М.

ГЛОБАЛЬНОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ПУБЛИЧНОЙ ПОЛИТИКИ

Рассмотрение и понимание публичной политики в глобальном масштабе требует применения мультидисциплинарного подхода, который даст возможность пояснить новые тенденции современной публичной политики, а именно наднациональный характер ее разноуровневых взаимоотношений акторов, формирования новых идей в условиях усиливающейся коммуникации, создание нового управленческого механизма на глобальном уровне. Представлено авторское видение концепта «глобальная публичная политика», через призму разных методологических подходов.

Ключевые слова: глобальная публичная политика, публичная политика, глобальное управление, акторы, „хорошее управление”, международный режим.

Chaltseva O.

THE GLOBAL DIMENSION OF PUBLIC POLICY

Review and understanding of public policy on a global scale requires a multidisciplinary approach, which will make it possible to explain the new trends of modern public policy, which are: the supranational character actors of different levels of relations, the formation of new ideas in the face of increasing communication, and the creation of a new management mechanism at the global level. The article presents the author's vision of the concept of „global public policy” through the prism of different methodological approaches.

Key words: global public policy, public policy, global governance, actors, «good governance», the international regime.

Безліч проблем, з якими зіткнувся сьогодні світ, має транснаціональний характер і вимагає рішень не лише на рівні національних держав, але й на наднаціональному рівні. Глобальні тенденції об'єктивно сприяють змінам на різних просторових і змістовних рівнях публічної політики: національному, регіональному, транснаціональному в інституційному, ідеологічному, інформаційному та практичному сенсі.

Публічна політика в глобальному масштабі потребує максимальної співучасті акторів у формуванні нового загального комунікативного, управлінського та ідеологічного концепту світового розвитку. В умовах посилення інформатизації, розвитку нових технологій, глобалізації світової економіки, розмивання національно-державних кордонів, збільшення конфліктності на різних континентах, появи нових екологічних проблем, поширення епідемій та ін., об'єктивно відбуваються трансформації міжнародних і державно-політичних інститутів, які ведуть до зміни ролей, положення і функцій більшості гравців як у внутрішньому, так і у

зовнішньополітичному процесі. Водночас з'явилася безліч нових акторів світової політики, які ресурсно здатні впливати на політичний процес як у державі, так і в зовнішньому середовищі, що безпосередньо вплинуло на появу нових форм публічної взаємодії різних суб'єктів політики в процесі виробництва нових культурних та ідеологічних паттернів, моделей комунікації і глобального управління.

Розгляд публічної політики в глобальному просторі потребує уточнення цієї категорії, оскільки специфіка діяльності та комунікації міжнародних акторів у процесі розв'язання світових проблем на сучасному етапі суттєво відрізняється від аналогічної діяльності у внутрішньополітичному середовищі. Як і у випадку з визначенням сутності сучасної публічної політики в межах держави, традиційні підходи політичної науки не дають можливості для повноцінного аналізу цієї категорії в глобальному масштабі. Наразі необхідно застосовувати мультидисциплінарний підхід, який надасть можливість пояснити нові тенденції сучасної публічної політики, а саме її наднаціональний характер різнорівневих взаємин акторів, формування нових ідей в умовах комунікації, що посилюється, створення нового управлінського механізму на глобальному рівні.

Протягом 70-90-х гг. ХХ в. вчені різних напрямків в теорії *міжнародних відносин* (реалісти, неомарксистичні, постмодерністи, неоліберали та ін.) та представники *політологічних підходів* (неоінституціоналісти, структуралісти, менеджеристи, комунікативісти, мережевісти та ін.) аналізуючи зміни, які відбуваються у світі, заклали основу багатовимірної дискурсивної практики щодо глобального управління, глобальних трансформацій, різних рівнів взаємозалежності і в тому числі в глобальній публічній політиці.

Категорія „глобальна публічна політика” може бути сформульована тільки після розуміння того, що є глобальна політика в цілому, тоді як вона є природним її продовженням. На думку авторів книги „Глобальні трансформації: Політика, економіка, культура” Д.Хелда, Д. Гольдблатта, Е. Макгрю і Дж. Перратона, „глобальна політика” – термін, що характеризує протяжність політичних стосунків у просторі і часі, а також поширення політичної влади і політичної активності за межами національної держави. Політичні рішення і дії в одній частині світу можуть досить швидко відбитися на всьому останньому світі. Ідея глобальної політики

змінює традиційні уявлення щодо відмінності між державною і міжнародною, внутрішньою і зовнішньою політикою, укорінені в загальноприйнятих концепціях „політичного”. Ця ідея проливає світло на багатство і складність взаємозв'язків, які, – в глобальних умовах – виходять за рамки держав і суспільств. Хоча уряди й держави все ще залишаються потужними одиницями, що діють, вони тепер ділять глобальну арену з масою інших владних інститутів і організацій [1, с.58]. У 90-і рр. ХХ ст. вчені почали переосмислення терміна „глобалізація”, вони звернули увагу на те, що збільшення кількості нових форм політичного впливу і поява нових акторів віддзеркалює поширення транснаціональних зв'язків і бажання мати справу з колективними політичними проблемами, що виникають у більшості держав. Крім того, посилюється тиск неурядових організацій, які сприяють розвитку нових форм підзвітності в міжнародному політичному житті [1, с.59]. Не дивлячись на різноманітність форм, функцій і правових статусів, сучасна глобальна політика є, за точним зауваженням Дж. Розенау, системою „правління без урядів” [2, р.5].

Теоретики міжнародних відносин (Р.Кохен, С.Краснер, О.Янг та ін.) ще у 70-80-і рр. ХХ ст. запропонували дуже близьке до сьогоденного розуміння глобальної публічної політики концепцію „міжнародного режиму”. Теорія „міжнародних режимів” ґрунтувалася на концепції міжнародного співтовариства. Одним із авторів цієї концепції був англійський політолог Х. Булл, який вважав, що до міжнародного співтовариства веде дотримання трьох цілей: прагнення покласти певні межі використанню сили, створення умов виконання угод і наявність домовленостей, що стосуються дотримання прав власності. Загальні правила і інститути сприяють формуванню єдиних цінностей і норм, наявність яких і означає наявність міжнародного співтовариства [3, с.105].

Під „міжнародним режимом” представники зазначеної теорії розуміли „неявні або явні принципи, норми, правила і процедури ухвалення рішень, з приводу яких у цій сфері міжнародних відносин передбачалася загальна згода” [1, с.59]. Представники цього теоретичного напрямку пояснювали нові форми глобального управління, що відрізняються від традиційного тлумачення терміна „правління”, які передбачають наявність окремих центрів суверенної політичної влади. Таким чином, поява нових теорій в

політичній науці свідчила про зростання інституалізації глобальної політики і була наслідком необхідності знайти нові моделі співпраці.

Теорія „міжнародних режимів”, яка була заснована на інституціональному підході, віддавала перевагу в першу чергу інституту національної держави. Ідея співробітництва, яка була представлена в теорії „міжнародних режимів”, більшою мірою стосувалася саме цього інституту, тому аналіз взаємодії різнорівневих акторів у процесі колективної комунікації і ухвалення рішень не був темою досліджень цього напрямку і вимагав більш глибокого і детальнішого теоретичного пояснення. Вивчити і осмислити це питання допомогла концепція „глобального управління”, яка отримала свій розвиток у 90-і рр. ХХ ст. завдяки В. Брандту та його колегам з Комісії ООН з глобального управління. Особливий внесок у розробку цього напрямку внесли представники конструктивістського підходу в теорії міжнародних відносин: А. Вендт, Дж. Раггі, Дж. Розенау та ін.

Глобальне управління – це не лише офіційні інститути й організації, якими створюються і підтримуються (або не створюються і не підтримуються) правила і норми, які керують світовим порядком – державні інститути, міждержавна співпраця і так далі, але й і все ті організації і групи впливу – від багатонаціональних корпорацій, транснаціональних соціальних рухів до безлічі неурядових організацій, – які переслідують цілі і завдання, досягнення і вирішення яких залежить від транснаціональних правлячих і владних інститутів [1, с.59]. На відміну від теорії міжнародного режиму, яка спирається на інституціональний підхід, теорія глобального управління орієнтована передусім на аналіз механізмів управління й прийняття рішень у глобальному масштабі.

Сучасне теоретичне визначення глобального управління презентували у своїх роботах американські історики Дж. Ботон і К. Бредфорд, які вважали, що це процес спільного керівництва, який об'єднує національні уряди, різні державні установи і громадянське суспільство для досягнення загальних цілей. Воно забезпечує стратегічний напрям і керує колективними зусиллями з метою вирішення глобальних завдань. Ефективність глобального управління досягається через комплексність, динамічність і здатність охоплювати національні й секторальні кордони та інтереси. Воно повинно діяти шляхом застосування „м'якої сили”, а не „жорсткої сили”, тобто має бути

демократичним, а не авторитарним, діяти в рамках відкритого політичного, а не бюрократичного, процесу і носити швидше інтегрований, ніж спеціалізований характер [4].

Дослідниця І.Б. Гоптарева, яка представляє російську школу політичної науки, на основі аналізу різних теоретичних підходів, що характеризують зазначену дефініцію, дійшла висновку, що глобальне управління не має чітко вираженого визначення і в силу постійних зовнішніх умов, що змінюються, а саме економічних криз, негативних результатів перехідних економік в окремих державах, нездатності традиційних інститутів розв'язувати загальносвітові проблеми тощо, тому трансформується і доповнюється новим змістом перманентно. У зв'язку з цими обставинами об'єктивно виникла необхідність у практичній площині забезпечити реструктуризацію державного управління на основі принципів і інститутів транспарентності, відповідальності, політичної участі, верховенства права, ринкової економіки, справедливості, демократії і т. ін., тобто на основі концепції „гарного управління” (good governance). У теоретичному плані поява категорій глобального управління і гарного управління, що стали сьогодні основними в міжнародних відносинах, була взаємообумовленою: „гарне управління”, що розуміється в цьому випадку як сукупність напрямів, методів і інструментів, що базуються на нормативно певних принципах і формах управління, повинно гарантувати глобальне управління [див.: 5, с.49-54]. Критеріями „гарного управління” прийнято вважати безпеку, ідентичність, легітимність і суспільне благо. У глобальних масштабах ці критерії розглядаються крізь призму інтересів усіх учасників політичного процесу, які не повинні суперечити загальному благу всієї світової спільноти.

Оскільки глобальна політика сьогодні більшістю вчених визначається як багатовладна „змішана система дійових осіб”, у якій політична влада і джерела політичної дії поширені скрізь, виникає необхідність детального вивчення механізмів взаємодії акторів у світовому процесі та їхній вплив на політичні рішення в глобальному масштабі. Особливий інтерес викликає концепт глобальної публічної політики, який стає як ніколи актуальним і затребуваним у різних теоретичних напрямках і в практичній площині також. Ідея глобальної публічної політики з'явилася в політичному дискурсі наприкінці 90-х рр.

XX ст. Одним із перших сформулював концепцію глобального співтовариства публічної політики (global policy community) у 1998 р. Вольфганг Рейніке [6]. Після аналізу економічної глобалізації та наслідків її впливу на державне управління він звернув увагу на об'єктивні причини виникнення глобальної публічної політики і на необхідність розробляти загальні норми поведінки, створювати спільні міжнародні освітні, дослідницькі, аналітичні майданчики.

Концепція глобальної публічної політики ще знаходиться у стадії формування і єдиної думки про те, що вона собою уявляє, у дослідників немає. Загальним для всіх учених, які займаються цією проблемою, є орієнтація на розуміння „публічності” як основи взаємодії і комунікації акторів у процесі ухвалення рішень. Тут слід взяти до уваги те, що і у випадку з категоріями „публічна політика”, „публічність”, „публіка” так само немає універсального й загальноприйнятого розуміння. Складність у цьому випадку полягає в тому, щоб інтегрувати всі представлені категорії в глобальний контекст, де існують інші правила взаємодії між суб'єктами і характер середовища, який відрізняється за своєю наповненістю. Стирання кордонів між внутрішньою і міжнародною політикою поставило наукове співтовариство перед складним завданням формування принципово нового варіанту теорії, що розкриває всі аспекти транснаціональної взаємодії в єдиному теоретичному конструкті.

І все ж таки, що треба розуміти під глобальною публічною політикою? Найчастіше визначення цієї категорії розглядають як продовження публічної політики, тільки в глобальному просторі. Так, наприклад, професор Н.Беляєва представляє публічну політику транскордонно і розглядає її як „колективне вирішення загальних проблем”. Вона наголошує, що саме загальних, а не суспільних. Йдеться про проблеми співтовариств. І ці співтовариства можуть бути найрізноманітнішими – від співтовариства жителів мікрорайону або співтовариства мігрантів, що працюють в цьому мікрорайоні, до „європейського” або „глобального” – якщо такі співтовариства домовилися щодо того, які загальні для них проблеми вони вирішуватимуть спільно [7]. Проте виникає таке питання: які саме актори політичного процесу беруть участь у розв'язанні

загальних питань? Тобто для повноцінного розуміння категорії „глобальна публічна політика” необхідно чітко уявляти, хто саме її здійснює, за якими правилами це відбувається, і які наслідки від цієї співпраці можна спостерігати.

Актори публічної політики в глобальних умовах діють різноспрямовано і мають різну ресурсну можливість впливати на політичні рішення. Глобальна публічна політика може бути представлена як процес глобалізації *знизу*, через діяльність глобального цивільного суспільства, аналітичних співтовариств, онлайн-співтовариств, неурядових організацій різної спрямованості, глобальних центрів комунікації; і глобалізації *зверху*, через управлінську практику впливових держав і міжнародних організацій, глобальних міжнародних банків і фондів. Кожна з представлених інституцій має свій спектр впливу на глобальні колективні рішення і свою частку відповідальності. Проте, слід пам'ятати, що єдиного центру, який би мав можливість корегувати політичні процеси у світовій політиці, не існує. Поліцентричність, глобального простору створює свої закони взаємодії між суб'єктами і свої мінливі правила гри, які залежать від інтересів найбільш сильних і ресурсно впливових гравців на політичній арені. Саме вони визначають головні тренди глобальної політики, формують мережеву конфігурацію зв'язків, генерують ідеологічні паттерни і створюють комунікативний простір. Отже, різноманіття акторів глобальної публічної політики та наслідки їхньої діяльності об'єктивно ускладнюють уявлення про неї, тому визначення цієї категорії буде постійно уточнюватися і корегуватися залежно від нових тенденцій у світовій політиці і зміни ролей сучасних суб'єктів.

Таким чином, попереднє узагальнене визначення глобальної публічної політики, можна дати таке: *сучасна глобальна публічна політика – це взаємодія різних акторів політичного процесу (внутрідержавних і міжнародних) з приводу виявлення і вирішення проблем, що стоять перед світовою спільнотою на основі самоорганізації, широкої комунікації, зацікавленості і взаємній відповідальності сторін, із залученням інтелектуальних експертних центрів, ресурсів держав, організацій і міжнародних суб'єктів.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Хелд Д. Глобальные трансформации: Политика, экономика, культура / Д.Хелд, Д.Гольдблатт, Э.Макгрю, Дж.Перратон / Пер. с англ. В.В.Сапова и др. – М.: Практикс, 2004. – 576с.
2. Rosenau J. Turbulence in World Politics: a theory of change and continuity/ J.Rosenau – Princeton: Princeton univ.press, 1990. – 480p.
3. Цыганков А.П. Социология международных отношений: Анализ российских и западных теорий / А.П.Цыганков, П.А.Цыганков. – М: Аспект Пресс, 2006. – 238.
4. Ботон Дж. Глобальное управление: новые участники, новые правила. Почему модель XX века нуждается в модернизации [Электронный ресурс] / Дж.Ботон, К.Бредфорд // Финансы и развитие. – декабрь 2007 - Режим доступа https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/rus/2007/12/pdf/boughton_RUS.pdf
5. Гоптарева И.Б. Глобальное управление как производная глобализации // Вестник Оренбургского гос. ун-та./ И.Б.Гоптарева – 2013. – №3 (152). – С. 48-54
6. Reinicke Wolfgang H. Global Public Policy: Governing without Government?/ Wolfgang H.Reinicke / Brookings Institution,1998. – 308p.
7. Беляева Н. Публичная политика идет на смену партийной [Электронный ресурс] / Н. Беляева – Режим доступа : <http://opesc.ru/1553781.html>

УДК 323.174 (045)

Krysenko Oleksiy

V.N. Karazin Kharkiv National University

THE MULTILATERAL COLLECTIVE GUARANTEES IN MODERN WORLD ORDER: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND UKRAINIAN CONTEXT

Political and legal history as well as geopolitical phenomenology of such thing as multilateral collective guarantees are studied. The contradictory nature of their political declarations and the impact of their existence on the reproduction of the rules of domination in world politics as well as on the maintenance of world order is analyzed. The existing state of multilateral security guarantees for Ukraine on the basis of the Budapest Memorandum after the annexation of Crimea and the occupation of Donbass territories is examined. The ways to reduce the negative effects of quasi-judicial status of the Budapest Memorandum for Ukraine is outlined.

Key words: multilateral security guarantees, world order, nuclear nonproliferation, geopolitics, the Budapest Memorandum

Крисенко О.В.

БАГАТОСТОРОННІ ГАРАНТІЇ БЕЗПЕКИ В СУЧАСНОМУ СВІТОВОМУ ПОРЯДКУ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ТА УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Досліджено політико-правову історію та геополітичну феноменологію такого явища як багатосторонні гарантії безпеки. Проаналізовано суперечливий характер їх політичної декларативності та вплив їхнього існування на відтворення правил домінування в світовій політиці й підтримку міжнародного порядку. Розглянуто існуючий стан багатосторонніх гарантій безпеки Україні на основі Будапештського меморандуму після російської анексії Крима та окупації територій Донбасу. Окресно шляхи щодо зменшення негативних наслідків парарправового статусу Будапештського меморандуму для України.

Ключові слова: багатосторонні гарантії безпеки, світовий порядок, нерозповсюдження ядерної зброї, геополітика, Будапештський меморандум.

Крысенко А.В.

**МНОГОСТОРОННИЕ ГАРАНТИИ БЕЗОПАСНОСТИ
В СОВРЕМЕННОМ МИРОВОМ ПОРЯДКЕ:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И УКРАИНСКИЙ КОНТЕКСТ**

Исследовано политико-правовую историю и геополитическую феноменологию такого явления как многосторонние гарантии безопасности. Проанализирован противоречивый характер их политической декларативности и влияние их существования на воспроизведение правил доминирования в мировой политике и поддержании мирового порядка. Рассмотрено существующее состояние многосторонних гарантий безопасности Украины на основе Будапештского меморандума после аннексии Крыма и оккупации территорий Донбасса. Очерчено пути уменьшения негативных последствий параправового статуса Будапештского меморандума для Украины.

Ключевые слова: многосторонние гарантии безопасности, мировой порядок, нераспространение ядерного оружия, геополитика, Будапештский меморандум.

Russian military aggression against Ukraine, which resulted in the annexation of the Crimean peninsula and the occupation of part of Donbass territory and resulted in 1) creation of structural risks in the European security system and 2) acceleration of erosion of the modern world order. It is destructive changes in the world order as a result of the military aggression that are the long-term geopolitical effect, which is ultimately different from previous international crises, associated with geopolitical confrontation in the Balkans (1991-2001), the Caucasus (Russian-Georgian war in 2008) etc. The main difference of Ukrainian case in a number of military and geopolitical conflicts in the post-bipolar world is the status of Ukraine as a state that was the only country that renounced nuclear weapons in exchange for multilateral collective security guarantees. The existence of these guarantees led not only to nuclear disarmament of Ukraine, but also cemented in domestic policy the support for multipolar foreign policy doctrine (and in the expert community the perception of foreign policy neutrality as the best strategy) and inadequate perception of external military risks [1]. The key difference of this geopolitical crisis is the ratio of the following factors: Russia's military aggression, accompanied by occupation and annexation of the territories covered by international guarantees (of territorial integrity) and Russia as a permanent member of the State Security Council is also the part for their implementation. However, political and juristic dimension of this crisis is the phenomenology of multilateral collective guarantees, acting as a context for further perspective to understand the rules of dominance in world politics and world order reconstruction. So in order to understand the nature of geopolitical crisis there should be considered the political and legal specifics of system of guarantees that Ukraine has received

from own nuclear disarmament and which are acting de-facto as a context for development of geopolitical confrontation [2;3;4;5].

The multilateral collective security guarantees (Multilateral collective guarantees) are quite common military-political phenomenon in the process of historical evolution of international relations system and their political and legal dimension. Legally these guarantees are an integral part of international law and are a form of international instruments in the form of treaties, pacts, memoranda or additional protocols to international agreements. These acts include guarantees, assurances or surety (external patronage) of certain associations of states in relation to other participants of international relations (states, public associations, people, international organizations etc.) according to a certain course of action, providing adherence to the rights or status of any state (group of states), implementation of international obligations or maintaining a certain status (character) of international relations. The subject of multilateral guarantees is mostly the fulfillment of contractual obligations, the state neutrality, power or authorities sovereignty and inviolability of the territory as well as other (discussed) security guarantees [6;7].

Classic examples of guarantees of neutrality of the state are examples of Switzerland and Luxembourg. Thus, according to the Paris Peace Treaty dated November 20, 1815 („the second Paris peace”) made between Austria, Britain, Prussia, Russia and France, the state guaranteed the neutrality and integrity of the territory of Switzerland. Similarly, based on the results of the second peace conference in London („London Agreement”) dated May 11, 1867 which participants were Austria, Belgium, France, Great Britain, Italy, Luxembourg, the Netherlands, Prussia and Russia "Luxembourg

crisis" was solved, and the Luxembourg itself received neutrality guarantees. However, despite the similarity of political and legal algorithm of neutrality and territorial integrity guarantees of Switzerland and Luxembourg, guarantees provided to Luxembourg (unlike Switzerland) were twice violated by the German side in 1914 and 1941.

The most common type of multilateral guarantees granting in today's world process act multilateral treaties, which guarantees donors declare their readiness to act as participants of guarantees of the rights, status or security of participants in international relations, established in accordance with international legal act. The equivalent examples of such agreements are the Antarctic Treaty (1959), the Outer Space Treaty (1967), the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (came into force in 1970), Budapest Memorandum (1994) [8], Dayton Agreement (1995), Agreement on Comprehensive Nuclear-Test-Ban Treaty (1996), Minsk Agreement (2014) and others.

A separate cluster of international collective guarantees are the agreements that combine guarantees of both – military and political issues, and also prevent the human loss of ecological environment. For example, along with concern for the ecology of the Antarctic (which represents about 10% of the earth's surface), the purpose of the Antarctic Treaty² is its political and military neutralization and demilitarization: „...it is according to interests of all mankind that Antarctica should be continually used exclusively for peace purposes and should not become the scene or object of international discord”³. Art. 1 of the Treaty states that Antarctica is used only for peaceful purposes, any measures of a military nature, such as military bases or fortifications, the carrying out of military maneuvers, as well as testing of any weapons are prohibited; Art. 5 of the Treaty states that any nuclear explosions and removal of radioactive materials are prohibited in the area. Thanks to demilitarization of the given region, it later became possible to secure these guarantees in the CCAMLR Convention (Convention on the Conservation of Antarctic Marine Living Resources, 1980)⁴. Similarly, the Outer Space

Treaty is an example of multilateral collective guarantees on the use of space for peaceful purposes only and on prevention of the placing of nuclear weapons or any other weapons of mass destruction in near the Earth's orbit, placing them on the Moon or on the stations in outer space. An attempt to secure the implementation of this Agreement was the adoption of the Convention on International Liability for Damage Caused by Space Objects (1971)⁵. However, as a basic agreement in a given number of points of view of multilateral group guarantees there acts Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons⁶, which is a certain political and legal matrix to form a model of international political guarantees of the sovereignty and territorial integrity in the world where military and technological access to nuclear weapons of some countries and the lack of this type of weaponry in other countries makes the international order fragile and international law too vulnerable [9].

The independence of Ukrainian state in 1991 put on the agenda the issue of providing of state sovereignty, security and external defense. The absence of effective state-building experience and the availability of significant problems related to the lack of institutions of political democracy, market economy, and national unity were complicated by military heritage received from the USSR. First of all we are talking about nuclear arsenal (of tactical and strategic brand), which was the third in the world according to its power and yielding only to the Russian and American power. Addressing challenges of Ukrainian state building was initially in a difficult international context – in the collapse of the bipolar system of international political and security order and aggravation of the military and political relations between the newly independent countries in the regions of South and Southeast Europe. Especially sharpened were the processes of dismantling of the communist state on Balans and the Caucasus. Ukraine with its highly complicated political and economic problems and ultra-powerful weapons' of mass destruction potential was at risk of civil and military destabilization as the central link of certain destabilization arc from the Western Balkans to the South Caucasus.

One of the main fuse of possible transregional destabilization is the plan for nuclear disarmament of Ukraine and strengthening of institutional control over

² http://www.ats.aq/documents/ats/treaty_original.pdf

³ http://www.ats.aq/index_r.htm

⁴ <http://www.ccamlr.org/ru/organisation/%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%86%D0%B8%D0%B8-%D0%B0%D0%BD%D1%82%D0%BA%D0%BE%D0%BC>

⁵ http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_126

⁶ http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/npt.shtml

weapons of mass destruction, which had a certain trajectory on how to make military and political development of Ukraine a stable one⁷. Achieving of this goal was made possible through Ukraine's accession to the Treaty on the Non-Proliferation of Nuclear Weapons (1967) (Non-Proliferation Treaty, NPT). This Agreement is a multilateral international act developed by UN agencies in order to prevent the increase of the number of countries possessing nuclear weapons and to ensure international control over the implementation of obligations by states under the Treaty to prevent armed conflict using nuclear weapons. Along with the military mission, this Agreement was intended to finally legalize the possibilities of separate countries for the peaceful use of nuclear energy and relevant technologies circulation. Likewise, Treaty declared an integral right of all participating countries to non-discriminatory develop research and nuclear energy production. Institutional control on the nuclear weapons nonproliferation was assigned to the International Atomic Energy Agency (IAEA). In accordance with the Treaty, five countries possessing nuclear weapons declared commitment not to use it against states that do not possess this type of weapons. As an exception it can be considered only the case when nuclear weapons will be used in response. Such planning of nuclear weapons use was developed under the military doctrine of mutual assured destruction (Mutually Assured Destruction, MAD).

Another important additional element on guarantees to countries that do not possess nuclear weapons is a resolution of the Security Council (dated June 19, 1968)⁸ in accordance to which with the necessary security guarantees of member states of the Treaty that do not possess nuclear weapons, among other things it is stated that in case of aggression with use of nuclear

⁷ Another dimension of the issue of nuclear disarmament Ukraine was internal setting to achieve this goal. The idea of nuclear-free status of Ukraine was put by Verkhovna Rada of Ukraine in the Declaration of State Sovereignty of Ukraine (dated July 16, 1990). So, firstly, late Soviet Ukrainian elite tried to demarcate their separateness from general Soviet management device and enforcement in Moscow and, secondly, the nuclear status of Ukraine itself was considered by Ukrainian elite as a factor of further dependence from the central Soviet government, because there were certain problems with independent (sovereign) use and disposal of this type of armament by Ukrainian authorities.

⁸ <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0248/72/IMG/NR024872.pdf?OpenElement>

weapons a permanent members of the UN Security Council must act in accordance to their obligations under the UN charter⁹ [10;11].

The collapse of the Soviet Union created a certain conflict because the Russian Federation was recognized as the USSR right-follower/ imitator, while nuclear weapons were in territory of several newly independent countries, including Ukraine. According to the UN statute there are only 5 countries among its permanent members that possess nuclear weapons, so in order to cope with the present situation and to reduce the international military and political risks it is necessary to limit/decrease the „nuclear club” number to the number, preceding USSR collapse. That is the strategy on nuclear disarmament of Ukraine that international security key donors – the US, the Russian Federation and the United Kingdom have selected. For more holistic and guaranteed nuclear disarmament process and the accession of Ukraine to the Treaty on Non-Proliferation of Nuclear Weapons as a member state that does not have nuclear weapons „Memorandum on Security Assurances in connection with Ukraine's accession to the Treaty on Non-Proliferation of Nuclear Weapons” (dated December 5, 1994) was signed This Memorandum was signed by the leaders of Ukraine, the USA, the Russian Federation and the United Kingdom¹⁰.

According to the Memorandum, given Ukraine's commitments on nuclear disarmament, the US, Russia and the UK reaffirmed their commitments: to respect the independence, sovereignty and existing borders of Ukraine; to refrain from the threat or use of force against the territorial integrity or political independence of Ukraine (except for the use of force only in self-defense, according to the UN charter); to refrain from economic coercion directed to subordinate own interests on implementation of sovereign rights of Ukraine for the sake of any benefits; to seek immediate Security Council actions in order to help Ukraine as a member state, which does not possess nuclear weapons, of the Treaty on Non-nuclear-weapon proliferation, if it becomes a victim of an act of aggression or an object of a

⁹ <http://www.un.org/ru/documents/charter/index.shtml>

¹⁰ France and China as permanent members of the UN Security Council declared similar guarantees to the ones, which were set out in the Memorandum on sovereignty guarantees and territorial integrity of Ukraine.

threat of aggression with nuclear weapons use; not to use nuclear weapons against Ukraine as a member state, which does not possess nuclear weapons, of the Treaty on Non-nuclear-weapon proliferation, except in cases of attacks on their territories or dependent territories, their armed forces or their allies by such state, acting with the state, possessing nuclear weapons or which is associated with it by union agreement; to consult in case of a situation that raises issues under these obligations.

So the object and the multilateral guarantee case is quite clearly defined, but the guarantee system did not take into account the situation when the aggressor is one of the guarantees parties. Thus, the status of the Russian Federation as a country with nuclear weapons makes it extremely protected from direct military intervention of other states-guarantors. The same way the hidden nature of military aggression (so-called hybrid war) creates a legal lacuna, according to which the fact of external military aggression is not conventionally fixed, if it does not actually accompanied by official recognition of the aggressor. This configuration of factors that determine the nature of the given geopolitical crisis allows reaching the following conclusions:

1. Obviously in 1994 as a final/end of nuclear disarmament, it was necessary for Ukrainian authorities instead of the Budapest Memorandum on Security Assurances of Ukraine to enter into full-fledged interstate agreement (with precise algorithms of providing of security guarantees in case of external aggression against Ukraine), which would receive legislative ratification in the parliaments of countries-guarantors [12].
2. Russia violated the political and legal foundation of bilateral Ukraine-Russian relations and the Budapest Memorandum in particular has contributed to speeding up the erosion of European and international security and international order system, as it was not only about the violation of the UN Charter and OSCE key principles, but also about more fundamental principles of modern European real policy - the inviolability of borders and national sovereignty.
3. The greatest guarantee against foreign aggression for a country that got rid of its nuclear arsenal could be the joining to the system of collective security of NATO. So, joining the institutionalized system of collective security would be radically more efficient as opposed to memorandum-

declaring of multilateral collective security guarantees.

4. Given that the Budapest Memorandum has become an unrealized legal document that existed only in declarative form of collective statement of intent to guarantee security, Ukraine should get the initiative making of a new treaty on post factum security guarantees of the country, which has become the only country that voluntarily renounced nuclear and arms as a result of disarmament has become the victim of military aggression of Russian Federation.
5. Inconsistency of multilateral collective security that Ukraine has received as a result of voluntary disarmament and the real situation is quite complex geopolitical configuration itself that affects directly the process of nuclear non-proliferation (one of the conclusions that one can make from Ukraine-Russian conflict observation is that the classic rules of real politic will continue to provide „rules of the game” in the world order) and requires fundamental reform of the system of international security as well as denial of the right of veto to permanent members of the UN Security Council.

LITERATURE

1. Святун О. Будапештський меморандум та його співвідношення з Договором про нерозповсюдження ядерної зброї / О. Святун, О. Святун // Віче. – 2014. – № 20. – С. 15-20.
2. Тарасюк розповів, як готувався Будапештський меморандум [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://video.infoua.org/video-75701-tarasyuk-rozpoviv-yak-gotuvavsya-budapeshtskij-memorandum.html>
3. Засідання Міжвідомчої експертної робочої групи (МЕРГ) з питань протидії загрозам розповсюдження зброї та матеріалів масового знищення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/1613/>
4. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/998_158.
5. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
6. <http://www.niss.gov.ua/articles/1751/> - _fnref12Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_055.
7. Трансформації воєнних загроз й основ оборонної політики в сучасних умовах. Аналітична записка

- [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/235/>
8. Підсумки восьмої Оглядової конференції договору про нерозповсюдження ядерної зброї і перспективи юридичного оформлення гарантій безпеки Україні. Аналітична записка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/articles/290/>
9. 20 лет Будапештскому меморандуму: что на самом деле обещали Украине [Електронний ресурс]. – Режим доступу: – <http://www.dw.com/ru/20-%D0%BB%D0%B5%D1%8218110701>
10. Почему не был ратифицирован „Будапештский меморандум” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.km.ru/v-rossii/2014/03/01/mezhdunarodnaya-politika/733609-pochemu-ne-byl-ratifikirovan-budapeshtskii-memo>
11. Лоссовский И. К двадцатой годовщине Будапештского меморандума [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://m.day.kiev.ua/ru/article/mirovye-diskussii/k-dvadcatoy-godovshchine-budapeshtskogo-memoranduma>
12. Гарантии подписантов Будапештского меморандума ничего не стоят – Турчинов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbnews.com.ua/ru/news/127841/>

УДК 327:323

Запорожченко Р. О.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ПРОБЛЕМАТИКА НОВОГО ГЛОБАЛІЗМУ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕЙ ДЕРЖАВ СУЧАСНОСТІ

Трансформація глобалізму в умовах існування постіндустріальних суспільств та інформатизації інститутів влади в сучасному світі все більше стикається з опором свого розповсюдження, яким виступають національні ідеї. Унаслідок цього співіснування та взаємодії основних елементів глобалізм не використовуються на всю потужність. Це веде до виникнення антиглобалістських течій, котрі формуються з національних ідей сучасних країн.

Ключові слова: глобалізація, трансформація, національна ідея, суспільство, демократія.

Запорожченко Р.А.

ПРОБЛЕМАТИКА НОВОГО ГЛОБАЛІЗМА В УСЛОВИЯХ ТРАНСФОРМАЦІЇ НАЦІОНАЛЬНИХ ІДЕЙ ГОСУДАРСТВ СОВРЕМЕННОСТИ

Трансформація глобалізму в умовах існування постіндустріальних суспільств та інформатизації інститутів влади в сучасному світі все більше стикається з опором свого розповсюдження, яким виступають національні ідеї. Унаслідок цього співіснування та взаємодії основних елементів глобалізм не використовуються на всю потужність. Це веде до виникнення антиглобалістських течій, котрі формуються з національних ідей сучасних країн.

Ключевые слова: глобалізація, трансформація, національна ідея, суспільство, демократія.

Zaporozhchenko R.

THE ISSUES OF NEW GLOBALISM IN THE TRANSFORMATION OF MODERN STATES' NATIONAL IDEAS

Nowadays the transformation of globalization in terms of the appearance of post-industrial society and information-oriented institutions of power is being faced with the tough resistance to its distribution. This resistance comes from the national ideas. As a result of co-existence and interaction of this basic opposition the advantages of globalism cannot be used fully. This leads to the emergence of antiglobalism movements that utilize the national ideas of modern countries.

Key words: globalization, transformation, national idea, society, democracy.

Уже вкотре світова спільнота, включена в масштабну інтеграцію, переконується в тому, що в глобалізмі – як планетарному явищі, покликаному уніфікувати соціальні інститути і створити спільну систему існування – виникла криза, котра з кожним роком все більше і більше проявляється в різного роду міжнародних „вибухах”. Усе це проявляється в посиленні протистояння між ліберально-демократичним і авторитарним блоками в країнах Африки та Азії, боротьбі за переділ сфер впливу на Близькому Сході і в Східній Європі, „війні” за ресурси та сировину, котра точиться під гаслом „краще ми використаємо чуже, щоб потім вигідно продати своє”. Водночас спостерігаємо монополізацію економіки групою передових країн, котрі входять до так званої G7 і G20, а також їхніми стратегічними партнерами, націоналістичні конфлікти на Близькому Сході та в Африці, що часто виливаються в громадянські війни і встановлення авторитарних військових диктатур, котрі позиціонують себе борцями за незалежність і повстанцями проти „недобросовісних” режимів.

Стаття покликана визначити основні вектори проблематики глобалізму, котрий, охоплюючи сучасні держави, стикається з національними ідеями, політико-економічними напрямками розвитку цих держав. У майбутньому з’ясування цих суперечливих моментів допоможе визначити загальні моменти для розв’язання багатьох проблемних питань

До проблем глобалізації, а також факторів впливу глобалізму на суспільство і політику зверталися визначні світові вчені, серед яких Е. Валерстайн, М. Хардт, А. Негрі, З. Бауман, А. Коротаєв, Г.-П. Мартин та інші. Слід також відмітити особливий внесок представників харківської політологічної школи, серед яких О.А. Фісун, О.В. Крисенко, М.І. Сазонов.

Але попри усі вищеперераховані причини, ніхто не може заперечувати той факт, що світ поступово стає єдиним за своїм вектором розвитку, завдячуючи, крім низки найважливіших економічних і політичних причин, загальному процесу інформатизації. Єдність і схожість виявляються не в загальному та правовому контексті волевиявлення народами власних стратегій розвитку та існування, а у нав’язуванні шляхів існування та монопольному становищі небагатьох держав у багатьох інститутах суспільства, в політиці та економіці. Причому, окрім цих основних базових речей, на котрих будується модель існування держави як

політичної організації існують ще структури, котрі допомагають в тому чи іншому моделюванні панування та бажанні бути вище за інших. Тобто існує певна класифікація, котра включає в себе п’ять основних елементів, серед яких культура, економіка, політика, армія та релігія.

Релігія – один із ключових і діючих засобів впливу не лише на суспільство, але й на державу в цілому. Спрадавна релігія, виникаючи у певних історичних обставинах і формуючись із увібранням традицій і вірувань місцевого населення, трансформувалась в інструмент влади – як духовної, так і фізичної. Якщо говорити про три найбільші та найпоширеніші світові релігії – буддизм, християнство та іслам, то слід зауважити, що усі вони ставали консолідатором тих регіонів планети, де виникали. Так, іслам створював певну мікроглобальну систему на території Близького та Середнього Сходу, а також Північної і Центрально-Східної Африки, де політичний та економічний розвиток зводився до більш-менш схожого зразка і поєднувався з культурою місцевого населення. Християнство мало вплив на територію Європи передусім, розколовшись спочатку на дві гілки – православ’я і католицизм, пізніше доповнилось ще однією – протестантизмом різного толку (лютеранство, кальвінізм, цвінглізм і т.д.). Пізніше, вже після так званих Великих географічних відкриттів і включення у світову економіку Північної та Південної Америки, християнство поширилося й на ці землі. Буддизм концентрувався на території Далекого Сходу – це передусім Китай та Індія, інші країни півострову Індокитай та Малайського архіпелагу.

Армія – той найважливіший фактор створення глобальних систем існування держав, що проявлялось в існуванні імперій – децентрованих і детериторіалізованих, тобто позбавлених центру і прив’язки до певної території, апаратів управління, які поступово включають весь глобальний простір в свої відкриті і розширені кордони. Імперія управляє змішаними, гібридними ідентичностями, гнучкими ієрархіями і множинними обмінами за допомогою модулювання командних мереж [1, с.12]. Створення імперій, по суті, провокувало існування мікроглобальних систем у регіоні шляхом об’єднання певної кількості народів чи країн в одне політичне утворення із економічним та культурним центром уніфікованої влади. Військова експансія, як прийнято говорити, слугувала таким же

консолідатором, як релігія, об'єднуючи в одне ціле різнопланові політичні чи економічні суб'єкти, котрі пізніше в процесі асиміляції та акультурації ставали „одного зразку” із пануючим режимом. Як приклад можна навести Римську імперію, яка надовго заклала вектори існування та розвитку багатьох країн сучасної Європи, особливо Західної, де культурні зв'язки та політична траєкторія буття беруть свій початок від Античності.

Культура сприяє, з одного боку, піднесенню національної культури на міжнародний рівень і її популяризації шляхом поширення здобутків національної матеріальної та духовної культури завдяки новітнім засобам інформатизації, а з іншого – призводить до нав'язування національної культури однієї країни (здебільшого регіонального чи то світового лідера) іншим і, як наслідок відбувається культурна асиміляція або поступовий занепад культури слабшої. При цьому ми вкладаємо в поняття культури певний стиль поведінки і спілкування, яке прийнято в конкретному суспільстві. І, якщо прийняти таку позицію, то в етнографічному сенсі існує явище „культурна єдність/культурна подвійність”, тобто соціум або монокультурний (кожен має одну і ту саму культуру в етнографічній площині), або бікультурний (культура тих, хто при владі, і культура всіх інших) [2]. Розповсюдження літератури та її активний переклад на різні мови світу, показ кінофільмів у кінотеатрах багатьох країн, широке використання Інтернету та глобальний зв'язок різних частин світу є свідченням культурної уніфікації. Важливим фактором якої виступає туризм, який становить значну частку економічних доходів багатьох розвинених країн світу, і тих, що розвиваються, до того ж виступає популяризатором культури і цінностей не лише в регіоні, але й в усьому світі.

Економіка – а точніше, економічна глобалізація – це перебудова та трансформація світового простору в єдину консолідовану зону, де вільно може рухатися капітал, товари, послуги та інформація. Пов'язано це все, передусім, як писали Х.Шуманн і Г.-П. Мартин [3], з науково-технічним розвитком держав і створенням засобів для динамічного зв'язку, створення Інтернет-простору, міжнародним поділом праці, що скорочує „відстань” між економіками різних країн і робить їх мобільними у своєму реагуванні та адаптованими до розвитку в планетарному масштабі. Наступним важливим фактором є так звана

лібералізація економіки, що робить вільним доступ до розповсюдження товарів, а також усуває протекціонізм із власної економіки. Яскравим прикладом початку такої глобалізації слугує політика Англії під назвою „*free trade*”, котра заклала тенденцію створення мікроглобального вільного ринку, вільного пересування товарів і послуг, а також підвалини для швидкого економічного розвитку країни і будівництва в подальшому сильних інститутів влади для створення свого часу Британської імперії.

Політика – один із найважливіших інструментаріїв глобалізації, що визначає основні тенденції розвитку та існування держав шляхом визначення „сильний/слабкий”. Важливою ознакою тут є те, що політична глобалізація зводить до мінімуму національний суверенітет держави та її роль в регіоні, формуючи чітку вертикальну систему взаємодії між політичними країнами-лідерами та „країнами-аутсайдерами”. Це все відбувається тому, що процес швидкого розвитку економік супроводжується бажанням зберегти стійкі мирні відносини з іншими країнами та вбудуватися в якусь-то єдину систему безпеки й захисту (мається на увазі військово-політичні блоки, такі як НАТО), а це можливо лише за умови делегування цими країнами частини своєї національної влади міжнародним організаціям, котрі і визначають їхній подальший розвиток і роблять залежними від глобального керівництва. ООН, ЄС, ВОТ, АТЕС, МВФ, НАФТА, МАГАТЕ – ось неповний перелік таких організацій, котрі по суті якщо не „узурпували”, то вміло перебрали на себе частину повноважень багатьох держав і зробили їх залежними у своїй політиці, пропагуючи рівність і єдність, законність і розвиток, стабільність та безпеку. Але не можна заперечувати той факт, що політика миру та стабільності в світі все частіше виходить з-під контролю. Проблематика сучасного глобалізму доводить перш за все неспроможність усіх п'ятих елементів глобалізації діяти скоординовано і будувати чіткий вектор існування мікросистем у загальній соціально-економічній, політичній та культурній системі світу.

Унаслідок вищезазначених процесів виникають проблеми, котрі стосуються поділу економічних зон впливу, створення, шляхом військових переворотів, війн або революцій нових квазідержавних утворень, націоналістичних протистоянь в країнах. Але ще більшу загрозу являє собою той невеликий конфлікт, котрий починається в

будь-якій країні, дуже швидко виходить за межі її державного кордону і стає загрозою для регіону, а то і світу. Це все пов'язано, передусім, із ступенем втягненості цієї держави у процес всесвітньої глобалізації. Згадаємо „Арабську весну”. У грудні 2010 року після самоспалення Мохаммеда Буазізі в Тунісі почалися демонстрації, які поступово переросли в акції протесту проти чинного президента країни та політики уряду. І вже через декілька тижнів такі самі події повторилися уже в сусідньому Алжирі. Поступово, за принципом доміно, акції протесту почалися в Лівії, Мавританії, Судані, Єгипті, Сирії, Марокко, Кувейті, Ірані та Лівані. Можна б було назвати це простим збігом обставин, проте не у сучасному глобалізованому світі. І для цього були причини. По-перше, панування однієї релігії – ісламу, котрий запровадив основні моделі існування суспільства і держави, спираючись на традиції та історичні обставини формування політичних утворень в цьому регіоні. По-друге, економічна ситуація, котра розділяла ці країни на два табори: перший – „*decline economy*” – країни, економіка яких перебувала в стагнації і занепаді (як приклад Марокко, Єгипет, Туніс, Алжир, Судан), а другий – „*afloat economy*” – країни, економіка котрих трималася на так званих нафтодоларах і котрі займали пануюче становище в ОПЕК (Організації країн-експортерів нафти, серед яких Ліван, Лівія, Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія) [4]. По-третє, була сформована жорстка й централізована влада, котра зосереджувалась в руках президента, керуючого країною понад 15-20 років. По-четверте, наявний апарат насильства та терору, котрим можна назвати армію, поліцейські формування, загони територіальної оборони і т.д., на яких, по суті, трималися ці авторитарні режими.

Утім вищезазначені події не набули б глобального масштабу, якби не втрутились в неї глобальні гравці, а саме представники так званої G7, Європейського Союзу та ООН, НАТО. І це, звісно, ситуацію не врегулювало, а навпаки, в деяких випадках лише посилювало, як наприклад, в Лівії, де почалася громадянська війна й зовнішня військово-політична інтервенція, та в Сирії, де вона точиться й досі. І можна навіть стверджувати, що нинішні події в Іраку, де прибічники ІДІЛу будують власне політичне утворення – це яскраве продовження тієї „весни”, яка прогрімала ще чотири роки тому і не згасає. І тут, на нашу думку, саме

релігія стала тим фактором, що як правило сприяє виникненню, розвитку й поширенню непокори та протестів проти існування пануючого режиму. Справді, нерівномірність взаємодії між основними елементами глобалізації, про які говорилося вище, і призводить до виникнення в процесі глобалізації різного роду проблем, які в подальшому можуть слугувати підґрунтям для переростання їх у кризи та, що гірше – війни.

Новий глобалізм, котрий трансформувався в сучасності в умовах інформатизації суспільства, все більше нагадує „дім, який стоїть на краю скелі і от-от впаде”. На одному краї цієї скелі знаходяться елементи глобалізації, тобто політика, релігія, армія, економіка і культура. А на другому – національні ідеї країн, що виступають санацією політичної організації задля її укріплення, а, отже, і самої держави, запобігання посягань на неї міжнародних політико-економічних лідерів з корисливими цілями. *Національна ідея* – це концентрована думка більшості населення певної території (країни), спрямована на спільне благополучне майбутнє країни, де б реалізувалися головні потреби буття людини та її майбутнього – безпека, мир всередині країни і ззовні, добробут, широкі можливості для самореалізації, набуття достойної освіти та можливість планувати своє життя на довгі роки вперед. Зрозуміло, зазначені можливості мають стосуватися й полікультурних потреб.

Національні ідеї є запобіжником від негативних наслідків надмірної глобалізації, або взагалі проти неї [5]. Яскравим прикладом виявлення таких ідей у державну політику слугує міжнародна організація „Рух Неприєднання”, представники якої вважають пріоритетним завданням неучасть у військово-політичних блоках (приміром НАТО, SEATO, АНЗЮС та інші). Але чи можна розглядати це як протидію глобалізації? Досить складно сказати, бо і в самій організації багато невирішених питань, котрі так чи інакше втягують деякі держави-представниці в міжнародні конфлікти та події. Один табір – *консервативний* – зосереджується на повному невтручанні в справи інших країн, відмові у постійному членстві у військових блоках, формуванні дипломатичної і доступної системи співіснування та створенні позитивного іміджу власної країни. Другий табір – *безвідповідальні порушники* – котрі так чи інакше стають учасниками глобальних конфліктів, а іноді самі їх провокують, співпрацюють з

військово-політичними блоками і є їх стратегічними партнерами, хоча офіційно не є членами цих організацій, часто приєднуються до переможців в геополітичній грі, підтримуючи їхні рішення.

Національна ідея – це не просто мрія, але і чітке уявлення про те, якою повинна бути національна держава, як повинна існувати та яку роль буде відігравати в регіоні і світі. У вирі сучасної глобалізації саме національна ідея стає тим джерелом опору, котрий в деяких регіонах або трансформує глобалізм, або уповільнює його просування. Інтереси багатьох промоутерів глобалізації, а це передусім економічно розвинені держави регіонів, такі як представники G7 і G20, найчастіше зіштовхуються з національними інтересами, власне, як країн, котрі не потрапили до таких „елітних” об’єднань, так і інтереси самих представників вищезазначених груп. Це пов’язано з тим, що, по-перше, країни, що є корегувальниками устрою світу, пропагують власні інтереси, які і стають основою сучасного глобалізму; по-друге, країни, котрі піддаються впливу і є економічно і політично слабкими, намагаються перешкодити загальній інтеграції їхніх інститутів і систем у загальний простір, а також ведуть певну „партизанську війну” проти цього.

Протидія надмірній глобалізації проявляється у такому. По-перше, створення власного культурного контенту, як-то фільми, музика, література, який складає конкуренцію в національній державі і заміщує поступово продукти глобалізму. Прикладом такого явища можна назвати країни Латинської Америки (Бразилія, Аргентина, Чилі, Мексика, Колумбія). Вони не просто намагаються „бойкотувати” культурну продукцію США, Китаю чи країн ЄС, а створюють власний культурний простір, на якому і розгортається боротьба за інформаційну незалежність, а згодом – за інформаційне панування в регіоні. По-друге, перехід від економіки споживчої до економіки відтворювальної. Це зводиться до того, що країни, котрі не в змозі надати конкурентну продукцію для широкого експорту, дозволяють будувати виробництво на своїй території, розвиваючи таким чином інфраструктуру регіону, причому самі користуються національним виробництвом, якого цілком вистачає для власного вжитку. По-третє, сучасний світ – це глобальний процес інформатизації суспільства, де Інтернет та володіння інформацією відіграють значну роль, приносять

колосальні прибутки власникам капіталу у вигляді інформації. При цьому соціальні мережі стали двигуном подальшого просування глобалізму всередину економічно і культурно вразливих країн Африки, Азії і Латинської Америки. Але знайшовся засіб протидії, котрий являє собою створення власної інформаційної мережі [6], як-то в країнах Азії (Китай, Малайський архіпелаг), Латинської Америки (Аргентини, Бразилії, Мексики). Такі соціальні мережі слугують консолідатором свідомості людей в рамках мікроглобального простору. По-четверте, власне, національна ідея уособлюється в так званих рухах антиглобалістів, котрі, певна річ, є в більшості країн світу, і нещодавній саміт G7 в Німеччині вкотре продемонстрував яскравий приклад існування цих об’єднань та їхню чітку позицію проти сучасної глобалізації.

Таким чином, процес глобалізації зводиться до створення по всьому світу мікроглобальних самовідтворювальних систем, котрі формувалися або продовжують формуватися за допомогою вищезгаданих основних елементів глобалізації – політики, релігії, економіки, культури, армії [7]. Кожен із таких елементів взаємодіє в межах такого мікропростору, але як тільки він виходить за його межі або проникає в інше середовище, то виникає *криза* – нестійка кон’юнктура, у середовищі якої зіштовхуються національні ідеї та основні елементи глобалізму, що породжує в подальшому різного роду військово-політичні та економічні конфлікти. Зрозуміло, що зіткнення таких мікроглобальних систем буде відбиватися на позиції тієї чи іншої держави або груп країн, але рано чи пізно ця криза вийде на загальнопланетарний рівень і буде вважатися проблемою світовою. Саме неспроможність мікроглобальних систем злитися в одне ціле і створити таким чином одне глобальне середовище існування людини, руху капіталів, інформації і товарів, розповсюдження національних культур та створення загальних векторів подальшого розвитку з урахуванням національних пріоритетів усіх держав-членів цього процесу – створює загрозу для справедливого перерозподілу матеріальних благ, світових природних ресурсів та сировини, вільного пересування капіталу та інформації, існування системи полікультури і т.д. Отже, питання проблематики сучасного глобалізму в умовах трансформації національних ідей держав сучасності потребує подальшого вивчення, що полягає у створенні алгоритмів

дослідження, а також реорганізації методологічної бази, в умовах інформатизації суспільства. Подальше дослідження питання взаємодії основних елементів глобалізації в межах мікроглобальних систем, а також уніфікація цих систем допоможе визначити та передбачити подальші можливі соціально-економічні та політичні кризи, міжнародні та

внутрішньодержавні конфлікти. Це також допоможе знайти розв'язання тих нагальних наявних проблем, які ведуть не до повсюдної глобалізації, а до створення моно- чи біполярних систем в загальному контексті існування глобалізованого середовища в сучасній світ-системі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Хардт М. Империя / М. Хардт, А. Негри; пер. с англ. под ред. Г.В. Каменской, М.С. Фетисова. – М.: Праксис, 2004. – 440 с.
2. Гелнер А. Нації та націоналізм / А. Гелнер. - К.: Таксон, 2003. – 300 с.
3. Мартин Г.-П., Западня глобалізації: атака на процвітання і демократію / Г.-П Мартин, Х. Шуманн. – М.: Альпіна, 2001. – 335 с.
4. Коротаєв А. В. Египетська революція 2011 г.: структурно-демографічний аналіз [Електронний ресурс] / А. В. Коротаєв, Ю. В. Зинькіна // Клиодинамикс. – 2011. – Режим доступу: http://cliodynamics.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=271&Itemid=1
5. Бауман З. Глобалізація. Последствия для человека и общества / Зигмунд Бауман; пер. с англ. Коробочкиной М.Л., под ред Е.В. Яновской. – М.: Изд-во „Весь Мир”, 2004.– 188с.
6. Порівняльна таблиця медіапростору країн Азії [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.digitalbuzzblog.com/infographic-asia-pacific-social-media-statistics-stats-facts/>
7. Грин Л. Соціальна макроєволюція. Генезис и трансформации Мир-Системы / Л. Грин, А. Коротаєв. – М.: Либроком, 2012. – 568 с.

УДК 329 (4)

Гримська М. І.

Київський національний університет
імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМАТИКА ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ У ПРОГРАМАХ КРАЙНІХ ПРАВІХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Окреслено специфіку ідеологічних засад крайніх правих політичних партій як нової впливової партійної сім'ї в європейських країнах. Розкрито еволюцію їхніх поглядів на євроінтеграцію та розвиток Європейського Союзу. Висвітлено їхнє сучасне ставлення до подальшого зближення європейських країн. Охарактеризовано спроби утворення загальноєвропейського об'єднання крайніх правих політичних партій.

Ключові слова: політичні партії, крайні праві політичні партії, ідеологія, Європейський Союз, євроінтеграція.

Грымская М. И.

ПРОБЛЕМАТИКА ОБЪЕДИНЕННОЙ ЕВРОПЫ В ПРОГРАММАХ КРАЙНИХ ПРАВЫХ ПОЛИТИЧЕСКИХ ПАРТИЙ

Определена специфика идеологических основ крайних правых политических партий как новой влиятельной партийной семьи в европейских странах. Раскрыто эволюцию их взглядов на европейскую интеграцию и развитие Европейского Союза. Освещено их нынешнее отношение к дальнейшему сближению европейских стран. Охарактеризованы попытки образования общеевропейского объединения крайних правых политических партий.

Ключевые слова: политические партии, крайние правые политические партии, идеология, Европейский Союз, европейская интеграция.

Grymska M.

THE ISSUE OF UNITED EUROPE IN THE PROGRAMS OF FAR RIGHT POLITICAL PARTIES

In the article, peculiarities of ideological principles of far right political parties as a new influential party family in the European countries are identified. The evolution of their views on European integration and European Union development is described. Their current attitude towards further convergence of European countries is presented. The attempts to establish a pan-European association of far right political parties are characterized.

Key words: political parties, far right political parties, ideology, European Union, European integration.

Зростання електоральної підтримки крайніх правих політичних партій часто розглядається в контексті загрози расизму та нетерпимості. Будуючи свою риторику на критиці імміграції, ці політичні партії вважають її причиною як економічних, так і соціальних проблем. Збільшення кількості „чужинців”, з їхнього погляду, призводить до зростання безробіття, створення додаткового навантаження на систему соціального забезпечення, руйнування відчуття національної ідентичності через формування мультикультурального суспільства тощо. Водночас, не менш важливими є і погляди крайніх правих політичних партій на європейську інтеграцію. Будучи у переважній більшості євроскептиками, ці політичні сили виступають як мінімум проти того напряму, в якому рухається Європейський Союз, у деяких випадках закликаючи навіть до виходу їхньої країни з цього об'єднання. Враховуючи, що найбільший рівень підтримки крайні праві найчастіше одержують саме на виборах до Європейського парламенту, ця частина їхньої ідеології заслуговує на особливу увагу.

Найбільш комплексно та повно проблематику європейської інтеграції досліджує у кількох монографіях та численних статтях датський учений Кас Мудде. Він приділяє велику увагу як програмним засадам крайніх правих політичних партій, так і спробам їх об'єднання на загальноєвропейському рівні. Крім того, це питання аналізується і в інших працях, зокрема, таких учених як С. Васілопулу, М. Вільямс, Т. Гівенс, Т. Дублікаш, Г. Кітшелът, Е. МакГен, П. Меркл, Р. Ітвелл, П. Норріс, Д. Халікіопулу, А. Шеховцов та ін.

Проблематика крайніх правих політичних партій є новою для української політичної науки. Тут лише починають з'являтися перші публікації, які б розглядали ті чи інші аспекти цієї тематики. Більш того, ці дослідження здебільшого стосуються конкретних партій або країн, в той час як комплексний

аналіз сутності та специфіки цієї групи партій практично відсутній. Відтак, стаття має на меті висвітлити ідейно-ціннісні засади крайніх правих, приділяючи увагу їхньому ставленню до поглиблення європейської інтеграції.

Характеризуючи ідеологію крайніх правих політичних партій, їх часто називають „антиіммігрантськими”, підкреслюючи роль та місце поглядів на імміграцію серед їх ціннісних засад. Дійсно, ця група політичних партій наголошує на загрозах, які відчуває кожна держава через швидке зростання темпів міграції. Вони стосуються усіх сфер суспільного життя, створюючи додаткове навантаження на державний бюджет внаслідок збільшення кількості тих, хто потребує соціальної допомоги, як серед новоприбулих, так і серед корінного населення, яке змушене конкурувати з ними за обмежені робочі місця. Формування багатокультурного суспільства теж сприймається виключно негативно. Руйнування традиційних зв'язків на рівні спільнот підриває відчуття солідарності та безпеки, що, своєю чергою, призводить до зростання злочинності.

Разом із тим, не менш відомим елементом ідеології крайніх правих політичних партій є і їх євроскептицизм. Будучи спочатку суто британським феноменом (через своє географічне положення й історичний розвиток Великобританія розглядала себе як дещо відчужене від континентальної Європи), на початку 1990х рр. він поширився на решту європейських країн. Дискусії тут ведуться як стосовно формату співпраці між країнами-членами Європейського Союзу (поглиблення чи обмеження певними сферами), так і щодо розширення спільноти та включення нових держав. Існує багато визначень євроскептицизму, однак у нашому дослідженні ми використовуємо його, насамперед, для позначення системи поглядів, відповідно до якої співробітництво між європейськими державами

розглядається загалом позитивно, але вважається, що воно розвивається у хибному напрямі. Поглиблення інтеграції, в цьому контексті сприймається як таке, що руйнує державний суверенітет через передачу дедалі ширших повноважень так званим „європейським бюрократам” або „технократам”, які „сидять” у Брюсселі і не бачать реальних потреб народів європейських держав.

Ідея євроскептицизму набула особливого поширення після вступу в дію Маастрихтського договору у 1993 р. З того часу вона стала невід’ємною складовою ідеології і крайніх правих політичних партій, які перетворились на послідовних прихильників євроскептицизму. Водночас, розглядаючи погляди на європейську інтеграцію в програмах цієї групи партій, слід підкреслити, що вони пройшли певну еволюцію. Більшу частину другої половини ХХ ст. крайні праві виступали, навпаки, за поглиблення співпраці між європейськими державами. Найкраще такий розвиток можна простежити на прикладі змін у програмних пріоритетах найбільш впливових крайніх правих політичних партій.

Зокрема, французький Національний фронт, на початку своєї історії підтримував утворення конфедерації європейських держав включно з Великобританією. У програмі 1985 р. стверджується, що Європейський Союз має отримати потрібні ресурси, встановити спільну валюту, сформувати дієві політичні інститути та гарантувати свою безпеку в тому числі через спільну зовнішню політику, ядерні програми, захист зовнішніх кордонів і стримування імміграції. У протилежному випадку об’єднання ризикує залишитись лише утопією. Очевидно, що, з погляду цієї партії, цей процес має очолити Франція, яка розглядається як зразок для інших держав [1, с.159].

Національний фронт відрізнявся від більшості крайніх правих політичних партій і своєю чіткою проамериканською позицією. Відстоюючи в економіці моделі рейганізму та тетчеризму, він виступав також за співпрацю з США у зовнішній політиці [2, с. 212-215]. Ці погляди змінилися ще раніше, аніж ставлення до європейської імміграції під впливом початку війни у Перській затоці. Національний фронт виступив проти США, критикуючи втручання ООН та, зокрема, Франції, у цю ситуацію. Лідер партії Жан Марі Ле Пен був єдиним з відомих французьких політиків, хто виступив з такою позицією. Більш того, в складі делегації європейських крайніх правих

політичних партій він зустрівся з Саддамом Хусейном. У риторичній партії це позиціонувалось як активна спроба протистояти економічній і культурній експансії США до країн Європи. Тісна співпраця з американцями мала сенс в умовах Холодної війни, але є безглуздою і навіть загрозовою для європейців після її завершення [3, с. 160].

Підписання Маастрихтського договору змінило ставлення і до європейської інтеграції. У програмі, розміщеній на офіційній веб-сторінці партії, Національний фронт доволі детально аргументує свій євроскептицизм. Загалом партія не виступає проти дружніх стосунків з іншими європейськими країнами, навпаки, таке поглиблення співпраці, насамперед у військовій та економічній галузях, розглядається позитивно. Європейський Союз як об’єднання суверенних народів слід розширити і включити нові держави, такі як Росія та Швейцарія. Дієва система європейської безпеки може сформуватись лише через взаємодію Франції, Росії та Німеччини. Однак в основі кооперації у цій та всіх інших сферах має залишатись повага до національного суверенітету та національних інтересів кожної з країн-членів. Символічно це має проявлятися у тому, що над будівлями органів державної влади та місцевого самоврядування чільне місце повинен займати саме державний прапор, а не прапор Європейського Союзу [4].

Натомість, розширення сфери повноважень загальноєвропейських інституцій критикується та засуджується. Утворення Європейського Союзу та підписання Шенгенської угоди матиме своїм наслідком обмеження національного суверенітету та передачу реальної влади у руки жменьки чиновників, покликаних нав’язувати всім державам-членам однакові умови та закони, не враховуючи національних особливостей і потреб їх народів. Приміром, партія наводить приклади того, як потрібні для Франції економічні рішення (наприклад, підтримка компанії Рено), блокувались Європейським Союзом [4].

Тобто, головною проблемою Європейського Союзу у тому вигляді, в якому він сформувався у 90-х рр. ХХ ст. є те, що величезні повноваження і вирішення долі мільйонів людей знаходяться у руках технократів, які працюють в органі, навіть не обраному народом – Європейській комісії. Правила та обмеження нав’язуються і Європейським центральним банком. Тому прямих виборів депутатів Європейського

парламенту недостатньо для створення противаги цій могутній бюрократичній машині. Крім того, парламент залишається доволі слабким навіть після Лісабонського договору [4].

У програмних документах Національного фронту всіляко підкреслюється негативне ставлення і до спільної валюти. Партія стверджує, що євробюрократи проігнорували численні застереження відомих економістів та нобелівських лауреатів щодо недоліків запровадження євро. На ті країни, які виступали проти, здійснювали тиск, погрожуючи фінансовими наслідками, і вони зрештою були змушені погодитись. Критики євро, зазначає партія, виявились праві, оскільки територія дії цієї валюти і справді характеризується найвищим рівнем безробіття та найнижчими темпами зростання економіки. Євро шкодить, передусім, найбільш сильним державам – Франції та Німеччині, а тому ці дві країни повинні об'єднати зусилля задля повернення національних грошових одиниць [4].

Ще однією партією, погляди якої добре ілюструють перехід крайніх правих до євроскептицизму на початку 1990-х рр., є німецька партія Республіканців. У першій програмі, прийнятій на установчих зборах у 1983 р., партія підтримувала процес європейської інтеграції. К. Мудде вважає такі погляди наслідком того, що, по-перше, ця політична сила виникла внаслідок відокремлення частини баварського Християнсько-соціального союзу, який традиційно підтримував поглиблення співпраці в межах ЄС, і по-друге, своїм головним завданням партія вважала об'єднання Німеччини, розглядаючи ці два процеси (возз'єднання німецьких земель та їх інтеграцію в загальноєвропейську спільноту) як нерозривно пов'язані [1, с. 159].

Однак після підписання Маастрихтського договору погляди партії різко змінились. У 1993 р. була прийнята оновлена програма під назвою „Ми робимо, що можемо... задля інтересів Німеччини”, де враховано об'єднання Німеччини, а також представлено позицію щодо поглиблення європейської інтеграції. Маастрихтський договір у документі було охарактеризовано надзвичайно негативно. Партія назвала його „Версалем без зброї”, підкреслюючи, що він означає чергову капітуляцію Німеччини. Інтеграція до Європейського Союзу, на її думку, невігідна для держави, оскільки вимагає від неї значно більше, аніж вона отримує від об'єднання [5, с. 39].

Така сама теза представлена і в оновленій програмі, прийнятій у 2002 р. Ідея про тісну співпрацю між європейськими державами, як і в більшості крайніх правих політичних партій, сприймається позитивно. Зокрема, європейці повинні вибудувати систему спільної ефективної оборони, яка б дозволила самостійно захищати свої території у разі загрози, а не покладатись на США. Будучи великим народом у серці Європи, німці відчують свою відповідальність за її долю. Проте сучасний шлях розвитку ЄС піддається жорсткій критиці. Головна цінність Європи – у її різноманітності, у можливості об'єднати держави з унікальними історичними та національними особливостями на базі спільного фундаменту. Тому ця багатоманітність повинна всіляко підтримуватись і розвиватись. Найкращий формат для цього – збереження конфедерації і відхід від прагнень перетворитись, по суті, у федеративну державу. Національні інтереси повинні залишатись на першому місці, а національне законодавство має переважати над загальноєвропейським [6].

Дещо меншою мірою євроскептицизм присутній у програмах крайніх правих політичних партій з тих держав, які дещо пізніше вступили в Європейський Союз. Це найбільш помітно на прикладах Австрії, Швеції та Угорщини. Крайня права Партія свободи Австрії розглядає ЄС як Союз вільних і суверенних народів, який повинен базуватись на географічній, духовній та культурній близькості, а також відданості цінностям західної цивілізації. Свобода та унікальність кожного народу має захищатись і підтримуватись з метою ефективного протистояння мультикультуралізму, глобалізації та масовій імміграції. Європа не повинна зводитись виключно до політичного проекту під назвою „Європейський Союз”. Її підґрунтям має бути демократія, повага до національних інтересів кожного члена утворення та пріоритет національного законодавства над загальноєвропейським [7].

Партія Шведських демократів у своїй програмі 2011 р. також висловлює погляди, які дозволяють віднести її до євроскептиків. З одного боку, у документі підкреслюється, що співпраця між країнами є дуже важливою. Завдяки їй відбувається обмін ідеями, досвідом, культурою, що дозволяє усім учасникам процесу активно розвиватись та сприяє миру й стабільності у світі. Однак будь-який союз, який ставить собі на меті домінування над суверенними народами, приречений на поразку. Національні

інтереси можуть забезпечуватись лише кожною країною самостійно, а формування наддержавного об'єднання, закони якого переважали б над законами окремих народів суперечить ідеї вільної взаємодії рівних [8].

Проблематика Європейського Союзу більш детально розглядається на веб-сторінці Шведських демократів та їхніх документах, підготовлених на вибори до Європарламенту. Називаючи себе „єврокритиком”, партія підкреслює цінність об'єднання, що дозволило сформувати відчуття спільної ідентичності для народів, які належать до однієї культури та мають однакові історичні корені. В його основі – цінності демократії, рівності та добробуту, які посилюють цю спільноту. Разом із тим, Європейський Союз уже не той, яким був, коли Швеція до нього вступала. Посилюється вплив тих, хто прагне знищити національні держави і перебрати на себе повноваження з управління життям навіть найменших спільнот. Загальноєвропейські інституції не є ані легітимними, ані прозорими, що ще більше загрожує національним інтересам окремих країн. Виходячи з цього, Шведські демократи закликають ще раз провести референдум щодо європейської інтеграції, щоб вирішити, чи хочуть шведські громадяни належати до цієї, уже цілком іншої за характером, спільноти, зупинити процес перетворення ЄС у Сполучені Штати Європи, відновити державні кордони через перегляд Шенгенської угоди та не допустити вступу Туреччини [9].

Дещо більш поміркована риторика притаманна угорській крайній правій політичній партії Рух за кращу Угорщину. У програмі 2010 р. партія не висловлює такої різкої критики, які інші крайні праві, що може пояснюватись, насамперед, тим, що Угорщина значно пізніше вступила до Європейського Союзу. Водночас у документі наголошується, що не слід ототожнювати Європу та Європейський Союз. Угорщина належить до європейської спільноти не завдяки вступу до ЄС, вона завжди була її частиною та сповідувала її фундаментальні цінності – грецький спосіб мислення, римське право та християнську мораль. Лісабонський договір суперечить цим цінностям, оскільки спрямований на всеохоплюючу інтеграцію на противагу поширенню ідеї Європи народів [10]. Тому, як стверджується у програмі та інших документах партії, Угорщині слід відійти від обмежуючого євроатлантизму, зосередившись також на співпраці з тими державами, з якими їй

вигідно мати тісні стосунки – Німеччиною, Росією та Туреччиною.

Загалом, незважаючи на деяку варіативність у ставленні до Європейського Союзу та євроінтеграції, переважна більшість крайніх правих політичних партій, не заперечуючи користь від співпраці, критично ставляться до того напрямку, в якому рухається об'єднана європейська спільнота. Такі тези можна зустріти не лише в програмах вищезазначених політичних сил, а й практично усіх інших, кого варто відносити до такої групи політичних партій. Іноді можна зустріти і таку позицію, що подальша інтеграція країн ЄС вигідна, передусім, Сполученим Штатам Америки, оскільки уніфіковане утворення легше контролювати і використовувати у своїх інтересах [1, с. 195]. Якщо Європа і має об'єднуватись, стверджують крайні праві, то це повинна бути Європа народів, де кожна країна цінується за унікальність і співробітництво обмежується лише тими сферами, де воно потрібно, а у всіх інших аспектах національні держави мають зберегти свій суверенітет. Крім того, більшість партій виступають проти подальшого розширення ЄС (або за дуже зважений підхід до цього питання), оскільки уже на сьогодні існування загальноєвропейських інституцій занадто затратне для економік окремих держав. Більшість партій однозначно проти вступу Туреччини, наполягаючи, що Європейський Союз має залишатись об'єднанням християнських держав.

Незважаючи на таку схожість позицій, крайнім правим політичним партіям доволі складно знайти прийнятний для усіх формат співпраці на рівні Європейського Союзу. Право- та лівоцентристські партії різних держав-членів ще на початку розвитку європейського парламентаризму утворили так звані „сім'ї політичних партій”, до яких включають ті політичні сили, які відповідають певним критеріям (як правило, це спільність ідеології та вплив всередині країни). Найбільші з них – Європейська народна партія та Партія європейських соціалістів. Ці об'єднання стають основою для формування політичних груп (фракцій) у Європейському парламенті та ефективнішої роботи.

На противагу цьому, крайні праві політичні партії відчують значні труднощі у кооперації навіть на рівні європейського парламенту. До певної міри це зумовлено тим, що утворення „Націоналістичного інтернаціоналу” викличе хвилю обурення та

матиме, скоріше, негативні наслідки. З іншого боку, між крайніми правими партіями немає згоди щодо цілої низки питань. Найчастіше такі конфлікти виникають щодо територіальних меж окремих держав. Першою спробою об'єднання вважають ініційовану у 1997 р. Головою французького національного фронту організацію „Євронат” (Європейський національний союз). Про цей союз відомо доволі мало, веб-сторінка існувала лише порівняно короткий час, тому навіть вичерпний перелік партій, які до нього входили, відсутній. Кас Мудде для цього використовує список, наведений грецькою крайньою правою політичною партією, оскільки ця інформація була доступною лише там [1, с. 176].

Більш маргінальною організацією є Європейський національний фронт. Точна дата його заснування невідома і у літературі можна знайти декілька варіантів – 1999 р., 2004 р., 2009 р. Вважається, що об'єднання було ініційовано італійською партією „Нова сила” та включає менш відомі й впливові європейські крайні праві політичні партії, зокрема грецький „Золотий світанок” [11, с. 205]. Дещо схожа і ще одна загальноєвропейська організація – Альянс європейських національних рухів. Вона була заснована у 2009 р. та очолюється сьогодні представником „Руху за кращу Угорщину”. Деякий час серед членів об'єднання був і французький Національний фронт, однак згодом він перейшов до більш поміркованого Європейського альянсу за свободу, утвореного в 2010 р. Саме останній вважається сьогодні найбільш впливовою європейською партією крайніх правих. У своєму маніфесті партія стверджує про те, що об'єднання Європи перетворилось у процес централізації влади. Прийняття рішень переходить від демократично обраних парламентів країн-членів до інституцій ЄС. Цей процес, суттєво пришвидшений Лісабонським договором, прямо протилежний принципу субсидіарності як засадничого для Європейського Союзу. Тому партія виступає проти штучного формування „єдиного європейського народу” і децентралізацію процесів прийняття рішень [12].

Складність об'єднання крайніх правих політичних партій ще більшою мірою проявляється на рівні Європейського парламенту. Протягом історії свого перебування у цій представницькій інституції, депутати, віддані ідеології крайніх правих, входили або до об'єднання євроскептиків (переважно це британські та італійські партії), або, з

часу формування власне крайніх правих політичних груп, уже до них. Характерною рисою таких політичних груп була короткочасність їх існування через перманентні конфлікти та непорозуміння між різними партіями. Ситуація повторилась і у Європейському парламенті 8 скликання, обраному у травні 2014 р. Одна частина крайніх правих увійшла до Альянсу за пряму демократію в Європі, друга – до групи Європа народів та свободи [13].

Таким чином, проблематика європейської інтеграції в програмах крайніх правих політичних партій представлена достатньо широко. Загалом, підтримуючи об'єднання європейських країн з метою поглиблення взаємовигідної співпраці, особливо в економічній, військовій та сфері безпеки, ці партії відстоюють позицію, що Європейський Союз перетворюється зі спільноти суверенних народів у федеративну державу з подальшим обмеженням можливості окремих країн приймати рішення, які впливають на їх долю. Разом із тим, на загальноєвропейському рівні ці політичні партії, на протигагу іншим політичним сім'ям, не можуть ефективно об'єднати зусилля і працюють кількома окремими напрямками. Врахування цього аспекту є необхідним для формування глибинного розуміння сутності та специфіки крайніх правих політичних партій і ця стаття покликана започаткувати активне обговорення цього питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Mudde C. Populist radical right parties in Western Europe / Cas Mudde. – New York: Cambridge University Press, 2007. – 404 p.
2. Shields J. The extreme right in France: from Pétain to Le Pen / James Shields. – New York: Routledge, 2007. – 432 p.
3. Right-wing extremism in the twenty-first century / [edited by Peter H. Merkl, Leonard Weiberg]. – London: Frank Cass Publishers, 2003. – 320 p.
4. Notre Projet. Programme Politique du Front National [Електронний ресурс] // Front National. – Режим доступу: <http://www.frontnational.com/pdf/Programme.pdf>
5. Mudde C. The ideology of extreme right / Cas Mudde. – Manchester & New York: Manchester University Press, 2000. – 224 p.
6. Bundesparteiprogramm. Social. Patriotisch. Ökologisch [Електронний ресурс] // Die Republikaner. – Режим доступу: http://www.rep.de/upload/REP_Daten/Werbemittel/_Allgemein/Parteiprogramm/BUND_parteiprogramm_2011.pdf.
7. Parteiprogramm der Freiheitlichen Partei Österreichs (FPÖ). Österreich zuerst [Електронний ресурс] // Freiheitlichen Partei Österreichs (FPÖ). – Режим доступу: <http://www.fpoe.at/fileadmin/>

- user_upload/www.fpoe.at/dokumente/2015/2011_g
raz_parteiprogramm_web.pdf
8. Sverigedemokraternas principprogram 2011 [Електронний ресурс] // Sverigedemokraterna. – Режим доступу: https://sd.se/wp-content/uploads/2013/08/principprogrammet2014_webb.pdf
  9. Mindre EU Mer Sverige! [Електронний ресурс] // - Sverigedemokraterna. – Режим доступу: <https://sd.se/wp-content/uploads/2014/05/eu-manifestet2014.pdf>
  10. Radical change: a guide to Jobbik's parliamentary election manifesto for national self-determination and social justice Platform [Електронний ресурс] // Foreign affairs committee, 2010. – Режим доступу: <http://www.jobbik.com/sites/default/files/Jobbik-RADICALCHANGE2010.pdf>
  11. Eurasianism and the European Far Right: Reshaping the Europe–Russia Relationship / [edited by Marlene Laruelle]. – London: Lexington Books, 2015. – 292 p.
  12. Political Platform [Електронний ресурс] / European Alliance for Freedom. – Режим доступу : <http://www.eurallfree.org/?q=node/71>.
  13. Organisation [Електронний ресурс] / European Parliament. – Режим доступу: <http://www.europarl.europa.eu/aboutparliament/en/20150201P-VL00010/Organisation-and-rules>.

УДК 303.7: 32

Kucerova M.

Comenius University in Bratislava (Slovakia)

WHO ARE THE SPOILERS OF THE PEACE? THE CASE OF CIVIL CONFLICT IN ANGOLA

The paper deals with the topic of spoilers identified as the specific type of the actors of civil conflict by Steven John Stedman. This concept describes spoilers as actors who by using violence spoil an ongoing peace process in a country. However, by this operationalization it is possible to identify the spoiler only after he started to act and this is one of the core critiques of this concept. The goal of the text is to analyze the characteristics of spoilers with the aim to identify whether this type of actors of civil conflict differ in some important characteristics from the other actors active in civil conflicts. My analysis suggests, there is no important difference between the identified spoiler and other actors fighting in civil war and thus there is no possibility to identify who will become the spoiler of the peace process.

Key words: spoiler, peace, civil conflict, Angola.

Кучерова М.

ХТО Є СПОЙЛЕРОМ МИРНОГО ПРОЦЕСУ? ГРОМАДЯНСЬКИЙ КОНФЛІКТ В АНГОЛІ

Описується тема спойлера як певного типу акторів громадянського конфлікту по Стівену Джонсу Стедману. Ця концепція описує, як спойлери із застосуванням насильства псують постійний мирний процес в країні. Проте, з цим визначенням можна визначити спойлера тільки після того, як він почав діяти, і це є однією з головних причин критики цієї концепції. Мета тексту - аналіз характеристик спойлерів з метою визначити, чи є цей тип суб'єкта громадянського конфлікту відмінним від інших акторів в активних громадянських конфліктах. Мій аналіз показує, що немає важливої відмінності між ідентифікованим спойлером і іншими суб'єктами, що борються в громадянській війні і, таким чином, немає ніякої можливості визначити, хто стане спойлером мирного процесу.

Ключові слова: спойлер, мир, громадянський конфлікт, Ангола.

Кучерова М.

КТО ЯВЛЯЕТСЯ СПОЙЛЕРОМ МИРНОГО ПРОЦЕССА? ГРАЖДАНСКИЙ КОНФЛИКТ В АНГОЛЕ

Описывается тема спойлера как определенного типа актеров гражданского конфликта по Стивену Джону Стедману. Эта концепция описывает, как спойлеры с применением насилия портят постоянный мирный процесс в стране. Однако, с этой операционализацией можно определить спойлера только после того, как он начал действовать, и это является одним из основных причин критики этой концепции. Цель текста - анализ характеристик спойлеров с целью определить, является ли этот тип субъекта гражданского конфликта отличным от других актеров в активных гражданских конфликтах. Мой анализ показывает, что нет важного различия между идентифицированным спойлером и другими субъектами, борющимися в гражданской войне и, таким образом, нет никакой возможности определить, кто станет спойлером мирного процесса.

Ключевые слова: спойлер, мир, гражданский конфликт, Ангола.

The concept of spoilers was introduced by Steven John Stedman in 1997 in his work Spoilers Problems in Peace Processes. This concept was able to gain a lot of attention among the theorists of conflict resolution and peace studies in a short time. However, this concept, even considered interesting and original has faced huge critique [1].

One of main critiques towards this concept was the impossibility to identify spoilers ex-ante which means before they start to act and violate the ongoing peace process. In my analysis, of the case of peace processes taking place in Angola, I will look closer at the actors of these peace processes and try to identify common/different characteristics of those actors who were identified by Stedman as spoilers and those actors who were not identified as spoilers. Through this analysis I will be able to find out whether spoilers have some special characteristics by which they could be identified before they start to act.

In the first part of the text I will introduce in short the concept of spoilers of Steven J. Stedman and also the debate between the greed and grievance explanations of the civil conflict. Then I will introduce the research framework of the analysis and methods used in it. In the next part of the text I will present an analysis of the actors of civil conflicts analyzing two main sets of characteristics - those connected with the greed explanations of civil conflicts and those connected with grievance explanations of civil conflicts. In the last part of the text I will introduce the results and conclusions of the analysis.

Spoiler Concept

As Newman and Richmond stated in their study from 2006, the 1990s were very rich in peace processes taking place in different parts of the world, however only a small portion of

them were successful and ended by full implementation of the agreed and signed peace treaties [2]. This led to a huge discussion about the conditions of the stability of peace. This discussion was very often focused on the different environmental factors which surrounded the actors of the peace process and could influence their behavior and commitment to the peace. For example, Hoddie and Hartzell [3] argued that the texts of the peace treaties and power-sharing provisions written in them can positively influence the stability of peace process. Zartman introduced the concept of mutually hurting stalemate as the optimal situation for signing the peace [4]. Steven John Stedman joined this discussion with his focus on the internal actors and their influence on the stability of peace.

Steven John Stedman emphasized that „the biggest source of the risk (to the peace process) comes from spoilers – leaders and parties who are convinced that the peace coming from the peace process will endanger their power, worldview and their interests and they use violence to spoil (the peace)” [5]. From this definition, the spoiler is an actor who wants to spoil the peace by violent behavior. Stedman also stressed that spoilers are connected with the peace process thus they can be identified only where a peace process is organized. Stedman also claims that this type of actor is so dangerous for the peace process that often mentioned techniques of the management of peace processes (for example power-sharing) do not work as the peace process is not in the interest of this type of actor [5].

As Stedman stated in each peace process three characteristics of spoilers need to be taken into consideration: the position of spoiler in the peace process, the number of spoilers in the peace process and the type of these actors [5].

Firstly, the position of the spoilers in the peace process should be considered. Spoilers can be among the actors who are co called outsiders, actors who have not been invited to take part in the peace process and are not part of the discussion leading to the peace treaty [5]. On the other hand spoilers can be found also among those actors who take active part in the peace process and can fully influence the content of the peace treaty. The position of the actors can significantly influence their behavior. Those actors who do not take part in the peace process and were not invited to the negotiations try by violent actions to raise the attention and become the members of the „elite“ club negotiating about the future institutional framework of the country. The motivation for „inside“ spoilers who are an incremental part of the peace process is not so clear. The basic tactic of these spoilers is not violence but stealth – they need to convince the other actors and mediators about their commitment to the peace but not to an extent which could endanger their position in the civil conflict. Peace process is for them only a temporary period which they can use for the rearmament and purchase of new weapons [5].

The number of this type of actors is also important when analyzing the peace process. The higher the number of the spoilers in the peace process the more difficult is to manage its stability [5].

The third characteristic which needs to be taken into consideration when analyzing spoilers is the type of these actors. Stedman identified three main types. First is the so called limited spoiler. This type of spoiler has only limited goals for example the equal political rights for all ethnic/religious groups living in the respective society [5]. The second type of spoiler are total spoilers which are the direct opposite of the limited type. This type of spoiler is very often a very strong personality who wants to have the political/economic power and does not want to share it with anybody. These spoilers are very rarely pragmatic and are not open to any compromise. As Stedman stated „total spoilers are very often supporters of radical ideologies, total power is for them the mean how to reach their goals and a radical change of the society“[5]. The third type of spoiler is so called greedy spoiler and are placed somewhere in the middle of total and limited spoiler. The behavior of this actor is connected with the calculation of gain and costs coming from the peace processes. When the costs of the peace process are higher than the gains, the

spoiler will spoil the peace process and the on-going peace process will not be successful [5].

By this concept, Stedman suggests that we can identify different types of actors in the peace processes and one of them, spoilers, are especially dangerous for the stability and success of the peace processes. He also stated that even among the spoilers, we can identify their different kinds based on their goals and strategies.

Critique of S.J.Stedman

Even though theorists of the peace studies do not doubt the important insight of S.J. Stedman to the analysis of the stability of peace, this concept is considered very elusive. The critique of this concept can be divided into three main areas.

The first part of the critique stresses that the definition who can and who cannot be considered a spoiler is very elusive. Stedman said that a spoiler can be only an actor who acts violently, however, in his later paper, Stedman said that a spoiler can be basically everyone with the intention to use the violence [5]. By this amendment to the former definition Stedman caused the uncertainty, lack of transparency in the definition of a spoiler and the fragmentation of the works of scholars. For example, Greenhill and Major [6] in their work identify spoilers strictly according to their violent behavior, but for example Zahar [7] claims, that also non-violent opposition of the peace treaty should be analyzed as spoiling behavior. This has led to the situation when in different works different operationalization of spoilers is used and the comparison of the results is not possible [1].

The second type of criticism stresses the normativity of the concept. The concept is integrally connected with the liberal paradigm of peace and when the actor does not follow the rules of this paradigm, he is automatically considered as a spoiler of peace [1].

The third group of critique is focused on the problem of the ex-post identification of spoilers and practical usefulness of the concept. This type of critique stresses that as the operationalization of the spoiler is based only on his behavior, mediators can identify that the spoiler is present in the peace process only when the spoiler decided to act and the peace is being spoiled [6].

Research framework and methodology

The aim of this paper is to critically access the spoiler concept and based on the closer analysis of internal actors of the civil conflict suggest the clarified operationalization of spoilers of peace processes.

I suggest that analysis of characteristics of actors of peace processes can reveal the existing/non existing differences between the actors of peace process and thus clarify its operationalization and bring the potential to identify this type of actors before they start to act and spoil the ongoing peace process. This analysis therefore reacts to two important critiques towards the concept and outlines the potential of its reconceptualization. The research question of this text therefore is: Do the spoilers of peace processes share common characteristics, and if yes, what are the characteristics of spoilers of peace processes? Can be the spoiling behavior be explained by the greed or grievance theory of civil conflicts?

The basic framework of the analysis is based on the comparison between the characteristics of those actors which were by Steven John Stedman identified as spoilers and other internal actors of the civil conflicts who also have the potential to spoil the peace process (as they are active actors in the ongoing civil conflict) but for different reasons have not become spoilers. I will focus on all relevant actors fighting in the respective civil conflict. The relevancy will be defined according to the number of references on the actor in the analysis and reports from the conflict from various sources.

I analyze the factors connected with spoiling in the situation when the peace treaty was signed. Stedman stated that the spoiling of the peace process is necessarily connected with the peace process, without the peace process there is no spoiling. The peace process starts after the ceasefire, by the negotiations between the parties of the conflict invited to the peace talks and mediators which are closed by signing the peace agreement. The peace process ends by the implementation of the provisions written and agreed in the peace treaty. Therefore, my research provides the picture of the characteristics of actors of the civil conflict in the time between the negotiations about the peace treaty and the time when the peace treaty was signed.

I will focus on the same set of characteristics when analyzing the two types of actors (spoilers/non-spoilers of peace processes). Analysis of the same characteristics on the different groups of actors will allow me to clearly identify differences between the actors and also potential specific characteristics of those who decide to spoil the ongoing peace process. In the first set of characteristics I will focus on the ethnic composition of the internal actors of the civil conflict and power-sharing

provisions coming from the peace treaty for the respective group. In the second set of characteristics I will focus on the economic and military power of the internal actors.

The characteristics I am focused on in the analysis were selected based on the theoretical debate between the greed and grievance explanations of civil conflicts. One of the main protagonists of this debate is Peter Collier [8] who suggests that this theoretical division between the greed and grievance explanation of the emergence of civil conflict is a good framework for their analysis [9]. The debate between the protagonists of greed or grievance explanations of civil conflicts started in the 90ties. In the beginning of 90ties a new generation of analysts of civil conflicts challenged the explanations of the emergence of civil conflict based on the social injustice and historical grievance which were very frequent in the previous generation of academics. This new generation of analysts, in which P. Collier is one of the most important protagonists proposed, that the injustice is not a sufficient explanatory factor of civil conflict as the injustice is present also in those societies which do not have any experience with the civil conflict. Therefore it is inevitable to look for other, possibly more important factors which could explain the emergence of the civil war [8]. However, factors which were analyzed by Peter Collier and other representatives of this debate [8] were applied on the level of national states – authors analyzed whether the potential of the state to the civil conflict is connected with the greed or grievance explanations. In this text I am applying their proposition and factors, however, I shift the focus from the national level to subnational level and I analyze groups active in the civil conflicts.

As it was mentioned above, I analyze two sets of factors. In the first set I am focused on the ethnic composition of the actor/group fighting in the civil war and on the power-sharing provisions stated in the peace treaty signed in the studied period. Ethnic composition of the group is a factor which was applied by P. Collier in his analysis from 1999 [8]. However, since Collier analyzed the level of national states, he was focused on the ethnic/religious composition of the society of the respective state. I am applying this factor on the level of individual actors with the assumption that if participation of the studied group in the civil conflict is based on the defense of the interests of one specific group of the society the composition of the group will be predominantly mono ethnic (religious). If the group consists of

many diverse ethnic groups how could it defend the rights of one group? The factor of power-sharing was not used by the P. Collier in his analysis. However, I have decided to use it based on the arguments of Hoddie and Hartzell who in their work stated that the stability of peace is positively correlated with the power-sharing provision stated in the peace treaty ending the civil conflict [3]. This explanation can be placed among the grievance explanations of the civil conflicts as it expects that when the grievance of the groups is replaced by the sharing of power in political, military, economic and territorial area, the peace will be stable [3]. Therefore in my paper I will analyze whether the analyzed group did receive its share of power in the peace treaty and whether it received it in all important areas (political, military, economic, territorial).

In the second set of factors I focus on two factors - economic power of the group and military power of the group. Economic factors create an important part of the factors analyzed by P. Collier. In his analysis Collier analyzed the portion of primary commodities on GDP of state, portion of young men in the society and the level of education. As my analysis is conducted on the sub-national level, GDP of the country is not a suitable factor. I replaced it by the economic power of the group. In this factor I am analyzing whether the group has important sources of economic income and whether these sources come from the primary commodities [8]. Other two factors used by P. Collier are not suitable for my research design as they can be applied only on national level of the analysis (data for the subnational level do not exist). However, I decide to add to the analyses the factor of military power of the group. This factor can tell us whether the military power of the group influence the decision of the group to continue in fight.

Based on the abovementioned factors my analysis will be able to show whether the group fights because it can (has economic and military sources to continue in fighting - greed explanations) or it fight till the moment when basic needs/inequalities are resolved (power-sharing provisions – grievance explanations).

Angola, as the case for the analysis was chosen because it is very often mentioned as a typical case of the spoiled peace. In Angola, where the civil conflict lasted over the 30 years, three main peace agreements were signed however only last one was successful. The civil conflict started with the independence struggle of this former Portuguese colony. The independence struggle was fought by three main

groups which played also an important role in latter stages of civil conflict – FNLA (National Liberation Front of Angola), UNITA (The National Union for the Total Independence of Angola) and MPLA (Popular Movement for the National Independence of Angola). Each of the group tried to gain the support from different ethnic groups living in Angola, however, as it will be seen further in the analysis, this doesn't apply for the latter stages of the civil war [10]. Because of the differences between the groups, the project of power-sharing proposed by the Portugal as the way how to manage the independence process fell short time after the independence of Angola. From the beginning of the struggle for independence, MPLA militias „systematically harassed anyone who was not sympathetic to MPLA”[10]. This is the reason why MPLA was able to maintain control of the capital city and also gain the support of the international actors as a legitimate political actor and establish one-party regime. The civil war in the country was to a large extent influenced by the ongoing Cold War. MPLA was supported by the USSR and UNITA was during the whole war supported by the USA. The situation and also the potential to end the war opened after the end of Cold War. After two unsuccessful peace processes the civil war ended in 2002 when Luena Memorandum of Understanding between the MPLA and UNITA was signed [11].

We can identify two important actors of the civil conflict in Angola. The first one, with a long tradition in Angolan political history is MPLA. This group was established in 1956 by two communist parties operating abroad due to the colonization regime in Angola. These parties were Angolan Communist party established in 1953 and Angolan Africans Party of United Struggle established in 1956 [12]. The second important actor in the Angolan conflict which I analyze in this paper is UNITA. This group was created by the separation from FNLA. FNLA was created as a party representing one ethnic group living in Angola - Bakongo ethnic group [11]. However, soon after its establishment the leader of the group Holden Roberto was accused of the corruption. After this affair in 1964 [11] Jonas Savimbi, former Minister for Foreign Affairs of the exile government of Angola and member of FNLA decided to create his own group – UNITA, which became one of the most important actors in the civil war. In my analysis, UNITA represents the spoiler of the peace processes taking place in Angola. In both peace processes

it was UNITA who restored the conflict by violent activities [11].

Angola provides a great opportunity to study the actors of the civil conflict in two different situations when two different peace treaties were signed and compare the results. In the text I am providing the analysis and comparison of the aforementioned characteristics of relevant actors of civil conflict (ethnic composition of the group, power-sharing provisions, economic power of the group, military power of the group) in two different situations – Bicesse Accords from 1991 and Lusaka protocol from 1994. I am not analyzing the last peace process in 2002 as this peace process was not spoiled by any of the present actors.

Analysis

In this part of the paper I am presenting the analysis conducted according the described research framework. I am analyzing two internal actors of the civil conflict in Angola – UNITA (The National Union for the Total Independence of Angola) and MPLA. I focus on two sets of factors. In the first set, which is connected with the grievance explanation of spoiling, I focus on the ethnic composition of the group and power-sharing arrangements in the peace treaty. In the second set, which is connected with the greed explanations of spoiling, I am analyzing the economic and military power of the fighting group. I am analyzing these characteristics in two different peace processes taking place in Angola – the peace process after Bicesse Accords in 1991 and the peace process after Lusaka Protocol in 1994.

Bicesse Accords 1991 – analysis of actors

Ethnic composition of the group

As it was mentioned earlier, FNLA from which UNITA was created in the beginning of the war, abandoned a mono ethnic composition and tried to gain support from various ethnic groups of the society [11]. The exact ethnic composition of UNITA is not known however, the party in the very early stages of the conflict decided to leave mono-ethnic representation, and it did not return to it in the latter stages of the conflict. Therefore ethnicity did not play an important role in the composition of UNITA.

In the begging of the conflict MPLA could be identified as a group of the Mbubdu ethnic group with the dominant support from the Methodist and Catholic religion [13]. However, with the evolution of the conflict, the MLPA was identified mostly as the governmental force against the opposition UNITA force and the ethnic identity of the party was significantly

diminished [14]. The identification of the group as a governmental force against the rebels was more important than its ethnic composition.

Power-sharing arrangements

Concerning the power sharing arrangements, Bicesse Accords recognized the group as the legitimate political actor and called for the multiparty elections in which UNITA could compete to have its share of political power. Bicesse also called for one unified army in which also members of UNITA would be incorporated. Territorial power-sharing was secured when control over the local assemblies in the transition period were equally divided between MPLA and UNITA [15]. Economic resources (either oil or diamonds) remained in the hands of the groups and were to be transferred as state resources after the elections [15]. By this, all power-sharing provisions identified by Hoddie and Hartzell were fulfilled by Bicesse Accords.

Economic power

UNITA was, mostly during and after Bicesse Accords, economically the strongest since its establishment - „Bicesse Accords in 1991 legitimized UNITA’s diamond resource base as far as UNITA was a contender in the national elections scheduled for November 1992“[16]. The importance of diamond black trade as the main financial source of UNITA’s military operations is mentioned also in the text of Billon [17]. Diamonds were traded mostly through a net of smugglers in Democratic Republic of Congo [14].

MPLA throughout almost the entire civil conflict financed its activities from the revenues from oil reserves of Angola. Angola had its own state owned oil company Sonangol. As Reno stated, „Sonangol served a useful purpose for channeling revenues into off-shore accounts free of immediate patronage pressures“[18]. The importance of oil for MPLA to finance the war and also its patronage system in the country is supported also by Le Billon [17] who stated that the group was able to buy most of the weaponry thanks to control over the country’s oil trade.

Military power

In the analyzed stage of the conflict UNITA was very strong compared to its situation during the Cold War. In this phase it did not control only the southern part, the traditional stronghold of this party in Angola [13], but also some areas of the northern part of the country, mostly diamond-rich areas [14]. The exact number of fighters or any other concrete information concerning the military power of the group is not known from this period of conflict however,

as the group controlled an important part of the country, I assume it had enough military power. It is also known that in this stage of the conflict South Africa provided its aircraft to help UNITA to fight against the government [13].

The exact number of fighters of MPLA party is also not known. However, we know that MPLA was for a long time supported by the Soviet bloc which provided MPLA also with weaponry. The Bicesse agreement was signed after the Cold war, however, most of the arms remained in the country [13]. Another important source of the military power was weaponry bought on the black market through private companies [17].

Lusaka protocol 1994 – analysis of actors

Ethnic composition of the group

Ethnic composition did not change compared to the situation during Bicesse Accords from 1991. Mercenaries from diverse groups, and very often also foreign states, fought for the groups. As the report of the Amnesty International assumes, ethnicity and political rights for a specific ethnic group as a political program were not important in this stage of the conflict [17].

In the latter stages of the conflict, MPLA was increasingly identified as the governmental force in the civil conflict and tried to gain the image of the legitimate political actor in Angola. The group did not stress any ethnic affiliation, but tried to present itself as the political party for all Angolans [14].

Power-sharing arrangements

The power-sharing provisions included in Lusaka protocol were even more generous to UNITA than in the Bicesse Accords from 1991. In this new peace accord UNITA was granted a series of post of ministers, deputy ministers, ambassadors, provincial governors etc. MPLA was granted a similar share of the same positions [19]. Military provisions of the treaty were almost the same as in the previous peace accord. UNITA's members were granted places in a new national army which should consist of members of both groups. UNITA was also granted places among the army generals. The same provisions were proposed also for the police and other security forces of the state. Concerning the economic power-sharing, the treaty is not very specific. It is stated on the page 13 that UNITA members participate adequately ...in the various institutions of political, administrative and economic activity". Concerning territorial power-sharing, Lusaka Protocol specified that UNITA was granted all political positions which it was able to gain in the elections in 1992. From the perspective of

power-sharing provisions it seems that power-sharing was secured in all four important areas [19].

Economic power

The economic power of UNITA did not change in the new situation. As it was mentioned above, UNITA in this stage of the conflict intensively traded diamonds with the regional actors [17]. The group controlled much of the diamond mines in the country and even though the government pushed the group and regained the large areas, UNITA held on mostly to those areas where diamond mines were concentrated [14].

MPLA still had enough opportunities to sell the oil through the regional, but also international channels [18]. Overall at the time the protocols were negotiated the government was able to gain control also over some of the diamond mines in the country and diamonds became an important trading commodity on the black market also for MPLA [17].

Military power

Military power of UNITA at this stage of the conflict is not clear, as it was also in the previous stage. However, we know that the negotiations about the conditions of peace were held because UNITA lost many of the strategic areas which were retaken by the government forces [1].

After Bicesse Accords were signed and during the negotiations leading to Lusaka Protocol, MPLA was a stronger actor in the conflict which is proved by the fact that it was able to gain control over important territories held by UNITA [1]. MPLA still controlled the oil reserves of the country and was able to finance the fighters and weaponry [18].

Conclusions

In this text I provided the analysis of the characteristics of internal actors of the civil conflict in Angola. The aim of the text was to find out whether spoilers of peace processes, identified by the Steven John Stedman as specific actors of civil conflicts, do have specific characteristics which would distinguish them from the rest of the actors fighting in the civil conflict.

In my analysis I analyzed two sets of factors based on the greed and grievance explanations of the civil conflicts. In the first set, connected with the grievance explanations I analyzed ethnic composition of the group and power-sharing arrangements of the peace treaty. In the second set of factors, connected with the greed explanations of civil conflicts I analyzed economic and military power of the groups fighting in the civil conflict.

My analyses showed that there is no significant difference between the UNITA as the identified spoiler of the peace processes and MPLA the other important actor in the civil conflict in Angola. During the peace process after Bicesse Accords in 1991 both of the groups could not be identified as mono ethnic groups and ethnicity was not an important motivation of the fight. Power-sharing provisions were part of the peace treaty and both of the groups were granted almost equal political, but also economic power. Also both of the groups had approximately the same

militarily and economic strength. The same can be seen also in the second stage of conflict after the Lusaka Protocol was signed in 1994. The ethnic composition of the groups did not change, power-sharing was even more proportional than in Bicesse Accords and economic and military power of group was again almost the same. The results of the analysis can be seen in the table 1. My analysis thus suggests that spoilers do not significantly differ from other actors operating in civil conflicts.

Table 1 – Results of the analysis

	MPLA	UNITA
Bicesse Accords 1991		
Ethnic composition of the group	Ethnicity not important, no mono composition	Ethnicity not important, no mono composition
Power-sharing provisions	All four areas of power-sharing stated in the agreement; agreed share of power in all four MPLA recognized UNITA as political actor, MPLA was granted the control over the oil reserves of the country; it was granted the positions in the local administration	All four areas of power-sharing stated in the peace agreement; UNITA gained the political recognition; was incorporated into the army; was granted places in local administration; was granted the control over the part of the natural resources
Economic power of the group	Strong economic power (oil reserves under control)	Strong economic power (control of diamond mines in the state)
Military power of the group	Strong military power (control of the central and northern part of the state; control of the capital)	Strong military power (control of the southern part of the country)
Lusaka Protocol 1994		
Ethnic composition of the group	Ethnicity not important, no mono ethnic composition	Ethnicity not important, no mono ethnic composition
Power-sharing provisions	All four areas of power-sharing stated in the agreement; agreed share of power in all four areas (agreement very often referred to previous Bicesse Accords)	All four areas of power-sharing stated in the peace agreement; agreed share of power in all four areas (agreement very often referred to previous Bicesse Accords)
Economic power of the group	Strong economic power (control of oil reserves, support from international and regional actors)	Strong economic power (control of diamond mines in the country)
Military power of the group	Strong military power (MPLA able to retake important strategic areas from UNITA)	Not strong military power (UNITA not able to hold or retake the lost areas of land; mostly localized guerrilla war)

Source: author

The analysis has also shown that based on the selected analyzed factors the greed and grievance explanation of the civil conflict cannot explain why some of the actors become spoilers and repeatedly spoil the peace process. This means that further analysis is needed which would include other factors coming from different explanations influencing the stability of peace.

LITERATURE

1. Nilsson D. Revisiting an Elusive Concept .A Review of the Debate on Spoiler in Peace Processes/ D. Nilsson, M. Kovacs //International Studies Review. 2011, vol. 13, p. 606-626.

2. Newman E. The Impact of Spoilers on the Peace Processes and Peacebuilding / E. Newman, O. Richmond // Policy brief. United Nations University, 2006. ISSN 1814-8026.
3. Hoodie M. Power Sharing in Peace Settlements: Initiating the Transition from Civil War. Sustainable Peace: power and democracy after civil wars. P. R. a. D. Rothchild / M. Hoodie, C. Hartzell.– Ithica, Cornell University Press, 2005. – p.83-107.
4. Zartman I.W. Ripeness: The Hurting Stalemate and beyond, In: Stern, P and Druckman, D, eds. International Conflict Resolution after the Cold War / I.W. Zartman. Washington: National Academy Press, 2000.
5. Stedman S.J. Spoiler Problems in Peace Processes / S.J. Stedman //International Security. 1997, no. 2, vol. 22, p. 5-53.
6. Greenhill K.M. The Perils of Spoiling. Civil War Spoilers and the Collapse of Intrastate Peace Accords / K.M. Greenhill, S. Major // International Security. 2006, no. 3, vol. 31, p. 7-40.
7. Zahar M. J. SRSB Mediation. In: Civil Wars: Revisiting the „Spoiler“ Debate / M.J. Zahar // Global Governance. 2010, vol. 16, p. 265-280.
8. Collier P. Doing Well out of War. Conference on Economic Agendas in Civil War / P. Collier. – London 1999.
9. Collier P. Economic Causes of Conflict and their Implications for Policy / P. Collier. – World Bank, 2000, p. 23.
10. Malaquias A. Rebels and Robbers Violence in Post- Colonial Angola / A. Malaquias. 2007, Nordiska Afrikainstitutet, Uppsala.
11. Leao Ana. Different Opportunities, Different Outcomes – Civil War and Rebel Groups in Angola and Mozambique / Ana Leao. – German Development Institute, Discussion Paper. 2007. – № 24. – p. 48.
12. Dietrich Ch. UNITA’s Diamond Mining and Exporting Capacity / Ch. Dietrich // Institute for Security Studies, 2000.
13. Barros C. The Resource Curse and Rent-Seeking in Angola / C.P. Barros // CESA Working Papers 102/2012.
14. Angola Unravels, The Rise and Fall of the Lusaka Peace Process. Human Rights Watch 1999. [online] [Електронний ресурс] – режим доступу <http://www.hrw.org/reports/1999/angola/>
15. Bicesse Accords, Angola. [online] [Електронний ресурс] – режим доступу: <http://www.incore.ulst.ac.uk/services/cds/agreements/pdf/ang1.pdf>
16. Le Billon P. Angola’s Political Economy of War: The Role of Oil and Diamonds 1975-2000 / P. Le Billon //African Affairs. 2001, vol.100, p. 55-80.
17. Angola. The Lusaka Protocol: what prospect for human rights? Amnesty International Report, 1996.
18. Reno W. The Real (war) Economy of Angola. IN: Colliers and Dietrich eds. Angola’s War Economy / W. Reno Pretoria: Institute for Security Studies. – 2000. – p. 219-235.
19. Lusaka Protocol, Angola [online] [Електронний ресурс] – режим доступу http://www.usip.org/sites/default/files/file/resources/collections/peace_agreements/lusaka_1115_1994.pdf

УДК 303.7: 32

Yakovenko K.

Comenius University in Bratislava

THE ENERGY UNION AND VISEGRAD FOUR COOPERATION

The following article argues that energy security is an extremely important challenge for the countries of the European Union. Economically and democratically weakly-developed countries hold a constant fight, both open and hidden, for preserving and enforcing their energy influence in the world. Russia is the most vivid of such examples. Considering the events in the East of Ukraine, its closest European neighbours – countries of the Visegrad Four Group - should unite their efforts together and re-think their energy policies in terms of security and diversification. Establishing the EU Energy Union might be a solution.

Key words: the European Union, the Visegrad countries, energy, Russia, diversification.

Яковенко К.

ЕНЕРГЕТИЧНИЙ СОЮЗ І СПІВПРАЦЯ ВИШЕГРАДСЬКОЇ ЧЕТВІРКИ

Відзначається, що безпека в енергетичній сфері - надзвичайно актуальний виклик для країн Євросоюзу. Економічно й демократично нерозвинені країни ведуть постійну боротьбу, як відкрити, так і приховати, для збереження і нав'язування їх енергетичного впливу у світі. Росія є найяскравішим з таких прикладів. Розглядаючи події на Сході України, найближчі сусіди з Європи - Група Вишеградської Четвірки - повинні об'єднати свої зусилля і переглянути поточну політику в області енергетики відносно безпеки і диверсифікації. Створення Енергетичного Союзу ЄС є можливим рішенням.

Ключові слова: Європейський Союз, країни Вишеградської Четвірки, енергетика, Росія, диверсифікація.

Яковенко К.

ЭНЕРГЕТИЧЕСКИЙ СОЮЗ И СОТРУДНИЧЕСТВО ВЫШЕГРАДСКОЙ ЧЕТВЕРКИ

Отмечается, что безопасность в энергетической сфере – чрезвычайно актуальный вызов для стран Евросоюза. Экономически и демократически неразвитые страны ведут постоянную борьбу, как открытую, так и скрытую, для сохранения и навязывания их энергетического влияния в мире. Россия является самым ярким из таких примеров. Рассматривая события на Востоке Украины, ее самые близкие соседи из Европы – Группа Вышеградской Четверки - должны объединить свои усилия и пересмотреть текущую политику в области энергии относительно безопасности и диверсификации. Создание Энергетического Союза ЕС является возможным решением.

Ключевые слова: Европейский Союз, страны Вышеградской Четверки, энергетика, Россия, диверсификация.

The question of energy security is an extremely important factor for any country. First of all, this includes the so called energy independence. While reviewing the countries of Europe, in the vast majority of cases these are countries-consumers of energy sources, with a negative energy balance. It means that complete energy independence is not a possibility for those countries. Thus, energy independence is ensured – to a possible degree – by other factors that could be actually controlled by the consumer-countries themselves: organizational measures (establishment of unions and associations), political pressure on possible sources of threat (usually, upon energy-donor countries), obtaining control over energy supply companies in donor countries, supporting and stimulating loyal governments in donor countries, creating financial dependence of donor countries, and sometimes, even military intervention.

On their behalf, donor countries – which are mostly economically weakly-developed countries – wage constant fight (open and hidden) for preserving and enforcing their „energy” influence in the world. From the first glance, it seems that the methods used by those donor-countries are the same as those of energy-consumer states. However, due to questionable „civility” of many donor-countries, those methods acquire a very

aggressive and dangerous character. There could emerge local wars, centres of tension and frozen conflicts are created, political overturns are organized, terrorism is being supported and financed. Such actions infringe energy security of energy-consumer states, making them hostages of someone’s specific interests and bringing wars and tragedies to the peaceful citizens.

When we look upon the states of affairs in the European Union, the picture is the following: united and prosperous Europe, after the fall of socialistic camp, acquired new members, and together with them – new challenges. For the past 25 years the majority of those challenges were more or less successfully solved, countries of Eastern Europe and the Balkans are positively developing their economies and democracies. However, when in 2013 Ukraine declared its desire to join the European Union, the question of energy security for Europe re-emerged with a new force. Russia did not want to lose Ukraine out of its sphere of influence, as among other factors this would mean for the former the limitation of its donor pressure (and sometimes blackmail) upon Europe. Combined with military-political motives of Russia towards Ukraine, we get a set of reasons leading to Crimea annexation and military conflict in the East of Ukraine.

One could note that the conflict of consumer-donor of energy resources in Europe dates back to 1990ties and grew with the strengthening of Russia. After the crisis of Russian gas supply through Ukraine in 2004 and 2009 it became evident that Europe should really take care about its energy independence. The Visegrad countries and the countries of the South-Eastern Europe found themselves in the most vulnerable position. As a heritage from recent past – socialistic camp – those countries received a strong dependency from Russia in technological, as well as in partially political sphere. But then, no tangible losses were endured. V4 countries demonstrated their unity, adherence to democratic values and solidarity with the rest of Europe.

The year of 2005 marked a real process of the EU unification against energy aggression of Russia – the EU concluded an agreement with South East Europe Energy Community to „align the *South East Europe* and Black Sea Region with the EU's internal *energy* market” [1]. In 2011 the Community was joined by Ukraine as well.

As a vivid example of active resistance of the European community to energy aggression of Kremlin, we can refer to the antitrust investigation of the European Commission against „Gazprom”, started in September 2012. The European Union is ready to level an accusation against „Gazpro.m” for anti-competition activities, which could lead to the fine in the amount of 15 billion US dollars.

Those processes were somewhat „encouraged” by the events in Crimea and the East of Ukraine, which in their turn had been initiated by Moscow. Utterly aggressive and deceitful policy of Russia, accompanied by an unprecedented information war (as an important element of a hybrid war), opened to the vast public aggressive, anti-human and cynical goals of Russia's leaders, including the sphere of energy. Gas and oil became weapons in the hands of Russia.

Thus, the events in Ukraine, as partially a result of the above mentioned contradictions between the super-players on the energy market – Russia and the European Union – simultaneously became the reason of a deep crisis in the interaction of those players, and firstly, in the sphere of energy. In such a situation, when their political and energy prosperity is endangered, the countries of Europe show unity regarding the events in Ukraine, as political and economic sanctions are applied towards Russia. Yet, not everything is

as smooth as it could be, considering the overall sharpness of the situation.

In some European countries, particularly in some V4 countries, there are powers that due to various reasons do not seek strong measures towards Moscow. For a big part, such a situation is caused by a full-scale information war and propaganda, tremendously fed by Russia in those specific countries. As a result, there is not a sharp, yet a split within the Visegrad countries. If Poland consistently supports the European aspirations of Ukraine and openly criticises the actions of Russia, including its energy aggression, the governments of Hungary and Slovakia, in some questions, are leaning towards a pro-Russian position. Nevertheless, facing a real threat of energy security, V4 countries managed to agree upon the key issues, including Ukraine and gas security, also supporting the perspective of the EU and NATO expansion. A big success in enforcing the unity of the EU countries, and in supporting their energy security, as well as energy security of Ukraine, was shown by reverse-flow gas deliveries to the latter from V4 countries.

In spring 2015 leaders of the European countries made another important step to ensure energy security of Europe, thus proving their consistency and willingness to support the energy security policy. It was announced about the creation of the EU Energy Union. The Energy Union will „diversify Europe's sources of energy and make better, more efficient use of energy produced within the EU”, „reduce the EU's need for energy imports”, „renew the European emissions trading scheme, pushing for a global deal for climate change in Paris in December 2015, and encourage private investment in new infrastructure and technologies”, support „breakthroughs in low-carbon technologies by coordinating research and helping to finance projects in partnership with the private sector” [2].

It is also announced about the profound diversification of oil and gas supply on the European market. Russia stops being a strategic partner of the EU. EU Climate Action and Energy Commissioner Miguel Arias Caete stated that „Europe's oil dependence is double what the US's was just before the 1979 oil crisis. For gas, we import a third of what we use from Russia. And the **current crisis in Ukraine** has shown just how vulnerable this dependence makes us. When it comes to energy, don't put your fate in the hand of autocratic regimes” [3].

In its own turn, Ukraine is demonstrating its willingness to be a valid participant of the

current process, interested in gaining energy stability and security. „Naftogaz” has reminded the EU about the advantages of a Ukrainian gas pipeline which could help the European Union to partially compensate its refusal from the Russian „South Stream”. Ukraine has offered to Europe its gas transmission network. This active usage of Ukraine’s gas transportation system will allow the countries of South East Europe to increase the level of their energy security despite the refusal to build „South Stream”, claims “Naftogaz Ukraine”. „We welcome the creation of a working group on behalf of the South-Eastern Europe countries, with the participation of European *Commission* Vice President *Maroš Ševčovič*. Within this working group, we would elaborate the plan of markets’ integration and the construction of interconnectors for Central and Eastern Europe. Ukraine has vast potential for gas storage and supply that is necessary to improve the current situation, and we are happy to make our input”, said the head of „Naftogaz” Andrej Kobalev [4].

Regarding the Visegrad countries, the latest summit in Bratislava demonstrated some tangible progress in overcoming the inner crisis and proving the will to continue the united European path. V4 diplomats expressed their full solidarity with Ukraine in protecting its territorial integrity and sovereignty, and confirmed their readiness to participate in concrete directions of reforms in Ukraine. For example, Slovakia will be responsible for the reforms in the sphere of energy and security in Ukraine.

Summarizing all the above mentioned, it becomes evident that the European Union, for

the bigger part, managed to overcome all the indecisiveness and hesitance that had been recently present in its inner dialogue. Europe is on the way of creating a new and more effective system of energy security not only for itself, but for its neighbours and partners. The Visegrad courtiers, in particular, are among the first to benefit from those new policies. Thus, V4 leaders should not only support the creation of the Energy Union as a system of collective energy security, but put all their efforts to become its most active participants. Deliberate policies in energy sector would provide for the prosperous future of Visegrad countries and their neighbours.

LITERATURE

1. Energy Community. About Energy Community. [online] Available online at: [Електронний ресурс] – режим доступу https://www.energy-community.org/portal/page/portal/ENC_HOME/ENERGY_COMMUNITY
2. European Commission. Commission Priority. Making Energy More Secure, Affordable and Sustainable. Energy Union. [online] [Електронний ресурс] – режим доступу http://ec.europa.eu/priorities/energy-union/index_en.htm
3. Canete Miguel Arias. „Speech on Europe’s Energy Security Challenges” in Washington. February 2015. European Commission. Press release database. [online] [Електронний ресурс] – режим доступу http://europa.eu/rapid/press-release_SPEECH-15-4086_en.htm
4. „Using Ukraine’s Gas Transportation System Compensates to the EU the Refusal to Build Southstream”. December 2014. Inetrfax-Ukraine. [online] Available online at: [Електронний ресурс] – режим доступу <http://interfax.com.ua/news/economic/239800.html>

УДК 321.013

Шапошніков А.О.
Київський національний
університет імені Тараса Шевченка

НЕВИЗНАНА ДЕРЖАВА ЯК РІЗНОВИД КВАЗИДЕРЖАВИ (НА ПРИКЛАДІ РЕСПУБЛІКИ КОСОВО)

Розглядається найбільш відомий різновид квазидержав – невизнана держава. Аналізуються генеза цього поняття, причини появи невизнаних держав та складові процесу самолегітимації як основи їх внутрішньої та зовнішньої політики. Джерелом фактологічного матеріалу обрано Республіку Косово як одну з найвідоміших невизнаних держав світу, з одного боку, і як критично важливий регіон на Балканському півострові.

Ключові слова: квазидержава, „косовський прецедент”, невизнана держава.

Шапошніков А.О.

НЕПРИЗНАННОЕ ГОСУДАРСТВО КАК РАЗНОВИДНОСТЬ КВАЗИГОСУДАРСТВА (НА ПРИМЕРЕ РЕСПУБЛИКИ КОСОВО)

Рассматривается наиболее известная разновидность квазигосударств – непризнанное государство. Анализируются генезис этого понятия, причины возникновения непризнанных государств и составные процесса самолегитимации как основы их внутренней и внешней политики. Источником фактологического материала избрана Республика Косово как одно из наиболее известных непризнанных государств мира, с одной стороны, и как критически важный регион на Балканском полуострове.

Ключевые слова: квазигосударство, „косовский прецедент”, непризнанное государство.

Shaposhnikov A.

UNRECOGNIZED STATE AS A FORM OF A QUASI-STATE (ON THE EXAMPLE OF THE REPUBLIC OF KOSOVO)

The article is devoted to unrecognized states, the most widespread form of quasi-states. The paper analyzes the origins of the concept, causes of unrecognized states' emergence, and the integral parts of the process of self-legitimation as a foundation for a further conduct of their domestic and foreign policy. In this article, the Republic of Kosovo was used as a source of empirical data as one of the most famous unrecognized states in the world, as well as the critically important region of the Balkans.

Key words: quasi-state, Kosovo precedent, unrecognized state

Тенденцією новітньої історії людства є дезінтеграція світового політичного ландшафту. Зокрема це добре ілюструє постійне збільшення кількісного складу Організації Об'єднаних Націй. Оскільки світ, за винятком Антарктиди та відкритого моря, давно поділений, очевидно, що нові держави створюються шляхом виокремлення (сецесії) зі складу вже існуючих. У деяких випадках такі процеси призводять до

юридичного та фактичного припинення існування „старої держави” і виникнення на її території декількох нових, як це сталося з Радянським Союзом, Югославією та Чехо-Словаччиною.

Так звана Республіка Косово (тут і далі без лапок – Прим. авт.) виникла у 1999 р. по завершенню війни НАТО проти Югославії (також відома як операція „Союзна сила”), що означало втрату контролю над більшою частиною краю Косово і Метохія з боку офіційного Белграда. Ця територія фактично перейшла під міжнародне управління, що здійснювалося Місією ООН в Косово

(UNMIL), за участю міжнародного військового контингенту.

17 лютого 2008 р. у Пріштині (столиці краю) була проголошена незалежна Республіка Косово, яка станом на початок 2016 р. визнана 108 державами-членами ООН. Але Косово не врегулювало відносини з Белградом, що закриває йому шлях до ООН, ЄС, НАТО тощо. В краї досі розквартирований міжнародний миротворчий контингент KFOR та діє Місія ЄС з питань верховенства права (EULEX). Ці та деякі інші ознаки дозволяють назвати Косово квазідержавою, зокрема – невизнаною державою.

З огляду на існування великої кількості квазідержав у світі, в тому числі, – щонайменше десяти невизнаних держав, та спостерігаючи за інтенсивними спробами створення нових (перш за все – на пострадянському просторі, Близькому Сході та Африці), можна стверджувати, що ця проблема ще довго перебуватиме на порядку денному. „Косовське питання” є критично важливим як для стабільності на Балканах, так і в світовому масштабі, адже між провідними країнами світу (принаймні на рівні держав-постійних членів Ради Безпеки ООН) відсутній консенсус з цього приводу.

Проблематика виникнення та функціонування квазідержав, зокрема Косова, висвітлена у працях таких науковців: українських – К. Вітмана, В. Горбуліна, М. Жирохова, Г. Коцура, В. Кравченка, Г. Перепелиці, В. Пінцака; іноземних – А. Большакова, Л. Бердегулової, А. Б'юкенена, Т. де Ваала, Д. Гелденхейса, О. Гушера, Р. Джексона, О. Здравомислова, Л. Карапетяна, К. Мацузато, С. Маркедонова, Ф. Попова, Ю. Солозובה, Ш. Трьобста, А. Цуцієва. Оскільки предметне поле для дослідження надзвичайно широке, невизнані держави становлять інтерес не лише для науковців-політологів, а й для істориків, юристів-міжнародників, конфліктологів, фахівців у галузі міжнародних відносин.

Термін „квазідержава” (лат. quasi – ніби, майже) перекладається українською мовою як „псевдодержава” або „лжедержава”. Його увів до наукового обігу американський дослідник Р. Джексон у другій половині 80-х рр. XX ст. [1]. Цим словом науковець позначав країни Азії та Африки, які стали незалежними внаслідок розпаду колоніальних імперій і зіткнулися з серйозними труднощами в процесі державного будівництва.

Поступово вживання цього терміна значно розширилося. Зокрема, у 1994 р. російські науковці П. Лукічов і А.Скорик,

досліджуючи історію донського козацтва в Росії, запропонували концепт „квазідержавності”, який допоміг пояснити причину нестворення козацької держави на Дону в різні періоди історії. Дослідники визначили квазідержавність як „тип владних відносин, що виникає за відсутності чи недостатності історичного досвіду бюрократичного функціонування державних органів, за наявності патріархальності соціальної організації, аморфності соціокультурного простору, відсутності загальногромадянської самоідентифікації, нерозвинутості права та правосвідомості, авторитарності політичних відносин, переважно географічної зумовленості існування цього політичного утворення” [2, с. 139]. Автори відштовхуються від незрілої, „недержавної” структури суспільства, що населяє квазідержаву, і вважають другорядними економічні, власне політичні та зовнішні чинники її виникнення та розвитку.

Російський науковець-географ Ф. Попов визначає квазідержаву як політичне утворення, яке характеризується наявністю деяких ознак суверенної держави (державні інститути, контроль над територією, лояльність населення тощо), але не володіє державним суверенітетом і міжнародною правосуб'єктністю [3, с.89]. Це визначення зводить квазідержаву до конструкту „недержави” і не наводить ані її сутнісні ознаки, ані спільні риси з державою як політичним інститутом.

Ще один дослідник І. Алексєєв наводить таке визначення квазідержави: „держави, що мають переважно лише зовнішній суверенітет, тобто формально незалежні, але з ослабленою державною спроможністю” [4, с.16]. Тут науковець робить акцент на підтриманні незалежності такого політичного утворення ззовні, оскільки його здатність забезпечити лад на контрольованій території та захистити її від сусідів – під сумнівом.

Л. Бердегулова зауважує, що квазідержави варто розглядати як явище Нового часу, оскільки раніше не існувало універсальних юридичних приписів, які б дозволяли оголосити певну державу „поза законом” – з точки зору загальноприйнятих норм [5, с.4]. Слід зауважити, що не існує цих норм і зараз, а ті, що були вироблені міжнародною спільнотою і закріплені у міжнародних документах, зокрема, у Статуті ООН та Заключному Гельсінському Акті, – не виконуються повною мірою.

Якщо узагальнити вищезазначені тлумачення поняття „квасідержава” з точки зору політичної науки, можна запропонувати таке: квасідержава – це суб’єкт політики, що постулює себе як держава, проте де-юре та (або) де-факто таким не є, та безперервно існує (існувала) щонайменше 3 роки. Останнє положення (вимога щодо мінімального терміну існування в часі) запозичене з визначення так званої „спірної держави”, запропонованого південноафриканським дослідником Д. Гелденхейсом [6, с.41]. На думку науковця, трирічний термін дозволяє стати згаданому політичному утворенню досить стійким і стабільним і водночас дозволяє накопичити достатній емпіричний матеріал для дослідження.

Одним із різновидів квасідержав є невизнані держави. Їх сутнісною ознакою є поєднання основних ознак державності – території, населення та суверенітету з відсутністю міжнародного визнання, яке може надаватися державами світу та, інколи, міжнародними організаціями.

Причиною появи та існування таких політичних утворень є суперечність між двома фундаментальними принципами міжнародного права – територіальної цілісності держав (непорушності кордонів) та права народів на самовизначення. Обидва принципи фігурують у багатьох міжнародно-правових документах, але жоден із них офіційно не є пріоритетним. Ця колізія дозволяє різним суб’єктам політики трактувати ці положення відповідно до власних інтересів.

Проте поява невизнаної держави зазвичай неможлива без потужного сепаратистського руху – організації, що ставить за мету зміну державної приналежності певної території. Саме тому створення невизнаної держави ніколи не відбувається мирно, а супроводжується військовим конфліктом, що нерідко має етнополітичний характер.

Слід зауважити, що термін „невизнана держава” (на відміну від слова „квасідержава”) має публіцистичне походження, тому більш поширений як у науковій літературі, так і в ЗМІ. Також можна зустріти чимало альтернативних термінів, які залежно від позиції та наукової школи можуть бути синонімами, підвидами або позначити принципово різні політичні утворення. Варто згадати лише найбільш поширені: „державна-невдаха” (англ. failed state), „де-факто держава”, „спірна держава” (англ. contested state), „самопроголошена держава”, „сепаратистська держава”,

„територія проблемного суверенітету” тощо. Окремо слід згадати пропагандистський дискурс – як позитивний („молода республіка”), так і негативний („бандитський анклав”). Втім, саме термін „невизнана держава” є найбільш вдалим і влучним для позначення утворень на зразок Китайської Республіки (Тайваню) або Нагірного Карабаху, оскільки робить акцент на ключовій рисі, що їх об’єднує – відсутності міжнародно-правового визнання, що поєднується з бажанням його отримати.

Російський дослідник А. Большаков визначає невизнану державу таким чином: „державне утворення, яке позбавлене міжнародної правосуб’єктності, але має всі необхідні ознаки державності” [7, с.85]. Оскільки правосуб’єктність є наслідком акту (актів) міжнародно-правового визнання, які в цьому випадку відсутні, трапляється правовий казус, що не урегульований міжнародним правом, а, отже, відданий на відкуп виключно політичній практиці.

Можна навести інше визначення, запропоноване конфліктологом Б. Верещагінім: невизнані держави – політико-територіальні утворення, що виникають як фіксація у просторі і часі підсумків локальних конфліктів, що спровоковані дезінтеграцією масштабного геополітичного утворення. Основними її ознаками дослідник називає фактичний суверенітет в поєднанні з внутрішньою легітимацією, відсутність зовнішньої легітимації свого суверенітету, наявність держави-претендента та неявна легітимація претензії на знищення невизнаної держави [8, с.5]. Тут варто відзначити, що при конструюванні визначення, автор опирається на події, пов’язані з розпадом СРСР, Югославії чи іншої багатонаціональної країни, що робить неможливим пряме застосування цього визначення для таких утворень, як Тайвань або Палестина.

Узагальнюючи вищесказане, невизнана держава – це квасідержава, що має певну контрольовану територію, лояльне населення, функціонуючі органи публічної влади, але позбавлена широкого міжнародно-правового визнання.

Після проголошення незалежності Республіка Косово була визнана більшістю держав світу, зокрема постійними членами Ради Безпеки ООН – США, Великою Британією, Францією. Решта світу, в тому числі такі впливові країни, як Бразилія, Ізраїль, Індія, Китай, Росія виступили проти державності РК. Українська держава незалежності Республіки Косово також не

визнає, виступаючи з позиції підтримання територіальної цілісності Сербії.

Натомість Косово, як і будь-яка невизнана держава, прагне стати визнаною, тобто отримати підтвердження свого статусу від міжнародної спільноти – держав (перш за все, найближчих сусідів та найбільш потужних країн світу), міжнародних організацій. Іншими словами, мова йде про легітимацію, яка створює підґрунтя потенційної незалежності. Попри те, що це єдиний процес, можна говорити, що він має дві сторони – внутрішню та зовнішню.

Із внутрішньою легітимацією невизнані держави зазвичай проблем не мають, оскільки без підтримки власного населення навіть за сильної зовнішньої підтримки такі утворення є нежиттєздатними. Проте слід зауважити, що зазвичай така легітимність забезпечується неправовими методами у вигляді залякування, вигнання, переслідування, знищення інакодумців. Якщо це протистояння має не лише політичний, а й етнічний чи релігійний характер, як це було в Косово, такі події зазвичай супроводжуються систематичними явищами з ознаками геноциду.

Зовнішня легітимація невизнаної держави – складніший процес, який можна умовно розділити на кілька напрямків: символічний, правовий, ідеологічний, історичний, політичний тощо.

Символічна легітимація невизнаної держави здійснюється через встановлення державних символів, інституту громадянства з відповідним документальним оформленням, демаркацію кордонів, створення власних збройних сил та дієвих органів влади, введення власної грошової одиниці. Цей шлях Республіка Косово вже пройшла. Навіть більше, – спираючись на підтримку Європейського Союзу, в країні за спеціальним договором в обігу використовується євро, що розглядається як складова європейської інтеграції країни.

Події в Косово отримали своє відбиття і у правових документах. Зокрема, протягом 15 місяців у 1998-1999 рр. з цього питання було ухвалено п'ять резолюції Ради Безпеки ООН. Останньою і найвідомішою з них є резолюція № 1244, прийнята 10 червня 1999 році за підсумками війни НАТО проти Югославії. Документ передбачив виведення з Косова сербських сил, введення в край міжнародного миротворчого контингенту та запровадження там міжнародного правління за вирішальної ролі країн Заходу [9]. Резолюція закріпила існуючий стан речей і

легітимізувала перемогу косовських албанців та їхніх союзників, проте не вирішила ключового питання – державної приналежності Косова. Незважаючи на згадку про відданість територіальній цілісності Союзної Республіки Югославії, саме вона поклала початок юридичній сепарації Косова від Сербії.

Через 2 роки після проголошення незалежності Косово отримало могутнє юридичне підкріплення своїх незалежницьких прагнень у вигляді Рішення Міжнародного Суду ООН у справі одностороннього проголошення незалежності Косова від 22 липня 2010 р. Суд, зазначивши, що правомочний розглядати це питання, ухвалив рішення про те, що одностороннє проголошення незалежності Косова не порушує норм міжнародного права. Основним аргументом на користь цієї позиції було твердження про те, що створення нової держави зазвичай відбувається в результаті прийняття декларації незалежності, яке може викликати невдоволення вже існуючих держав. Проте рішення про визнання держав – це прерогатива кожної окремої держави, а не ООН, Ради Безпеки чи Міжнародного Суду. В пояснювальній частині рішення говориться про те, що „...іноді декларація призводила до створення нової держави, а іноді ні. Проте в жодному випадку практика... не дозволяє говорити про те, що акт промугування декларації розглядався як такий, що суперечить міжнародному праву” [10]. Цим рішенням Міжнародний Суд проілюстрував дві тенденції у своїй роботі – схильність до прийняття компромісних рішень та прагнення сховатися від конкретних відповідей за юридичною казуїстикою, віддаючи рішення проблеми на розгляд конкретних країн.

Це рішення, що отримало назву „косовський прецедент”, було використано як Республікою Косово, так і їхніми західними союзниками. Основний акцент робиться на тому, що випадок з Косово є унікальним, а тому в жодному разі не може бути застосований до інших невизнаних держав. Проте чимало політичних акторів не погоджується з такою позицією і вимагає повторення косовського сценарію в інших регіонах планети. Причому мова йде не лише про вже існуючі невизнані держави, а й про автономії, що вимагають незалежності і прагнуть домогтися її конституційним шляхом (Каталонія, Шотландія тощо). Зокрема, неодноразові посилення на „косовський прецедент” лунали з вуст офіційних осіб

Російської Федерації при визнанні державної незалежності двох частин Грузії – Абхазії та Південної Осетії, а також анексії українських Автономної Республіки Крим та міста Севастополя.

У ідеолого-інформаційному вимірі до роботи з легітимації невизнаних держав активно залучаються журналісти, історики, дипломати, політики, що прагнуть переконати світову громадськість у правоті власної позиції. Кожна зі сторін проводить активну інформаційну політику, що ставить за мету обробку громадської думки у власній країні та за її межами, створюючи відповідний політичний міф.

У Косово функцію такої „інформаційної бомби” виконала трагедія в селі Рачак 15 січня 1999 р., коли, найімовірніше, від рук югославських солдатів було вбито кілька десятків косовських албанців. Попри те, що картина цих подій досі достеменно не відтворена, трагедія в Рачаку зафіксувалася в пам’яті косоварів як точка неповернення до складу Югославії (Сербії). Більше того, саме ця подія в подальшому стала приводом для проведення операції „Союзна сила”. Також в Косово триває публічна експлуатація іредентистської ідеї „Великої Албанії”, що буцімто має об’єднати всі території, що в будь-який історичний період належали реальним чи міфічним албанським державам, незалежно від їхньої теперішньої державної приналежності.

Розглядаючи практичний бік питання, важливими складовими політичної легітимації Республіки Косово є її взаємодія з сусідами, перш за все, – з Сербією. Косово всіляко підкреслює, що зацікавлене у добросусідських стосунках з „материнською державою”, визнає сербську мову як державну [11] і обіцяє надати косовським сербам культурні права. Перш за все, ця політика має на меті повернути контроль Пріштини над так званім Північним Косово, де більшу частину населення складають серби, що бачать своє майбутнє разом із Белградом і є противниками косовського сепаратизму.

Косово проводить активну політику інтеграції до міжнародних організацій – політичних, економічних, культурних, спортивних тощо і досягло на цьому шляху певних успіхів, ставши членом Світового Банку, Міжнародного валютного фонду, Організації з питань безпеки та співробітництва в Європі, Міжнародного олімпійського комітету. Як показує досвід успішного вступу Палестини до ЮНЕСКО,

така політика має шанси на успіх. Проте остаточно процес політичної легітимації невизнаної держави завершується із вступом до ООН і визнанням з боку країни, від якої нова держава відокремилася.

У випадку Косова мова йде про Сербію. Позиція Белграда з косовського питання протягом 15 років залишається жорсткою і незмінною – сербський суверенітет над краєм має бути збережено. Це продиктовано не лише питаннями міжнародного престижу, а й внутрішньої політики. Дж. Гелденгейс, описуючи сценарії врегулювання останнього конфлікту на території колишньої Югославії, зазначив, що „питання про незалежність Косово ставить Сербію в складну ситуацію, де будуть прокляті і ті, хто „за”, і ті, хто „проти”. Здача „Колиски Сербії”, враховуючи історичне, культурне та релігійне значення Косова для сербів, може спровокувати серйозний опір всередині Сербії і серед сербів у Косово” [6, р.121]. Проте нормалізація відносин із Косово, що звелася до втілення плану Ахтісаарі і унезалежнення краю, є основною вимогою для майбутнього вступу Сербії до ЄС, що стимулює переговори між Пріштиною та Белградом.

Таким чином, одноосібне проголошення незалежності Республіки Косово і поява нової невизнаної держави на карті світу вкотре свідчить про те, що відсутність у ворогуючих сторін (центрального уряду та сепаратистів) бажання вчасно іти на компроміс призводить до численних людських жертв та економічних збитків. Наслідками таких конфліктів є зазвичай їхнє „замороження” або втілення радикальних варіантів вирішення проблеми, яка розв’язує її причини. Домінування політичної кон’юнктури і військової сили над міжнародним правом і відсутність міжнародного консенсусу щодо проблеми невизнаних держав свідчить про кризу сучасних міжнародних відносин і становить загрозу для глобальної безпеки. Конфлікт у Косово, що призвів до багатотисячних жертв та став „маяком” для сепаратистів всього світу – тому наочний приклад.

ЛІТЕРАТУРА

1. Jackson R. Quasi-States: Sovereignty, International Relations, and the Third World / R. Jackson. – Cambridge : Cambridge University Press, 1990. – 225 p.
2. Лукичев П. Квазигосударственность / П. Лукичев, В. Скорик // Политические исследования. – 1994. – № 5. – С. 139-142.

3. Дергачев В. Геоэкономический словарь-справочник / В. Дергачев. – Одесса: ИПРЭИ НАНУ, 2004. – 177 с.
4. Алексеев И. Опыт проблемной государственности: проблема Турецкой Республики Северного Кипра / И. Алексеев // Мировая политика: взгляд из будущего. Мат-лы V Конвента Российской ассоциации международных исследований. – М. : МГИМО-Университет, 2009. – С. 15-22.
5. Бердегулова Л. Квазигосударства на постсоветском пространстве: Автореф. дис. на стиск. ученой степени канд. юрид. наук : 12.00.01 / „Теория и история права и государства; история правовых учений” / Л.Бердегулова. – Владимир, 2008. – 22 с.
6. Geldenhuys D. Contested States in World Politics / D. Geldenhuys. – London : Palgrave Macmillan, 2009. – 295 p.
7. Большаков А. Непризнанные государства европейской периферии и пограничья / А. Большаков // Международные процессы. – Т. 5. „Интеграция и национальный интерес”. – 2007. – № 3 (15). – С. 83-88.
8. Верещагин В. Непризнанные государства на постсоветском пространстве: конфликтологический анализ проектов легитимации: Моногр./ В. Верещагин, Е. Свиридкина, З. Чемурзиева. – Ростов-на-Дону : ФГОУ ВПО „РЮИ МВД России”, 2008. – 108 с.
9. Резолюция ООН 1244: принята Советом Безопасности ООН 14 мая 1999 года : официальный текст / Организация Объединенных Наций. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.refworld.org/cgi-bin/texis/vtx/rwmain/opendocpdf.pdf?reldoc=y&docid=492e7a072>
10. Соответствие одностороннего провозглашения независимости Косово нормам международного права. Консультативное заключение от 22 июля 2010 года. // Міжнародний Суд ООН. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://legal.un.org/ICJsummaries/documents/russian/180_r.pdf/
11. Конституция Республики Косово [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http:// worldconstitutions.ru/archives/296](http://worldconstitutions.ru/archives/296).

УДК 321.01:316

Лукинов Є.Ю.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

КОНЦЕПЦІЯ МІЖНАРОДНИХ РЕЖИМІВ С. КРАСНЕРА

Розглядається теоретичне обґрунтування концепту та дається визначення поняття „міжнародного режиму”. Виділяються головні риси „міжнародного режиму”. Розглядається питання зміни державного суверенітету і виділяються чотири основні моделі суверенітету в рамках „міжнародного режиму”.

Ключові слова: світова політика, міжнародні відносини, міжнародний режим, державний суверенітет.

Лукинов Є.Ю.

КОНЦЕПЦІЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ РЕЖИМОВ С. КРАСНЕРА

Рассматривается теоретическое обоснование концепта и дается определение понятия „международный режим”. Выделяются главные черты „международного режима”. Рассматривается вопрос изменения государственного суверенитета и выделяются четыре основные модели суверенитета в рамках „международного режима”.

Ключевые слова: мировая политика, международные отношения, международный режим, государственный суверенитет.

Lukinov Y.

S. KRASNER'S CONCEPT OF INTERNATIONAL REGIMES

The article discusses the theoretical basis for the concept and defines the concept of „international regime”. In this article are highlighted the main features of the "international regime". The article discusses the question of change of the state sovereignty and highlights four basic models of sovereignty in the framework of the „international regime”.

Key words: world politics, international relations, international regime, state sovereignty.

XX століття було переповнено глобальними подіями – дві світові війни, встановлення і розпад біполярного світу, створення зброї масового ураження і т.д. Все це стимулювало дослідників на теоретичні пошуки нових підходів до розуміння теорії міжнародних відносин. Проте водночас більшість із цих теорій виявилися за фактом нездатними до опису реальних подій після того, як розпався Радянський союз і Холодна війна була закінчена. З переструктурування світового порядку в 90-х роках минулого століття набуває свого розмаху і т.зв. „третя велика суперечка” в теорії міжнародних відносин.

У центрі „третього великого спору” перебувала роль держави як учасника міжнародних відносин, значення національного інтересу і сили для розуміння суті того, що відбувається на світовій арені. Прихильники різних теоретичних течій, яких умовно можна назвати транснаціоналістами, продовжуючи традиції теорії інтеграції та взаємозалежності, висунули ідею, згідно з якою політичний реалізм і властива йому егетистська парадигма не відповідають характеру і основним тенденціям міжнародних відносин. Різноманіття учасників, видів взаємодій і їх каналів, на їхню думку, витісняють державу з центру міжнародного спілкування, трансформуючи міжнародні взаємовідносини з міждержавних в транснаціональні. Під впливом транснаціоналістів у міжнародно-політичній науці з'являється ряд нових теорій, зокрема концепції глобалізації, регіоналізації і т.д. Серед таких напрямів, зокрема в американській політичній науці, є такий, що отримав назву „світова політика”. Одним із представників цієї течії можна вважати американського дослідника, професора Стенфордського університету, Стівена Краснера. Разом зі своїми колегами він бачить основу світової політики в міжнародній політичній економії (МПЕ), яка займається питаннями торгівлі, фінансів, видобутку корисних копалин і діяльності багатонаціональних корпорацій.

Як відзначають у своїй статті М.Лебедева і П.Циганков, С. Краснер з колегами „...наполягаючи на тісному взаємозв'язку внутрішніх процесів і зовнішньої політики ... проте не схильні повністю розмивати межі між ними ... Це дозволяє їм провести різницю – зрозуміло, досить умовну і відносну – між світовою політикою і внутрішньою політикою, з одного боку, і між теорією міжнародних відносин і теорією міжнародної політики – з іншого” [1, с. 12]. Головною відмінністю теорії міжнародної політики від

теорії міжнародних відносин є те, що вона розширює кількість акторів а також пов'язує воедино міжнародну політичну економію, порівняльну політику, безпеку, теорію міжнародних відносин та екологію. Як стверджується в статті П. Катценштейна, Р.Кохена і С.Краснера „Міжнародна організація” і дослідження питань світової політики”: „МПЕ розвинула дві споріднених, хоча й помітно відмінних одна від одної, галузі досліджень: вивчення міжнародної системи і взаємодія внутрішньої політики та міжнародної політекономії... Зростання рівнів взаємозалежності різних країн ... сприяло концептуалізації теорії транснаціональних відносин” [2, с. 35]. Автори вважають, що її можна сміливо назвати першим аналітичним формулюванням, що асоціюється з МПЕ. З часом відкриття і пов'язані з ними визначення, отримані в результаті вивчення світової політекономії, стали поширюватися і на інші сфери досліджень, зокрема на питання підтримки безпеки або екології чи ін. Таким чином, авторами вказується на те, що усталені кордони між тією ж порівняльною політикою, міжнародними відносинами і МПЕ стають значною мірою розмитими.

Стівен Краснер є прихильником державно-структурної організації в питаннях дослідження міжнародних відносин. Він стверджує, що різні варіанти ступеня закритості та відкритості зовнішньої торгівлі “були б не пояснені без розуміння конфігурацій державних інтересів і влади” [2, с. 53]. „Розмивання” держави шляхом її трансвернізації, транснаціоналізації, мультинаціоналізації і бюрократизації позбавляє її права на існування як аналітичної конструкції. С. Краснер у термінах, використовуваних реалізмом, намагався описати нове поняття „міжнародного режиму”, вперше застосованого в науково-політичній літературі Джоном Рагті, який визначав міжнародний режим як „з'єднання взаємних очікувань, правил і нормативів, планів, організаційної енергії і фінансових зобов'язань, які визнані групою держав” [2, с. 58].

С. Краснер разом з Гіпліном намагалися застосувати реалістську онтологію і каузальність до аналізу торгівлі та багатонаціональних корпорацій і, таким чином, здійснити синтез ліберального інституціоналізму та теорії гегемоністської стабільності, яка в подальшому сформулювала каркас теорії інституціоналізованого лідерства. Як стверджували автори: „Держави зацікавлені в максимізації власних інтересів. І слідування таким інтересам може залучати до процесу

порівняльні дослідження і конфлікти розподілів влади” [2, с. 60]. Останнє, на думку авторів, і пояснювало правило управління багатонаціональними корпораціями і ступінь відкритості торговельних відносин. У статті М.Лебедевої „Світова політика: політична реальність та предметне поле дисципліни” стверджується, що: „Теоретичні напрацювання Баррі Ейшенгріна та Стівена Краснера, присвячені аналізу зміни світової фінансової системи і потоків світової торгівлі у зв'язку зі змінами в політичному впливі і економічній потужності держав-гегемонів, показали, що основна увага в аналізі світової системи повинна приділятися не стільки обсягу впливу та економічній потужності гегемона, скільки здатності гегемона створювати сприятливі умови для виробництва затребуваних світовою системою „суспільних благ”” [3, с. 28]. Тобто всі держави прагнуть до досягнення власного зростання, економічної корисності та соціальної стабільності, діючи при цьому в рамках міжнародної економічної системи. Таким чином, „тези про взаємовідносини між розподілом влади і характером міжнародної економічної поведінки виявляють взаємозв'язок між державною владою в сенсі певного вимірювання обсягу (ВВП або частки в загальній світовій торгівлі)... і міжнародною економічною поведінкою в сенсі відкритості світовій економіці” [2, с. 60], що демонструється як декларативно (правилами і нормативами), так і наочно (практичними прикладами обміну). Висновок, до якого приходять С. Краснер, полягає в тому, що „найбільш імовірно існування відкритого торговельного режиму в умовах гегемоністської системи”. Держава-гегемон має як інтерес, так і відповідні ресурси для створення режиму, що характеризується низькими тарифами, зростаючими темпами торгівлі, слабким рівнем регіоналізму. С.Краснер припускав відкритість і інших систем потенційної сили держав. Серед таких варіантів розглядалися, зокрема системи багатьох малих високорозвинених держав. Але навіть у цих умовах бажаний результат може бути недосяжний „...через відсутність необхідної стабільності валютних систем. Нарешті, малоімовірно, що дуже великі держави, особливо що знаходяться на різних рівнях розвитку, створять відкриті торгові відносини” [4].

Розвиваючи теорію керованої стабільності, Стівен Краснер увів у науковий обіг поняття міжнародних режимів. Саме поняття „міжнародний режим” він охарактеризував

як ряд узгоджених або чітко викладених „принципів, норм, правил і процедур прийняття найважливіших рішень, навколо яких очікування дійових осіб возз'єднуються в кожній сфері міжнародних відносин” [2, с. 62]. Тобто „Міжнародний режим” являє собою певний соціальний інститут. „Принципи є вірою в факти, причинну залежність і моральні принципи. Норми є стандартами поведінки, визначеними в термінах прав та обов'язків. Правилами є приписи та заборони дій. Процедури прийняття рішень – це переважаючі практики здійснення та реалізації колективного вибору” [5]. На переконання С. Краснера, режими мають значну інерцію і продовжують існувати й керувати світовою політичною та економічною системами ще довго після того, як обставини змінилися, і центр сили, який встановив режим, ослаб або перестав існувати. Після встановлення режиму, він починає жити своїм життям, перестає бути контрольованим. Режими можуть змінюватися, але для цього необхідно докладати значні зусилля протягом тривалого часу – можна провести аналогію з геологічними перебудовами, які йдуть повільно але впевнено. Головним завданням держав у міжнародній системі С. Краснер убачив у суперечках про перерозподіл їхньої продукції, а не в провалах ринку або їхні відносні досягнення. І вирішуються ці суперечки не тільки за допомогою оптимального інституційного устрою, а й за допомогою методу торгу і влади.

Зараз С. Краснер вважає своє визначення „міжнародних режимів” швидше відповідними положеннями соціального конструктивізму і пропонує доповнити його визначеннями, які б відповідали іншим парадигмам дослідження міжнародних відносин і міжнародних режимів. На його думку, для неолібералізму було б більш прийнятним таке визначення: „міжнародний режим – це принципи, норми, правила, і процедури прийняття політичних рішень, спрямовані на виправлення збоїв ринкових механізмів” [5]. У рамках же реалізму міжнародний режим може бути визначений як „принципи, норми, правила, і процедури прийняття політичних рішень, що відображають інтереси найбільш могутніх держав міжнародної системи” [5].

Варто приділити увагу і тому, як С. Краснер у таких умовах розумів державний суверенітет. У доктрині міжнародного права на сьогодні склалося кілька поширених трактувань державного суверенітету.

Стивен Д. Краснер пропонує розглядати державний суверенітет в чотирьох площинах, з точки зору чотирьох моделей: а) внутрішній суверенітет як принцип організації публічної влади в державі та контролю над нею з боку суспільства; б) суверенітет взаємозалежності, що дозволяє контролювати транскордонні пересування; в) міжнародний правовий суверенітет, який стверджує рівноправність держав на міжнародній арені; г) „вестфальський” суверенітет, який забороняє зовнішнім силам втручатися у розподіл владних повноважень всередині держави [6]. Виділення цих чотирьох моделей скоріше означає не існування різновидів суверенітету, а визнання його багатостороннього характеру. При цьому співвідношення вищезначених „площин” державного суверенітету історично мінливе.

Внутрішній суверенітет характеризує особливості відносин влади в державі. У сучасних умовах в міжнародно-правовій доктрині основними елементами „внутрішнього суверенітету” є толерантність, право народу на самовизначення і вибір форми правління. Суверенітет взаємозалежності акцентує увагу на здатності держави контролювати фінансові, людські, товарні потоки, що проходять через кордон держави. Для міжнародного права ця площина державного суверенітету важлива тим, що нездатність влади контролювати кордони держави не впливає на його суверенний статус. Тобто примусити державу до здійснення ефективного контролю за своїми кордонами неможливо. На практиці це загрожує загостренням таких проблем, як ослаблення режиму ядерного нерозповсюдження, зростання терористичної активності при потуранні національних держав [6].

Міжнародний правовий або зовнішній суверенітет держави припускає, що суверен визнається іншими суверенами. Визнання держави означає визнання його рівного статусу з іншими. Міжнародне визнання саме по собі не впливає на набуття політичною спільністю якості держави, тобто державою ця спільність може бути і за відсутності визнання. Проте визнання породжує ряд специфічних прав держави – наприклад, права на відстоювання своїх інтересів у судах інших держав, гарантії недоторканності дипломатичних представників визнаної держави, імунітет від переслідування офіційних осіб держави.

Вестфальська модель суверенітету припускає певну абсолютизацію принципу невтручання у внутрішні справи держави. У

цій концепції суверенітет розглядається як універсальна цінність. Держава повинна мінімізувати обмеження своїх суверенних прав. Відповідно до цієї концепції державі повинні бути надані гарантії невтручання в його справи, навіть якщо внутрішньополітичні процеси в державі викликають незгоду інших учасників міжнародних відносин. Крім структурного дослідження державного суверенітету, в доктрині міжнародного права робляться спроби виявити його нові якості, які в сучасних умовах набувають особливого юридичного та соціально-політичного значення в контексті міжнародних відносин.

Вивчення режимів покликано пояснити організовану, регульовану поведінку держав, не обмежуючись вивченням виключно міжнародних організацій. Фактично теорії режимів прагнуть примирити неореалізм і неолібералізм, стверджуючи, що норми впливають на поведінку держав, однак ця поведінка цілком співвідноситься з переслідуванням національного інтересу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лебедева М. М. Теоретические поиски в международных исследованиях XX столетия / Марина Лебедева, Павел Цыганков // Мировая политика и международные отношения в 90-е годы: взгляды американских и французских исследователей – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – С. 7-31
2. Катценштейн П. „Международная организация” и исследования вопросов мировой политики / Питер Катценштейн, Роберт Кохэн, Стивен Краснер // Мировая политика и международные отношения в 90-е годы: взгляды американских и французских исследователей – М.: Московский общественный научный фонд, 2001. – С. 31-103
3. КОРТУНОВ С. В. Мировая политика в условиях кризиса: Учеб. Пособие для студентов вузов / под ред. Сергея КОРТУНОВА. – М.: Аспект Пресс, 2010. – 464 с.
4. Ардалионов Л. Гегемония в мировой экономике: анализ американской политико-экономической литературы [Электронный ресурс] / Леонид Ардалионов. – Режим доступа: <http://subscribe.ru/archive/business.globalec/200306/30031235.html>
5. Победаш Д.И. Международные режимы нераспространения ядерного оружия [Электронный ресурс] / Дмитрий Победаш. – Режим доступа: <http://fir.ispn.urfu.ru/media/courses/mirovaya-politika/%D0%9F%D0%BE%D0%B1%D0%B5%D0%B4%D0%B0%D1%88-2010-%D0%9C%D0%BD-%D1%80%D0%B5%D0%B6%D0%B8%D0%BC%D1%8B-%D0%9D%D0%AF%D0%9E.pdf>
6. Харкевич М. В. Государства-изгои как образ „другого” в мировой политике [Электронный ресурс] / Максим Харкевич. – Режим доступа: <http://www.politstudies.ru/fulltext/2009/4/7.pdf>

УДК 32:504.03

Колісниченко Р. М.
Кіровоградський інститут
ПрАТ „ВНЗ „МАУП”

ТИПОЛОГІЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ СКЛАДОВОЇ ГЛОБАЛІСТИЧНОЇ СВІДОМОСТІ

Досліджено типологію екологічної складової глобалістичної свідомості, її значення для розв'язання глобальних проблем у взаємовідносинах людини і природи. Проаналізовано типи глобалістичної свідомості залежно від ставлення до глобальних кліматичних змін (кліматично-нейтральний, кліматично-деструкційний, кліматично-традиційний, кліматично-прогресивний, кліматично-радикальний), до глобальних отруйних забруднень, в тому числі викидів радіаційного походження (нейтральний, екоруйнівний, тенденційний, екстраобмежувальний, екогармонійний). Доведено необхідність активного сприяння розвитку глобалістичної свідомості людства, як запоруки гармонійного подолання глобальних екологічних проблем.

Ключові слова: глобалістична свідомість, екологія, типологія, глобальні проблеми.

Колесниченко Р. Н.

ТИПОЛОГИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ СОСТАВЛЯЮЩЕЙ ГЛОБАЛИСТИЧЕСКОГО СОЗНАНИЯ

Исследована типология экологической составляющей глобалистического сознания, её значение для решения глобальных проблем во взаимоотношениях человека и природы. Проведён анализ типов глобалистического сознания в зависимости от отношения к глобальным климатическим изменениям (климатически-нейтральный, климатически-разрушительный, климатически-традиционный, климатически-прогрессивный, климатически-радикальный), к глобальным ядовитым загрязнениям, в том числе выбросам радиационного происхождения (нейтральный, экоразрушительный, тенденциозный, экстраограничивающий, экогармоничный). Доказана необходимость активного содействия развитию глобалистического сознания человечества, как залога гармоничного преодоления глобальных экологических проблем.

Ключевые слова: глобалистическое сознание, экология, типология, глобальные проблемы.

Kolisnichenko R.

TYPOLOGY OF ENVIRONMENTAL COMPONENT OF GLOBALISTION CONSCIOUSNESS

The article studies the typology of environmental component of globalistion consciousness, its importance for solving global problems in the relations between man and nature. Analyzed the types of globalistion consciousness relationship to a global climate change (climate-neutral, climate-destructive, climate-traditional, climate-progressive, climate-radical) in its relation to the global toxic contaminants, including emission radiation source (neutral, ekodestructive, biased, ekstrarestrictive, ekoharmonious). The necessity of active promotion of the globalisation consciousness to humanity as a guarantee of a harmonious overcome of the global environmental challenges is stated.

Key words: global's consciousness, ecology, typology, global problems.

Загострення глобальної екологічної кризи, посилення значення світових екологічних небезпек зумовлює необхідність пошуку шляхів подолання глобальних проблем у взаємовідносинах людини і природи, формування готовності всього людства до розв'язання цих проблем. Не виникає сумнівів в

актуальності дослідження цієї частини глобалістичної свідомості, що відображає суспільне ставлення не лише до глобальних екологічних проблем у цілому, а й до кожної окремо взятої проблеми глобального до-вкілля. Розв'язання конкретних планетарних загроз потребує комплексу глобальних специфічних заходів, без ґрунтового знання яких неможливе вироблення конструктивних суспільних вимог щодо подолання

екологічної кризи. Цим зумовлена необхідність ґрунтового дослідження сутності, типології екологічної складової глобалістичної свідомості, визначення еталонної моделі її розвитку в сучасному світі.

На дослідженні політичної культури суспільства зосередили увагу О.Бабкіна, В.Бабик, М.Головатий та ін. Характеристики глобальної свідомості людства вивчали Р.Войтович, В.Горбатенко, Ю.Шемшученко. Особливості глобальних екологічних проблем стали предметом досліджень А.Дзеха, К.Корсака, Ф.Саніна та інших учених. Проте типологія екологічної складової глобалістичної свідомості суспільства залишається недостатньо дослідженою.

Метою статті є аналіз типології екологічної складової глобалістичної свідомості.

Під екологічною складовою глобалістичної свідомості суспільства слід розуміти ту частину глобалістичної свідомості, в межах якої відбувається відображення системи уявлень відносно глобальної екологічної кризи, її особливостей, проявів, загроз, способів подолання, людської діяльності, що здійснюється з метою розв'язання глобальних екологічних проблем, екологічної самосвідомості суспільства [1].

Одними з найбільш важливих глобальних проблем взаємовідносин людства і природи є: глобальні зміни клімату, спричинені забрудненнями, безпосередньо не отруйними для людини; надмірна концентрація отруйних забруднень, що спричиняють кислотні дощі, втрату якості ґрунтів, опустелювання й забруднення вод; радіаційне забруднення.

Як відомо, основним антропогенним чинником посилення парникового ефекту й глобального потепління є збільшення в атмосфері частки вуглекислого газу й інтенсифікація викидів метану. Продукти згорання вугільних теплоелектростанцій, викиди промислових підприємств, транспорту, значне скорочення лісового покриву – все це призводить до підвищення рівня атмосферної насиченості парниковими газами, внаслідок чого відбувається уповільнення процесу теплового космічного випромінювання земної поверхні й нагрівання планети. Серед причин глобального підвищення атмосферних температур не слід забувати і про пряме теплове забруднення, пов'язане з людською діяльністю, що особливо відчувається у мегаполісах [2, с. 175-179].

З планетарним потеплінням тісно пов'язана проблема руйнування озонового шару стратосфери, спричинена переважно

викидами фреону (сполуки, що містить фтор і хлор), який активно використовується в системах охолодження і аерозольних балонах, а також меншою мірою чисельними стратосферними польотами летальних апаратів [2, с. 175-179; 3].

За ставленням до глобальних кліматичних змін глобалістичну свідомість слід поділяти на кліматично-нейтральний, кліматично-деструкційний, кліматично-традиційний, кліматично-прогресивний та кліматично-радикальний типи.

Кліматично-нейтральна глобалістична свідомість характеризується відсутністю інтересу й нейтральним ставленням до безпосередньо неотруйних для людини, але шкідливих для атмосфери викидів, що, як правило, пов'язано з нульовим чи низьким рівнем поінформованості щодо проблем глобального потепління й руйнування озонового екрану.

Представники кліматично-деструкційного типу глобалістичної свідомості не бачать сенсу у зменшенні антропогенного впливу на клімат, вважають за необхідне згорання усіх або частини глобальних природоохоронних заходів щодо пом'якшення кліматичних змін. Така позиція може бути пов'язана з відсутністю об'єктивної інформації про причинно-наслідкові зв'язки глобальних кліматичних процесів або сильною особистою зацікавленістю, частіше за все матеріального характеру, наприклад у роботі підприємств чи транспортних засобів, що здійснюють шкідливі атмосферні викиди. Поширення в суспільстві цього типу глобалістичної свідомості, так само як і її кліматично-нейтрального типу, має блокуючий вплив на спроби людства попередити руйнівні зміни клімату й провокує загострення глобальних кліматичних проблем.

Кліматично-традиційному типу глобалістичної свідомості притаманна підтримка дій людства, спрямованих на убезпечення від продовження глобального потепління й зменшення щільності озонового шару. Глобальна боротьба за вирішення проблем клімату, що втілюється в життя, у тому числі силами ООН, інших екологічно спрямованих міжнародних організацій, національних урядів, розцінюється як корисна діяльність, що має здійснюватися й надалі. Результати багаторічної глобальної екологічної роботи, закріплені, зокрема програмою дій „Порядок денний на XXI століття”, схваленою конференцією ООН в Ріо-де-Жанейро (1992 р.), декларацією саміту ООН в Йоганнесбурзі (2002 р.), резолюцією саміту ООН в

Нью-Йорку (2010 р.), вважаються цілком достатніми для поступового вирішення проблем кліматичних забруднень. Існуючі обмеження складу й обсягів промислових і транспортних викидів, наявні темпи переходу від спалювання вугілля до використання природного газу й відновлюваних джерел енергії, сучасні рівні енергозбереження, охорони лісового покриву, світових демографічних тенденцій сприймаються такими, що не повинні ані знижуватися, ані збільшуватись. Відсутність необхідності підвищення зазначених рівнів охорони планетарної кліматичної системи може зумовлюватися середньою обізнаністю щодо наслідків сучасних кліматичних змін, сподіваннями на неточність наукових прогнозів щодо майбутніх темпів існуючих кліматичних тенденцій, на посилення фотоефекту і активізацію фотосинтезу рослин під впливом зростання концентрації в повітрі вуглекислого газу і т. д. Але масове поширення таких поглядів сприяє лише певною мірою пом'якшенню наслідків атмосферно-руйнівних викидів і виявляється нездатним повністю розв'язати проблеми руйнування глобальної кліматичної системи.

Кліматично-радикальна глобалістична свідомість характеризується високим ступенем усвідомлення глобальних атмосферних проблем, прихильністю до жорстких, радикальних загальнопланетарних заходів з охорони якості атмосфери, зокрема: стрімкої відмови від використання вугілля в якості палива, згорання усіх шкідливих для атмосфери виробництв; заборони використання автомобілів з потужними двигунами внутрішнього згорання, авіапольотів у стратосфері; припинення промислового використання деревини, дотримання недоторканості лісів; запровадження системи жорстких кримінальних покарань за народження другої й кожної наступної дитини у сім'ях слабборозвинених країн, де спостерігається стрімке тенденційне демографічне зростання.

Основними аргументами на користь настільки радикального підходу у вирішенні проблем кліматичної системи є відчутні для всього людства негативні наслідки цих проблем. Незвично різкі коливання температур, атмосферного тиску, швидкі зміни погодних умов, що зумовлюють значне погіршення самопочуття й здоров'я мільярдів людей, є лише одними з найменш загрозливих проявів глобальних кліматичних змін.

Під впливом планетарних процесів зростання температури повітря прискорюється танення льодовиків Антарктиди й

Гренландії, відбувається теплове розширення морських вод, підвищується рівень Світового океану. Наслідками цих процесів у перспективі можуть стати затоплення значної частини густонаселених прибережних рівнин, втрата домівок, інфраструктури, масове переселення сотень мільйонів мешканців затоплених територій. Цілі міста, в тому числі Венеція, разом із багатьма острівними системами можуть повністю опинитися під водою. Зростання концентрації вуглекислого газу спричиняє підвищення рівня кислотності океанів, що становить неабияку загрозу водним екосистемам, особливо кораловим рифам, та може мати вкрай небажані наслідки для ведення світового рибальського господарства [4; 5].

Одним із проявів глобального потепління є зменшення вологості ґрунту, з чим пов'язане відчутне падіння врожайності. Згідно з прогнозами екологів, за умов збереження існуючих світових темпів потепління клімату, виробництво кукурудзи в південній Африці до 2030 р. може скоротитися на 30%. Тенденційне зміщення зон, придатних для вирощування зернових у полярних напрямках, масштабне опустелювання територій в середині материків потягне за собою не лише падіння рівня світової продовольчої безпеки, масового недоїдання, а й зникнення багатьох видів тварин, істотну втрату біорізноманіття [4; 5; 6].

Під впливом зміни характеру океанічних течій, вітрів, опадів відбуватиметься почастищення випадків екстремальних погодних явищ, збільшення кількості й потужності природних катаклізмів. Уже сьогодні смертоносні урагани, повені й інші стихійні лиха перетворилися на теми постійних рубрик світових новин [4].

Деградація захисних властивостей озонового шару, утворення озонових „дір”, особливо над Антарктидою, Австралією, Новою Зеландією, робить людину майже беззахисною від сонячного радіаційного випромінювання, що провокує значне поширення онкологічних хвороб, захворювань очей (катаракти). Все живе – від найпростіших рослин і до людини, перетворюється на об'єкт небезпечного ультрафіолетового бомбардування, здатного викликати небажані мутації і смертельні хвороби [2, с. 173-177].

Проте втілення в життя усіх вищеперелічених пропозицій носіїв кліматично-радикальної глобалістичної свідомості наштовхується на суттєві економічні втрати, що нестиме людство в разі практичної реалізації зазначених екологічних заходів.

Для багатьох країн одночасно припинення використання вугілля як виду палива, так само як і закриття усіх підприємств, що здійснюють шкідливі викиди, означатиме неспроможність задовольнити цілу низку суспільних потреб, зокрема потреби в опаленні приміщень, електроенергії, працевлаштуванні населення, економічного зростання тощо. Відмова від масового використання вугілля як стратегічний напрямок глобального розвитку має втілюватися в життя помірними темпами, поетапно переорієнтовуючи глобальну економіку на альтернативні види енергії, підвищуючи рівень енергозбереження, якості фільтрації шкідливих промислових викидів.

Категорична заборона виробництва транспортних засобів з потужними двигунами внутрішнього згорання в поєднанні з заборною авіапольотів на висоті стратосфери також стане сильним ударом по економіці багатьох держав, створить проблеми системи транспортного забезпечення, функціонування якої є необхідною умовою розвитку переважної більшості економік світу. Поступовий відхід від використання надпотужних легкових автомобілів повинен відбуватися не в примусовому порядку, а шляхом державного стимулювання, зокрема істотного прогресивного оподаткування виробників і власників транспортних засобів відповідних категорій. Стратосферні авіаперельоти мають бути не повністю заборонені, а лише оптимально обмежені.

Припинення промислового використання деревини позбавить людство можливості задоволення потреб в опаленні й широкому спектрі дерев'яних виробів – від олівця і до будинків. Оптимальнішим варіантом збереження лісових насаджень є запровадження чітких обмежень обсягів їх вирубування до рівня поступового відновлення, умовою чого є достатнє системне висаджування різного роду рослин.

Невпинне зростання чисельності світового населення є надскладною глобальною проблемою, невирішеність якої призводить до загострення усіх інших глобальних проблем, зокрема надмірного забруднення навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів, війн, поширення різноманітних захворювань тощо. Проте юридичне віднесення народження дітей до категорії злочинних дій є грубим порушенням прав людини, категорично не прийнятним у сучасному цивілізованому світі. До того ж, неефективність подібних заходів може пояснюватися тим, що основними причина-

ми демографічного зростання у бідних країнах є висока дитяча смертність й порівняно невеликі шанси дітей на виживання у несприятливих умовах. Адекватним способом врегулювання демографічної ситуації може бути поєднання підвищення рівня соціального забезпечення населення країн, що розвиваються із запровадження системи адміністративної відповідальності за перевищення встановленої норми кількості дітей в сім'ях цих країн. Для забезпечення належних соціальних гарантій населення бідних держав, розвинені країни мають активніше використовувати практику реструктуризації і списання їх фінансових боргів, пожвавити надання матеріальної допомоги в обсягах, достатніх для розв'язання демографічної проблеми.

Як бачимо, вищенаведені радикальні підходи у вирішенні проблем кліматичної системи не враховують взаємозв'язку цих проблем з трансформацією глобальних проблем бідності, економічного зростання, диспропорційного розвитку світової економіки, прав людини та багатьох інших. Пропозиції носіїв кліматично-радикальної глобалістичної свідомості, як правило, ведуть до загострення інших не менш важливих глобальних проблем, а тому мусять логічно поступитися місцем більш оптимальним способам подолання кліматичних загроз.

Представники кліматично-прогресивної глобалістичної свідомості мають високий рівень обізнаності щодо глобальних кліматичних небезпек, їх взаємозв'язку з іншими глобальними проблемами, вважають глобальну екологічну діяльність з попередження кліматичних змін украй необхідною, проте явно недостатньою для досягнення поставленої мети й розв'язання глобальних атмосферних проблем. Вони прагнуть до значного прогресу у діях людства, спрямованих на подолання планетарних небезпек, пов'язаних зі зміною атмосферного складу. Пропонується ряд виважених кліматоохоронних заходів, таких як: ратифікація і неухильне виконання умов Кіотського протоколу (1997 р.) Сполученими Штатами Америки й усіма іншими країнами світу, оптимальна уніфікація і значне пропорційне посилення світових обмежень обсягів і складу шкідливих для атмосфери викидів; активна глобальна підтримка підвищення рівня енергозбереження й переходу до відновлюваних джерел енергії; скорочення виробництва надпотужних двигунів легкових автомобілів, стимулювання добровільної відмови від їх використання, у тому числі

шляхом прогресивного оподаткування; обмеження польотів літаків і ракетних систем у стратосфері, що зумовлено їх шкідливими викидами парникових газів.

Носії кліматично-прогресивної глобалістичної свідомості виступають за зниження темпів промислового вирубування лісів до рівня, достатнього для поступового відновлення лісового покриву; долучення до Монреальського протоколу (1987 р.) не лише розвинених держав, а й країн, що розвиваються, повну заборону виробництва й використання фреону на планеті; гармонізацію глобальної демографічної ситуації, шляхом підвищення соціальних стандартів у слабо розвинених країнах, посилення податкових санкцій за перевищення норм кількості дітей в сім'ях цих країн та інше.

Втілення в життя перелічених заходів на основі прогресивного ставлення людства до кліматичних проблем відкриває можливість їх обережного й разом із тим ефективного вирішення, що виключає будь-який негативний вплив на інші глобальні, зокрема економічні, проблеми. З цього можна зробити висновок про приналежність кліматично-прогресивної глобалістичної свідомості до її гуманізаційного типу.

Умонастрої населення щодо кліматичних змін вступають у тісний взаємозв'язок зі ставленням людства до безпосередньо отруйних для людини глобальних екологічних забруднень, що включають у себе викиди сполук сірки, азоту, свинцю, ртуті, радіоактивних часток та інших небезпечних для життя елементів.

За ставленням до глобальних отруйних забруднень, в тому числі викидів радіаційного походження, глобалістичну свідомість слід поділити на такі типи: нейтральний, екоруйнівний, тенденційний, екстраобмежувальний та екогармонійний. Нейтральному типу глобалістичної свідомості характерна відсутність інтересу до шкідливих для людини забруднень, відсутність об'єктивних знань щодо їх причин і походжень, байдуже ставлення до масштабів поширення й способів упередження означених забруднень, що не може мати позитивного відображення на упорядкуванні небезпечних викидів як у регіональному, так і світовому масштабах.

Головною ознакою екоруйнівної глобалістичної свідомості є прихильність до значного пом'якшення чи повного скасування частини існуючих обмежень шкідливих викидів, зменшення витрат на безпеку атомних електростанцій. Відносно

вирішення проблем відповідних екологічних забруднень перевага віддається економічному розвитку й соціальному захисту суспільства, проте не враховується наявний рівень екологічної небезпеки для життя і здоров'я людини, породженої надмірною економією коштів і прагненням людей до матеріального збагачення. Поширення цього типу глобалістичної свідомості сприяє загостренню глобальних проблем, пов'язаних із шкідливими викидами.

Представники тенденційного типу глобалістичної свідомості обстоюють необхідність збереження світових тенденцій небезпечних викидів, стабілізації їх обмежень на існуючому рівні, що пов'язано з необхідністю пошуку балансу між економічною вигодою та інтересами екологічної безпеки. Проте у світлі останніх світових тенденцій промислових викидів сірки, свинцю (його домішування у бензин), використання пестицидів, збільшення ртутних випаровувань, зростання радіоактивного фону, особливо у країнах, що розвиваються, такий баланс видається доволі крихким. Сірчані забруднення стають причинами кислотних дощів, що призводять до опіків дихальних шляхів людей і тварин, загибелі лісів, псування складу ґрунтів. Накопичення в екосистемі свинцю, залишків пестицидів, ртутних часток, що потрапляють в організм людини через забруднене повітря, воду, ґрунт, продукти харчування мають вкрай шкідливий для здоров'я та небезпечний для життя вплив, провокуючий тяжкі захворювання. Сумна пам'ять Чорнобиля, порівняно нещодавня катастрофа на японській атомній електростанції „Фукусіма” засвідчують недостатній рівень безпеки діючих АЕС. Тенденційне підвищення радіаційного фону планети вже у невіддаленій перспективі може отримати загрозливе відображення на масштабах поширення серед населення онкологічних захворювань [2, с. 183-184; 7].

Відчутні небезпечні наслідки екологічних забруднень впевнено переконують у недостатності існуючих світових обмежень шкідливих викидів, свідчать про необхідність істотного зменшення масштабів забруднень, що несуть загрозу для здоров'я людини. Таким чином, поширення тенденційного типу глобалістичної свідомості є недостатнім для розв'язання глобальних проблем, в основі яких лежать викиди, небезпечні для людського життя.

Екстраобмежувальна глобалістична свідомість характеризується перевагою екологічної безпеки над економічним розвитком,

що передбачає екстремальні світові заходи з обмеження шкідливих викидів, зокрема, повне припинення викидів сірки, свинцю, заборону промислового використання ртуті й закриття атомних електростанцій у короткостроковій перспективі. Практична реалізація перелічених заходів повністю усуне небезпеку для життя і здоров'я людини, спричинену шкідливими викидами, проте призведе до загострення інших глобальних проблем, унеможливить виробництво цілої низки промислових виробів, зокрема люмінесцентних ламп, ртутних термометрів, створить загрозу зупинки важкої промисловості. Хоча атомні електростанції під час своєї нормальної роботи постійно здійснюють радіаційні викиди, закриття усіх АЕС на планеті неодмінно стане причиною збільшення обсягів спалювання вугілля, що прискорить небажані процеси глобального потепління. Відтак, втілення в життя ідей носіїв екстраобмежувальної глобалістичної свідомості не є прийнятним у сучасному, залежному від розвитку технологій, світі.

Екогармонійний тип глобалістичної свідомості характеризується гармонійним поєднанням інтересів безпеки навколишнього середовища з прагненням до економічного зростання. Пропонується ряд світових стимулів і обмежень, що забезпечать перехід від тенденційного збільшення до сталого зменшення викидів сполук сірки країнами, що розвиваються, прискорене зменшення таких викидів розвиненими країнами; значне скорочення промислових викидів свинцю, заборона використання бензину зі свинцевими домішками, а також використання пестицидів у слабо розвинених країнах.

Для мінімізації небезпечного впливу шкідливих, зокрема ртутних елементів, передбачається запровадження чіткого контролю за ртутними випаровуваннями, в тому числі безпечною утилізацією відпрацьованих люмінесцентних ламп, акумуляторних систем, інших виробів із ртутним і сірчаным вмістом, чому має передувати зростання побутової культури населення. Перелічені заходи пропонується реалізовувати синхронно з модернізацією системи очищення стічних вод, широким використанням споруд мембранного доочищення, вдосконаленням систем безпеки атомних електростанцій, що гарантує достатній рівень надійності їх роботи. Згортання діяльності АЕС передбачається у довгостроковій перспективі у разі забезпечення

потреб людства в електроенергії з альтернативних джерел, безпечних для довкілля.

Втілення в життя пропозицій представників екогармонійної глобалістичної свідомості сприятиме гармонійному розв'язанню глобальних проблем, пов'язаних із безпосередньо небезпечними для здоров'я людини забрудненнями навколишнього середовища, що дає підстави вважати цей тип глобалістичної свідомості найбільш адекватною й суспільно корисною формою відображення відповідних глобальних проблем довкілля.

Розв'язання глобальної екологічної кризи вступає у пряму залежність від якості трансформації глобалістичної свідомості населення, що потребує активного сприяння з боку науковців, політиків, журналістів, громадських діячів, інших впливових членів суспільства. Лише за умов об'єднання зусиль всього людства, належного розвитку глобалістичної свідомості у загальнопланетарному масштабі можлива гармонізація відносин між людиною і природою. Актуальність наукового аналізу основних напрямків і особливостей розвитку екологічної складової глобалістичної свідомості зумовлює високу перспективність подальших наукових досліджень у цьому напрямку.

ЛІТЕРАТУРА

1. Колісниченко Р.М. Історичний аналіз проблеми формування екологічної складової глобалістичної свідомості суспільства / Р.М. Колісниченко // Слов'янський вісник. Зб. наук. праць. Сер.: Історичні та політичні науки. – 2013. – Вип. 15. – С. 97-101.
2. Корсак К. В. Основи сучасної екології: Навч. посіб. – 4-те вид., перероб. і допов. / К. В. Корсак, О. В. Плахотнік – К.: МАУП, 2004. – 340 с.
3. Шевцов А.І. Майбутнє людства необхідно спланувати: глобальні загрози і довгострокова стратегія розвитку України / А.І. Шевцов // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 1(2). – С. 187-193.
4. Васюкова Г.Т. Екологія: підручник [Електронний ресурс] / Г. Т. Васюкова, О. І. Грошева. – К.: Кондор, 2009. – 524 с. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/11510513/ekologiya/ekologichni_nas_lidki_zabrudnennya_biosferi_bezgospodarskoyi_diyalnosti_lyudey
5. Санін Ф.П. Водород, озоновий слой і парниковий ефект / Ф. П. Санін, А. Ф. Санін // Персонал. – 1999. – Т. 54, №6. – С.18-20.
6. Шумлянський В. О. Клімат. Виклики глобалізації / В. О. Шумлянський // Світогляд. – 2008. – Т.9, №1. – С. 26-30.
7. Кількість випадків захворювання на рак у світі може зрости на 70% [Електронний ресурс] // Bayer: Science for a better life. – 4.02.2015. – Режим доступу: http://www.bayer.ua/media/news/2015-02-04_cancer-day.php

УДК 325.1

Костенко В. О.
НУ „Одеська юридична академія”

НАСЛІДКИ ВПЛИВУ СВІТОВИХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА МІГРАЦІЙНУ ПОЛІТИКУ ДЕРЖАВ

Аналізуються глобалізаційні тенденції, які впливають на міграційну політику країн світу. Приділяється увага важливості формування оптимально ефективного законодавства в сфері міграцій, адже міграційна політика держав має бути інструментом її збагачення, економічного, соціального, культурного становлення та розвитку громадянського суспільства. Крім того, встановлюються тенденції міжнародної міграції, вплив глобалізації на сучасний світ міграцій та країн в цілому.

Ключові слова: глобалізаційні процеси, міграція, міграційна політика, тенденції глобалізації.

Костенко В.А.

ПОСЛЕДСТВИЯ ВЛИЯНИЯ МИРОВЫХ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА МИГРАЦИОННУЮ ПОЛИТИКУ ГОСУДАРСТВ

Анализируются глобализационные тенденции, которые влияют на миграционную политику стран мира. Уделяется внимание важности формирования оптимально эффективного законодательства в сфере миграций, ведь миграционная политика государств должна быть инструментом ее обогащения, экономического, социального, культурного становления и развития гражданского общества. Кроме того, устанавливаются тенденции международной миграции, влияние глобализации на современный мир миграций и стран в целом.

Ключевые слова: глобализационные процессы, миграции, миграционная политика, тенденции глобализации.

Kostenko V.

THE CONSEQUENCES OF THE INFLUENCE OF WORLD GLOBALIZATION PROCESSES ON COUNTRIES' MIGRATION POLICIES

The research analyzes the global tendencies that influence the countries' migration policies. It is very important to introduce an efficient migration legislation. The countries' migration policies should be an enrichment instrument for social, cultural and economic development of civil society. Moreover, there are some tendencies of international migration and globalization influence on the world migration and countries as a whole.

Key words: globalization processes, migration, migration policies, globalization tendencies

Міграція є одним із найбільш актуальних питань та проблем як в нашій країні, так, напевно, і в усьому світі. У сучасному глобалізованому, інформатизованому світі міграційні процеси не лише збільшують свої масштаби, а й набувають нової якості, визначають актуальність наукових досліджень і спостережень, не лише у сфері державної політики, а й у сфері суспільної свідомості громадян. На початку третього тисячоліття глобалізація та інтеграція

підсилили міждержавні обміни й вплинули на суспільно-політичну ситуацію в більшості країн світу. Міжнародна міграція населення, яка є масштабною, поставила перед державами комплекс різноманітних проблем, що потребують концептуально-теоретичного аналізу й практичного вирішення.

Найбільш складним в аналізі політичної стабільності в світі є чинник політичної значущості міграційних процесів. Становище в суспільстві, умови проживання і роботи найбільш активної частини населення, стан наукових і інженерних кадрів виступають важливим індикатором, за яким можна оцінювати силу і слабкість кожної

конкретної держави, можливості її політичної еліти зміцнювати найважливіші засади державної політики. За цих умов провідною тенденцією, що визначає динаміку, структуру та характер міграційних процесів у сучасному світі, є тенденція глобалізації, під впливом якої відбувається поступове розмивання взаємозв'язків, які традиційно пов'язували громадянство та національні кордони.

В.В. Муранова стверджує, що на сьогодні під впливом глобалізації опинилися всі основні сфери життя людства: економіка, політика, культура і саме суспільство. Відбуваються істотні зміни внутрішнього характеру цих соціальних сфер. Насамперед з'являються нові фігури в економічній сфері та на політичній арені, саме суспільство стикається з новими формами побудови соціальних зв'язків і організації життєдіяльності, принципами та механізмами регулювання економіки, політики, культури, змінюються певні пріоритети суспільного життя [1, с.209].

Глобалізаційні процеси сприяли різкій інтенсифікації світових міграційних потоків, привели до формування принципово нової міграційної ситуації в світі. За даними Міжнародної організації з міграції, на теперішній час у світі значно більше міжнародних мігрантів, ніж будь-коли, і якщо мігруюче населення продовжуватиме такими темпами зростати, як за останні 20 років, то у світі до 2050 року за підрахунками вчених, буде приблизно 405 млн. міжнародних мігрантів [2].

Як зазначає відомий журнал Weekly.ua, Україна входить до десяти країн світу, які є лідерами з міграції, відповідно для якої ця невирішена проблема стала більш актуальною. У світі, за даними цього журналу, вже нараховується 6,6 млн. українців-мігрантів та відповідно 5 млн. людей, яких прийняла наша країна [3].

Проблемами міграційної політики та її взагалі дослідженням міграційних процесів як чинника формування міграційної політики займалися й займаються багато вчених. Так, серед вітчизняних учених слід згадати, зокрема О.Власюка, Е. Лібанову, І.Гнибіденко, О. Малиновську, О. Кислицина, С. Пирожкова, М.Романюк. Серед зарубіжних учених слід виокремити В. Волеса, А.Геддеса та ін.

Унаслідок стрімкого розвитку об'єднаної світової спільноти, глобалізації та трансформації міграційних процесів потребує реформування вся міграційна політика, а також необхідне вдосконалення, оновлення

чинного законодавства у сфері міграції. Зазначені зміни мають бути дієвими та відповідати глобалізаційним викликам. Тобто міграційна політика держави має бути інструментом її збагачення, економічного, соціального, культурного становлення та розвитку громадянського суспільства.

У кінці ХХ – початку ХХІ ст. глобалізація стала однією з основних тенденцій соціального розвитку всієї цивілізації. Водночас одним із парадоксів її в сучасному світі стало посилення прикордонного контролю й візового режиму в умовах усунення кордонів в економіці, інформаційному та культурному просторах. Віртуальність „рівних можливостей” способу життя в державах з якісно різним рівнем економічного розвитку стала причиною масових міграційних процесів. Тому нині міграційні процеси спричинені різними мотивами та пов'язані з етнічними, економічними, політико-географічними та іншими проблемами, які впливають на життя мігрантів.

Н.М.Тиндик зазначає, що основними тенденціями сучасної міжнародної міграції є: глобалізація міжнародної міграції; якісні зміни у світових міграційних потоках; визначальна роль економічної, насамперед трудової, міграції; значне зростання нелегальної міграції; збільшення масштабів та розширення географії вимушеної міграції; зростання загальної ролі міжнародної міграції в демократичному розвитку країн світу; фемінізація міжнародної міграції; подвійний характер міграційної політики на національному, міжнародному, регіональному та світовому рівнях, інші чинники [4, с.20]. Так, прикладом є Західна Європа і Японія, які показують, що вони мають перспективу старіння і скорочення чисельності населення, а отже, гостро потребують припливу людей. У Західній Європі прогнози до 2025 року становлять до 223 млн. За оцінками відділу народонаселення ООН, Європі потрібно буде подвоїти прийом іммігрантів, щоб до 2050 року хоча б зберегти свою чисельність населення [5, с.14].

Умовно кажучи, глобалізаційні процеси змінюють міжнародне пересування людей в кількісному та якісному відношенні. З кожним роком все більша чисельність мігрантів прибувають в країни з високим доходом і прагнуть зберегти свою культурну самобутність і зв'язки з батьківщиною за допомогою інформаційно-телекомунікаційних технологій. Такі зв'язки є не новиною, але змінився їхній вплив на соціальну, економічну й політичну поведінку. Завдяки

доступності сучасних засобів зв'язку і пересування іммігранти хочуть мати зв'язки і там, де вони народилися, і в країні, що прийняла їх, це є тенденцією міграційних процесів глобалізаційного світу. Так, масштабність міграційних потоків стала причиною розколу суспільства у багатьох країнах. Це визначається не лише суперечками про робочі місця і конкуренцією за доступ до соціального забезпечення, а й культурою, можливістю і правом вимагати від іммігрантів сприйняття мови і цінностей своєї нової країни. Будь-які спроби зупинити пересування людей ідуть врозріз із процесом глобалізації. Для того щоб зменшити масштабність міграцій, знадобляться заходи, які буде важко здійснити в умовах демократії.

В умовах глобалізації спостерігається певна тенденція до збільшення кількості і різноманітності людських спільнот. Враховуючи такі фактори, як зростання економічної та політичної свободи, посилення міграційних процесів, інформаційна революція, людина повинна частіше визначатися з оцінкою власної ідентичності. Трудова та політична міграція під тиском трансформаційних процесів змінює свою ідентичність, свідомо замінюючи її новою. Деякі з них намагаються зберегти свою традиційну ідентичність, але такі найчастіше стикаються із адаптаційними незручностями. Переважна частина мігрантів формує у собі множинні ідентичності, пов'язуючи набуті і новостворені. Наприклад, аналізуючи державну міграційну політику країн „нового світу” – США, Канади й Австралії, можна підкреслити, що для цих країн характерне проведення твердих протиімміграційних заходів, зокрема приймання й облаштування мігрантів залежить від їхньої „корисності” з точки зору національно-державних інтересів країни. У більшості випадків подальше сприяння збереженню культурно-історичної самобутності мігранта не передбачається.

На думку О. Грішної, міграція не додає людині людського капіталу, а сприяє переміщенню його туди, де він ефективніше використовується і ціна на його послуги вища. Поліпшуючи умови життя і праці, збільшуючи трудові здобутки і доходи, міграція і трудова міграція, зокрема, стає „активом індивідуального і всесвітнього капіталу” [6, с.23].

Необхідно зазначити, що міграційна політика держави пов'язана також із потребами у певних освітніх чи то професійних кадрах у межах всієї країни, або ж у межах конкретних секторів економіки чи регіонів.

Саме тут залишається багато невирішених питань, які лише частково охоплюються терміном „відтік мізків”. Дуже гостро постає питання про причини такої міграції, яка потребує серйозного політологічного дослідження певних аргументів, що „відтік мізків” і в цілому еміграційні настрої викликані в деяких країнах зміною моральних принципів, духовною втомою народу, політичною та соціальною апатією.

В останні десять років спостерігається збільшення опору процесам глобалізації з боку багатьох держав. Це спостерігається в осередку внутрішньоєвропейських продуктивних сил, що мають конкурентів на міжнародному ринку праці, та з боку громадсько-політичних сил переважно лівого спектру проти посилення ролі наддержавних утворень, а також з боку націоналістів, які занепокоєні послабленням ролі національної держави. Однозначно міграційна політика повинна враховувати та ставити за цільовий принцип домінування інтересів людини над інтересами держави, а також повинна враховувати спричинені глобальними процесами сучасні міграційні тенденції. Так, В. Кулик наполягає на тому, що державна міграційна політика є одним із наважливіших утворювальних факторів безпечного розвитку країни. Обираючи певну модель міграційного регулювання необхідно звертати увагу не тільки на соціально-економічні або політичні характеристики, але й на етнонаціональні та історичні особливості країни. Відтак проблеми міграційної політики виходять з економічної та демографічної сфер, оскільки потребують формування нових комплексних підходів з метою проведення більш збалансованої міграційної політики. Крім того, державна міграційна політика повинна одночасно формуватися як у рамках національних міграційних стратегій, так і у рамках спільних міждержавних концепцій з метою поглиблення міжнародного співробітництва з проблем міграції [7, с.26].

Що ж до України, то міграційні процеси на наших теренах набули значних масштабів і потребують вироблення стратегії їх ефективного врегулювання. Так, за даними Державної міграційної служби України, як і десять років тому, основними іноземцями, які приїжджають до України з метою залишитися, є вихідці з пострадянських країн. Найчастіше іммігрують в Україну громадяни колишнього Радянського Союзу: з Росії, Грузії, Білорусі, Молдови, Вірменії, Узбекистану, Туркменістану. Також часто можна зустріти вихідців з В'єтнаму, Ізраїлю,

КНР, Польщі, які проживають на території нашої країни постійно. Всі ці роки в офіційній статистиці не враховувалися так звані мігранти з нерегульованим правовим статусом. І якщо з країнами, з якими у нас існує візовий режим, все зрозуміло, оскільки представники цих країн у нас на обліку, то з вихідцями з країн, з якими у нас немає візового режиму є проблеми. Більшість з них не мають жодних документів, які б дозволяли їм працювати на законних підставах. Тим не менш, скільки конкретно таких жителів у нашій країні, не береться сказати ніхто. Експерти називають дуже різні дані. Наприклад, в останній доповіді Департаменту ООН з економічних і соціальних питань, ішлося про те, що в Україні проживає близько 5 млн. мігрантів, тобто виходить, що на частку нелегалів припадає не менше 4 млн. чоловік [8].

Як правило, до легальних належать висококваліфіковані спеціалісти, яких запрошувала сюди працювати велика компанія. Але багато іноземців (йдеться про сотні тисяч) живуть тут нелегально. Одні вже звикли так жити, інші хочуть отримати документи, але не знають як, треті не мають підстав для отримання документів на постійний дозвіл на проживання і громадянство. Україна, як ми знаємо, є країною транзиту для мігрантів, тому що сусідство з ЄС проклало через нашу державу один із п'яти головних маршрутів глобальної нелегальної міграції з країн СНД і Південно-Східної Азії до Західної Європи.

Крім того, однією з важливих причин поповнення кількості мігрантів у нашій країні є посилення жорсткості міграційних законів у сусідніх державах. Так, наприклад, Росія (на яку припадає до 80% мігрантів в Україну) вже кілька років вживає заходи щодо обмеження залучення іноземних працівників. Зокрема, з 2014 році знизили річну квоту на іноземну робочу силу з 1,75 млн. осіб до 1,63 млн. трудових мігрантів. Експерти не виключають, що ці мігранти не будуть затримуватися на території нашої країни, а продовжать свою експансію вглиб Європи [9].

В Україні зараз період економічного спаду, тому більшість мігрантів – вихідці з азіатських країн – розглядають Україну як транзитну територію, щоб потім звідси легально чи нелегально перебратися в країни ЄС. Такі темпи розповсюдження міграцій створюють численні проблеми в економічній, соціальній, культурній та інших сферах і

відповідно впливають на стан громадянського суспільства.

Унаслідок активізації міграційних процесів, можна умовно поділити виклики, які постають перед Україною, а саме: економічного, соціального та культурного характеру.

До економічних належить проблема безробіття, становище українських нелегальних мігрантів за кордоном, низький рівень життя серед іммігрантів в Україні. Ще один із найважливіших викликів для України – створення гідних умов праці та життя для громадян, щоб зменшити їхнє бажання шукати кращої долі в інших країнах. До соціальних проблем слід віднести нелегальну та злочинну міграцію, торгівлю людьми, а також вияв дискримінації, ксенофобії щодо іммігрантів. До культурних проблем можна віднести низький рівень освіти серед іммігрантів, недостатнє знання мови, утворення закритих спільнот, що перешкоджає належному сприйняттю культури та звичаїв, і як результат – відсутність інтеграції, що, як правило, призводить до криміналізації.

Враховуючи теперішні умови та проблеми в Україні, які супроводжуються політичною нестабільністю, економічним спадом та воєнною обстановкою, кількість мігрантів зросла до масштабів катастрофи. Напевно що, найбільш вирішальним фактором стали воєнні дії, які тривають і досі. Перед Україною постала проблема вирішення становища та надання гідних умов для мігрантів переселенців всередині країни, так і за її межами, а також створити відповідні умови для приймання мігрантів з інших країн. Враховуючи фінансово-економічну нестабільність держави, необхідність здійснювати міжнародні позики, її керівництво намагалося сформувати таку міграційну політику, яка, навіть за таких важких умов, не буде порушувати загально визнані права та свободи людей, які визнані вимушеними біженцями в своїй же країні. Тому досвід інших країн може допомогти у вирішенні багатьох проблем, тим паче, що підтримку із Заходу Україна вже отримала, але не слід забувати, що за такої нестабільності в країні, можлива масова еміграція, що лише прискорить зниження кількості висококваліфікованих працівників у різних сферах економіки через певний доступ до Європи.

У цілому аналізуючи загальні тенденції сучасної світової міграційної активності та політики, можна зробити висновок, що у зв'язку з бурхливим економічним розвитком в одних країнах і економічним застоєм в

інших, глобальні міграційні потоки різко посилюються. При цьому вони мають єдину географічну спрямованість – у бік розвинених західних країн. До числа соціально-економічних наслідків подібних міграцій можна віднести зміну ситуації на міжнародному ринку праці, зміну поведінкових характеристик мігрантів, етнонаціональні конфлікти в місцях компактного розміщення мігрантів. Все це потребує вдосконалення інструментарію міграційної політики. Крім того, масштаби міграційних потоків намагаються стримувати уряди західних держав шляхом твердої антиімміграційної політики. Тому політико-правовий аспект міграційної політики за умов глобалізаційних процесів зводиться до того, щоби здійснювати контрольні та обмежувальні заходи, що, по суті, не відповідають сучасній моделі відкритого, демократичного глобального простору. Але посилення міграційної активності, з одного боку, та більш жорстокого міграційного законодавства – з іншого, можуть призвести до економічного застою та демографічної кризи в будь-якій із західних держав.

Сучасний рівень міграційного законодавства та міграційної політики України в цілому ще далекий від рівня європейських країн. Участь нашої країни в міжнародних глобальних міграційних потоках останнім часом набуває багатопланового характеру. Країна входить на глобальний міжнародний ринок праці, бере участь у розробці міжнародно-правових міграційних документів тощо. З посиленням інтеграційних процесів доцільно частково перейняти досвід успішної реалізації міграційної політики розвинених держав. Враховуючи наші нестабільні вітчизняні умови, йдеться про розробку ефективної стратегії підтримки вимушених переселенців на території України, доцільно використовувати практику успішного державного міграційного регулювання країн Канади й Австралії, які ефективно впроваджують комплексні

програми з адаптації мігрантів, досвід європейської міграційної практики та врегулювання міграційних питань крізь призму дотримання прав та свобод українців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Муранова В.В. Основи тенденції та соціально-психологічні проблеми розвитку міграційних процесів в епоху глобалізації / В.В. Муранова // Юридична психологія та педагогіка. – 2013. – №1. – С. 209
2. Міжнародна організація з міграції. Звіт із світової міграції у 2010 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.iom.org.ua/index.php?page=news&type=publication&id=477#>
3. Україна увійшла в десятку країн-лідерів з міграції : за даними Журналу Weekly.ua [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://weekly.ua/accnt/vlast/2012/01/19/150226.html>
4. Тиндик Н.П. Адміністративно-правовий механізм регулювання міграції в Україні: дис., ...доктора юрид. наук: 12.00.07 / Тиндик Надія Петрівна. – Львів, 2009. – 526 с.
5. Відякіна М.М. Перспективи формування глобальної моделі регулювання міжнародної міграції / М.М. Відякіна // Економічний простір. – 2008. – №15. – С.13-24.
6. Грیشнова О.А. Вплив міграції на глобальний перерозподіл людського капіталу / О.А. Грیشкова // Міжнародна міграція та розвиток України в контексті європейської інтеграції : збірник матеріалів міжнародної наукової конференції (Київ, 16 жовтня 2007 р.). – К. : ПЦ „Фоліант”, 2008. – С.22-30.
7. Кулик В. Внутрішні та зовнішні виміри регулювання міграційних процесів / В.Кулик // Гідна праця та трудова міграція в Україні: матеріали міжнародного експертного круглого столу (Київ 25 листопада 2008 р.). – К.: ТОВ „ПЦ „Скайтек”, 2009. – С.25-33.
8. Офіційний сайт Державної міграційної служби України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: dmsu.gov.ua/
9. Міграція в Україні. Факти і цифри. Міграція для загального блага / Міжнародна організація з міграції (МОМ), Представництво в Україні. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: iom.org.ua/pdf/Facts&Figures_b5_ua_f.pdf

УДК 327 (540)

Сивуха Т.В.

Харківський національний
університет імені В.Н. Каразіна

ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ІНДІЇ

Досліджуються особливості формування та реалізації зовнішньої політики Індії в контексті цивілізаційної самоідентифікації індійських еліт. Проаналізований комплекс зовнішньополітичних дій Індії щодо просування власних національних інтересів через механізми політичної, економічної, культурної інтеграції та кооперації в південноазійському регіоні. Показано вплив цивілізаційних (культурних) цінностей на формування зовнішньополітичної стратегії Індії.

Ключові слова: зовнішня політика Індії, цивілізаційна самоідентифікація, індійські еліти, національні інтереси, південноазійський регіон.

Сивуха Т.В.

ЦИВИЛИЗАЦИОННОЕ ИЗМЕРЕНИЕ ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКИ ИНДИИ

Исследуются особенности формирования и реализации внешней политики Индии в контексте цивилизационной самоидентификации индийских элит. Проанализирован комплекс внешнеполитических действий Индии по отношению к продвижению собственных национальных интересов через механизмы политической, экономической, культурной интеграции и кооперации в южно-азиатском регионе. Показано влияние цивилизационных (культурных) ценностей на формирование внешнеполитической стратегии Индии.

Ключевые слова: внешняя политика Индии, цивилизационная самоидентификация, индийские элиты, национальные интересы, южно-азиатский регион.

Syvukha T.

INDIA'S FOREIGN POLICY: THE CIVILIZATIONAL DIMENSION

It is investigated the peculiarities of formation and implementation of India's foreign policy in the context of civilizational identification of India's elites. The article analyzes the package of India's foreign policy measures on boosting the national interests by the means of political, economical and cultural integration and cooperation in South East Asia. The influence of civilizational (cultural) values on formation of India's foreign policy strategy was shown.

Key words: foreign policy of India, civilizational identity, the Indian elite, national interests, the South Asian region.

Сучасний світовий політичний процес чітко демонструє, що баланс рівня могутності між різними державами має сталу тенденцію до поступових змін. Економічний і політичний розріз системи міжнародних відносин констатує, що на географічній мапі світу формуються нові стратегічні центри прийняття загально важливих рішень глобального значення. Такий підхід не є новим у спектрі дослідження міжнародних відносин. Існує безліч наукових досліджень, що акцентують свою увагу саме на такі якісні зміни у світовій політичній динаміці, але в аналітичній основі таких досліджень в загальній більшості домінують економічні та соціальні детермінанти розвитку політичної динаміки, в той час, коли культурні чинники набувають статусу другорядних.

Актуальність цієї проблематики полягає в тому, що цивілізаційний аспект самовизначення всіх сучасних держав має велике значення в контексті вибудовування міждержавних відносин, конструюванні нових економічних систем і формуванні довгострокових стратегій розвитку окремих країн і навіть людства в цілому. Тлумачення цивілізації як певного спільного культурного простору та набору певних матеріально-технічних і духовних досягнень народу мають конструктивістську природу, але при цьому формує цілком реальний порядок денний світової політики. Насамперед це стосується виміру зовнішньої політики кожної держави. В основі зовнішньої політики закладені фундаментальні категорії просування цивілізаційної (культурної) ідентичності як одного з елементів боротьби за визнання своїх національних інтересів, більш пріоритетними по відношенню до

національних інтересів інших міжнародних гравців.

Найбільш показовим прикладом реалізації стратегії просування своїх національних інтересів є формування зовнішньої політики Індії. З точки зору цивілізаційної самоідентифікації, Індія являє собою нерозривне поєднання культурного ідеалізму та економічного прагматизму, що приносить свої політичні дивіденди правлячим індійськими елітам. Дослідження того, яким чином цивілізаційна ідентифікація впливає на формування та реалізацію зовнішньополітичної стратегії Індії є метою цієї статті.

Концептуальна розробка репрезентованої проблематики висвітлюється в низці закордонних і вітчизняних публікацій, але найбільший інтерес викликають роботи Т. Ратна, Л. Мітріхона, Р. Мохана, а також дослідження українських науковців П. Ігнатєва, О. Борділовської та О. Коломійця.

Індія – це держава, що впевнено заявляє свої претензії на лідерські позиції в південноазіатському регіоні та на міжнародній арені в цілому. Ця країна вже не перше десятиріччя претендує на місце постійного члена Ради Безпеки ООН, бере активну політичну участь у БРІКС, веде активну зовнішньополітичну діяльність у Південній Азії, а також в останні роки демонструє свої інтереси в Південно-Східній Азії та Океанії. У той же час Індія й досі уособлює державу, що не має чіткої позитивної економічної динаміки розвитку, не має сталого внутрішньої соціально-політичної стабільності та за своїм загальним розвитком належить до категорії країн, що розвиваються. Сукупність цієї низки чинників не дає чіткого розуміння того, чому така держава має прагнення до лідерства на міжнародній арені.

Структурно Індія розвивається досить нерівномірно, але основний потенціал її системного розвитку криється в інших соціокультурних категоріях, що становлять ідеологічну матрицю для формування її політичних амбіцій.

По-перше, Індія є другою державою у світі за чисельністю населення після Китаю. Станом на 1 травня 2015 року загальна кількість населення Індії вимірюється приблизно в 1 270 900 000 людей, що становить 17,5% від усього населення Землі [1]. Такий кількісний показник є досить сильним стимулом для пошуку індійськими політичними елітами особливої позиції Індії у справах загальнопланетарного значення.

По-друге, Індія вважається батьківщиною та носієм однієї з найстаріших цивілізацій у світі, якій налічується приблизно понад 3 000 років. Індіра Ганді у своїх зверненнях стверджувала: „Індія являє собою цілий світ, занадто великий і різноманітний, щоб його можна було описати ... не один народ у світі не накопичив стільки багатого досвіду й не має таку стародавню цивілізацію” [2, с. 4]. Така позиція й досі домінує серед еліт Індії. Тому самоідентифікація цих представників найстарішої культурної спадщини у світі спонукає до пошуку місця Індії серед авангарду провідних держав.

По-третє, на думку експертів, Індія може вважатися найбільшою функціонуючою демократією у світі, що теоретично може давати їй морально-політичне право посісти центральне місце у процесі прийняття рішень глобального значення серед країн з високим рівнем політичного розвитку [3].

Демографічний, культурний і загальнополітичний фактори формують реальну практичну платформу для формування цивілізаційного виміру індійськими елітами державних лідерських стратегій на міжнародній політичній арені. Пошук об'єктивних критеріїв становлення Індії як лідера в системі міжнародних відносин покладено на політичні еліти країни, які й формують багатовекторний спектр національних інтересів країни [див.: 4, с. 5-9]. Однак при цьому для формування ефективних стратегій реалізації цих національних інтересів індійські еліти у своїх рішеннях спираються на комплекс базових цінностей, що і обумовлюють зовнішньополітичну діяльність Індії, а також створюють певну цивілізаційну альтернативу розвитку для інших країн, що розвиваються.

Експерти, характеризуючи сучасний стан зовнішньополітичної діяльності Республіки Індія, виділили ідеологічно-ціннісну платформу, якою керуються політичні лідери країни у своїх діях на арені міжнародних відносин. Наприклад, О. Борділовська виділила два основних ціннісних фактори: погляд на світ як на єдине ціле (або „васудгейв кутум бакам”), тобто принцип сприйняття світу як єдиної родини, та пріоритет мирних шляхів розв'язання проблем і принципи мирного співіснування (або „панча шіла”). Також до цих факторів часто додається теорія ненасилля, що була ефективно запроваджена і реалізована Магатма Ганді за часів індійської національно-визвольної боротьби в першій

половині ХХ сторіччя, а тепер використовується в певних аспектах попередження конфліктних ситуацій зовнішньополітичної діяльності Індії [5].

Дійсно, Індія зробила серйозний крок до переходу від чисельних конфліктогенних ситуацій зовнішньої політики в минулому сторіччі до інтенсивної економічної кооперації та культурної інтеграції в південно-азіатському регіоні сьогодення. В цьому і є основна стратегічна характеристика сучасної зовнішньополітичної діяльності Індії в регіоні, а саме – створення єдиного культурного простору, заснованому на спільній історії (особливо в рамках епохи Імперії Великих Моголів та часів британського колоніалізму), спільній кординації дій у межах єдиного географічно-природного простору (в аспекті проблем розподілення водних ресурсів та спільних дій під час природних катаклізмів), загальній спільності релігійно-культурних традицій (в контексті поєднання координат індуїзму, ісламу, буддизму) тощо.

Заснування Південноазіатської асоціації регіонального співробітництва (ПААРС) в 1980 р. та її практичне втілення у 1985 р., куди увійшли Індія, Пакистан, Бангладеш, Непал, Бутан, Шрі-Ланка та Мальдіви, дало для цього новий стратегічний коопераційний поштовх, але все одно головна сфера кооперації у цій структурі – економіка, лише з плином часу ця регіональна організація, можливо, й зможе виконувати інтеграційну функцію в сфері політики та культури [4, с. 369].

Тому, за останній рік прем'єр-міністр Індії Нарендра Моді ввів декілька політичних інновацій по відношенню до нової стратегії розвитку сфери зовнішньої політики держави. Головним його закликом до Міністерства закордонних справ Індії стало зосередження більших зусиль на розвитку торговельних домовленостей (переважно в Азії), а не на інших геополітичних ініціативах. На його думку, посилення відносин з найближчими сусідами допоможе встановити в Південній Азії „мир і спокій”. Для більш ефективної реалізації цієї ініціативи він розширив механізми парадипломатії, що дозволяє федеральним штатам Індії встановлювати окремі, більш тісні, економічні, політичні та культурні зв'язки з регіональними і субнаціональними органами влади інших держав [6].

Додатковим міжнародним проектом, що наразі розробляється Міністерством культури Індії, є проект „Mausam”,

спрямований на створення єдиного культурного простору між країнами Індійського океану, котрий неофіційно вважається „морським подвір'ям Індії”. У рамках цього проекту використовуються головні принципи цивілізаційного об'єднання країн цього регіону під проводом Індії через механізми політичної та культурної інтеграції та кооперації задля максимально ефективного регулювання міждержавних відносин у регіоні [7]. Хоча, з точки зору концептуальних визначень геополітики, цей проект може розглядатися як відповідь на інтенсивне проникнення Китаю та його національних інтересів у регіон.

Також варто зауважити щодо важливості концепції політики „Look East”, котра була запроваджена індійським урядом в дію в середині 90-х років минулого сторіччя. Головне її завдання – посилення економічної інтеграції з країнами-членами АСЕАН, тобто зі Східною та Південно-Східною Азією [3]. Однак більш детальний аналіз цієї політики показує, що ця програма спрямована на поширення впливу Індії „на Схід”, тобто через найтісніші економічні зв'язки утворити новий світовий центр прийняття міжнародних рішень не тільки в регіоні, але й у світі.

Таким чином, ми можемо впевнено констатувати, що Індія у своїй зовнішньополітичній діяльності формує власний цивілізаційний вимір сприйняття глобальної політичної арени. Головна суть бачення індійськими елітами світової політики полягає в поліцентричності, тобто бачення міжнародної арени як сукупності ряду регіональних утворень і центрів прийняття економічних, політичних або культурних рішень на міждержавному рівні. Аналіз зазначеного комплексу дій дозволяє зробити висновок, що головним національним інтересом еліт Індії на сучасному етапі є поширення впливу та значення моделі власного культурного й політичного розвитку через механізми економічної інтеграції в південноазіатському регіоні. Наявність поруч Китаю як головного стратегічного конкурента в Азії та більш економічно потужної держави не дає можливості Індії розширити сферу впливу своїх національних інтересів далі, аніж на Південну та Південно-Східну Азію.

На саміті БРІКС в Бразилії 2014 р., Н. Моді заявив, що головною метою для всіх країн БРІКС повинно стати просування інтересів усіх країн, що розвиваються та світу в цілому, де Індія повинна відіграти ключову роль в такого роду об'єднанні [8].

Варто відмітити, що вже одного разу Індія відіграла значну роль в іншому глобальному об'єднанні – Русі неприєднання, котрий мав зайняти нейтральну політичну позицію в біполярному світі „боротьби капіталізму та комунізму” [4]. При цьому тоді та зараз головними цивілізаційними цінностями, що можуть формувати альтернативну внутрішню і зовнішню модель розвитку держави, Індія пропонує інтернаціоналізм, теорію ненасилля, інтеграційну єдність через політичну, соціальну та культурну багатоманітність, незалежність судження у виборі вектору розвитку зовнішніх зв'язків тощо. Головним інструментом просування цих цінностей є активна участь індійських делегацій в роботі регіональних об'єднань та різних міжнародних форумах [3]. В цьому на сьогодні і є сильні сторони на заявку Індії, як потенційно потужного гравця на „великій шахівниці” та у світовому політичному процесі загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. The Official Website Indiastat. Revealing India Statistically [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.indiastat.com/popclockflash.aspx>
2. Митрихон Л. В. Индия: вступаая в XXI / Л. В. Митрихон. – М. : Политиздат, 1987. – 477 с.
3. Мохан Р. Новая внешняя политика Индии [Електронний ресурс] / Р. Мохан. – Режим доступу: <http://www.geopolitika.ru/article/novaya-vneshnyaya-politika-indii#.VUр-nPntmkr>
4. Ігнат'єв П. М. Індія на шляху до лідерства в Південній Азії / П. М. Ігнат'єв. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – 504 с.
5. Борділовська О. Індія в сучасному геостратегічному балансі сил [Електронний ресурс] / О. Борділовська. – Режим доступу: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/knu/article/view/1957/1719>
6. Ratna T. Paradiplomacy: A New Way for Indian Foreign Policy? [Електронний ресурс] / Т. Ratna // The Diplomat. – Режим доступу: <http://thediplomat.com/2013/11/paradiplomacy-a-new-way-for-indian-foreign-policy/>
7. The Official Website Ministry of Culture Government of India [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.indiaculture.nic.in/project-mausam>
8. BRICS summit to be Modi's first multilateral meet [Електронний ресурс] // Business Standard. – Режим доступу: http://www.business-standard.com/article/economy-policy/brics-summit-to-be-modi-s-first-multilateral-meet-114070700041_1.html

ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНОЇ НАУКИ В ХАРКІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

УДК 32: 808.51: 378.4 (477.54) „1806/1812

Пересада О. О.
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна

АНАЛІЗ ПРОМОВ, ВИМОВЛЕНЕНИХ НА УРОЧИСТИХ ЗБОРАХ ІМПЕРАТОРСЬКОГО ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ 1806-1812 рр.

Здійснено спробу політологічного аналізу промов, виголошених на урочистих зборах у Харківському імператорському університеті на честь його заснування за період з 1806 по 1812 рік. Виділено політологічну складову в промовах Й. Шада, І. Тимковського, П. Шумлянського, А. Дюгура, Л. Якоба, Г. Успенського, Й. Ланга, з'ясовано їхнє ставлення до функцій університету, статусу держави й імператора, науки та її розвитку, освіти, формування та виховання патріотизму.

Ключові слова: університет, політична наука, держава, імператор, патріотизм, освіта, історія.

АНАЛИЗ РЕЧЕЙ, ПРОИЗНЕСЕННЫХ НА ТОРЖЕСТВЕННЫХ СОБРАНИЯХ ИМПЕРАТОРСКОГО ХАРЬКОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА 1806-1812 рр.

Предпринята попытка политологического анализа речей, произнесенных на торжественном собрании в Харьковском императорском университете в честь его основания за период с 1806 по 1812 год. Выделено политологическую составляющую в речах Й. Шада, И. Тимковского, П. Шумлянского, А. Дюгура, Л. Якоба, Г. Успенского, Й. Ланга, выяснено их отношение к функциям университета, статусу государства и императора, науки и ее развития, образования, формирования и воспитания патриотизма.

Ключевые слова: университет, политическая наука, государство, император, патриотизм, образование, история.

Peresada O. THE IMPERIAL KHARKIV UNIVERSITY SOLEMN MEETINGS 1806-1812 SPEECH ANALYSIS

The primary task of this paper is to attempt to apply the political analysis towards the speeches, which have been spoken since 1806 to 1812 at the Kharkiv Imperial University solemn meetings dedicated to its founding. The emphasis of political science component was put on the speeches of J. Shad, I. Timkovsky, P. Shymlansky, A. Dyugur, Jacob L., G. Uspensky, J. Lang. Also their relation to the functions of the university, the state and the status of the emperor, science and its development, education, formation and nurturing of patriotism was founded.

Key words: University, political science, the state, the Emperor, patriotism, education, history.

Політична наука в Харківському університеті за всі часи свого існування розвивалася у різних формах. З'ясувати ж – у яких саме, є метою статті. І допоможе нам у цьому аналіз промов професорів університету у період з 1806 по 1812 рік.

30 серпня 1806 р. професор філософії Й. Шад, виголосив промову на урочистому

зібранні Харківського імператорського університету „Про верховну ціль людини” [1, с. 34-47]. На думку Й. Шада, щастя є верховною метою людства [1, с. 34]. Водночас щастя не є початком істини або чесноти, не є першою метою людини [1, с. 37]. Щастя не є тільки задоволенням своїх потреб. Людське суспільство не може існувати таким чином. Так будуть порушуватися будь-які права і закони, які зберігають суспільство. Таким чином, буде порушу-

ватися ідея загального блага, яку Й Шад називає „народним щастям” [1, с. 39].

На сьогоднішній день поняття загального блага досить широко вивчено і досліджено, має широке політологічне підґрунтя. Істинне щастя людини у поєднанні в собі двоякої природи людини: як істоти розумної і як істоти тваринного світу [1, с. 40]. Міркування про „народне щастя” дозволяє говорити про зачатки вивчення політичної науки в Харківському університеті.

Доктор філософії І. Тимковський, у своїй промові від 17.01.1808. „Про застосування знання до стану і цілі держави” [2, с. 3-28] вказує, що наука, поширюється від країни до країни „для створення повсюди моральної й політичної рівноваги” [2, с.3]. І. Тимковський зазначає, що в часи промислового виробництва зростають потреби у молодого покоління. Щоби надати розвиткові молоді правильний напрям, тобто щоб юнак став „супругом щасливим”, прихильним батьком, розсудливим у праві та ін., необхідно певного роду виховання. Це виховання формує приватне життя людини, яке в свою чергу впливає на „дух правління”, державні справи й законотворчість [2, с. 7]. Ще в Стародавньому Римі в сенатори обирали тих, чие приватне життя отримувало схвальну оцінку. Завдяки розвитку знання, його поширенню в суспільстві, навчання, можливий позитивний вплив на діяльність держави. І якщо цього немає, держава не може нормально функціонувати, громадяни повинні створювати „загальну складність діянь державних”, знання мають бути „вживані для мети Державної” – говорив І. Тимковський [2, с. 8].

Далі І. Тимковський говорить про необхідність патріотичного виховання молоді, накопичення ними знань. Ці знання мають допомагати державному будівництву. Так, він пише що слід прагнути до одухотворення патріотизму, наслідувати і вчиться мужності, хоробрості, любові до Батьківщини [2, с. 10]. У зв'язку з цим І. Тимковський пропонує створити зібрання картин, присвячених „подвигам любові до Батьківщини” [2, с. 11]. Серед них:

1. „Патріарх Нікон, одною своєю особоною постає перед бунтівними новгородцями і заспокоює обурених” [2, с. 11]. Мається на увазі хлібний бунт 1650 р., який був викликаний видачею шведам хліба і грошей за те, що до них перейшла фортеця Корела. Нікон прокляв деяких заколотників, що аж ніяк не заспокоїло бунт. Після цього Нікон їде по допомогу до царя в Москву, де

той приймає його бік, і за підтримки царя Нікон заспокоює бунт.

2. Капітан флоту Сакен, який вирішив краще загинути, ніж здатися ворогові, запалює свій корабель, врятувавши спочатку з нього весь екіпаж. Мається на увазі епізод часів російсько-турецької війни, коли капітан Сакен підірвав своє судно і знищив 4 турецьких галери.

3. Новгородці приймають від Великого Князя Ярослава свиток, що містить закон під ім'ям „Руська правда”. Згідно з „Повістю врем'яних літ” Ярослав Мудрий є автором законів „Руська правда”.

4. Генерал князь Багратіон із загоном російського війська, оточений армією французів, відмовив їм у здачі, покладаючись на хоробрість своїх воїнів [2, с. 11]. Мається на увазі Шенграбенська битва 1805 р.

Створення подібних картин є не що інше, як створення своїх героїчних образів служіння царю, вітчизні. Це зачатки військово-патріотичного виховання молоді. Такі картини повинні надихати, виховувати в молодих умах необхідні державі ідеали.

І. Тимковський вказує, що ніколи не можна бути впевненим, критикуючи владу, усталені порядки, традиції. Він стоїть на позиціях збереження існуючого, захищаючи його, пише, що не можна втручатися в державні справи, маючи лише свою неосвічену думку. Іншими словами, будь-які думки, спрямовані проти існуючої судової системи, суспільних відносин та іншого, є недоліком розуму і освіти, і, отже, недоліком науки [2, с. 12-18]. Він висловлює думку про те, що „не все те, чим хвалиться будь-який народ, і як би воно не здавалося істинно, як не подобалося, чи можемо вводити з користю в іншій державі” [2, с. 19]. Причиною цих сумнівів є різний розвиток промисловості, освіти, різний рівень соціальних відносин, існування різних суспільних формацій. Відмінності також можуть бути і у географічному розташуванні (північ-південь, земля-примор'я). Ці відмінності зумовлюють й різні закони [2, с. 20-21]. Відмінності в моральних підвалинах, усталені традиції, права, релігійні переконання – все це призводить до неможливості застосування одних і тих самих практик у різних державах [2, с. 22-25]. І. Тимковський закликає росіян дивитися на свою історію, на свою самобутність, але водночас запозичувати від інших найкраще для себе [2, с. 26-28].

У своїй промові 30 серпня 1808 р. „Студенти, що закінчили курси наук” [3, с. 3-11]

професор хірургії П. Шумлянський, пише про користь отримання освіти, вказуючи, що освічений студент може допомогти своїй державі, оскільки отримані знання може „спожити на користь загальну і тим задовольнити вітчизняному промислу священного законодавця” [3, с. 5].

Питання, поставлене П. Шумлянським в 1808 році, є досить актуальним і сьогодні. Освітня модель державних замовлень реалізована в Україні, закріплена законодавчо, але є неефективною. Статистичні дані говорять, що лише 12-15% випускників українських ВНЗ працюють за фахом, тобто використовують знання, набуті в процесі отримання університетської освіти. Тут не варто розрізняти працевлаштованих випускників за принципом „державний-недержавний” сектор, тому що недержавний сектор також працює на державу, створюючи робочі місця, виплачуючи податки тощо.

П. Шумлянський говорить про необхідність створення здорового судження, мислення для того, щоб судження ставало правильним. Наука, на його думку, повинна замінити людині необхідність пізнавати все на власному досвіді, і, при цьому, не повинна бути втрачена докладність мислення, його база, основа [3, с. 10-11].

Професор історії А. Дюгур, в промові, „Критика історії та її захищення”, виголошеній 30.08.1808 розмірковує про складність вивчення історії, тому що в документах, котрі дійшли до нас, занадто багато подробиць і занадто мало історії як такої [див.: 3, с. 32-55]. Є битви, облоги міст, мирні договори, шлюби тощо, що являє собою якусь частину історії, але це не є сама історія. Ті, хто писав історію (літописи, інші документи), часто писали про неважливі речі, часто на замовлення різних високих чинів, які прагнули прославити себе і свої діяння [3, с. 34-35]. Тим не менш, вивчення історії необхідно, але вивчення має бути правильне. Для створення певної картини світу необхідно правильне розуміння складнощів історичних процесів, необхідні філософські навички мислення для усвідомлення подібних процесів, досвід, суть якого виливається у творчості далеко не в перші роки життя [3, с. 37]. А. Дюгур піддає критиці методику історичного пізнання світу: „Слід визнати, що якщо суспільство людське зробилося кращим, правителі їх управляють ними з більшою проти колишньої розсудливостю, то причиною цьому є те, що науки політичні, котрі можна вважати зовсім новими

витворами, витягують з історії безліч істин, раніше невідомих: мудрі государі прийняли їх, і влаштували по них правління своїх царств, а народи, напружили свої сили, зробили словесність, науки і мистецтва військового роду, котрі є головною основою і щастям народів, процвітаючими. З протилежного ж боку, народи, правителі яких не схотіли слідувати правилам, заснованим на свідості історії, залишилися в варварстві й убогості” [3, с. 41-42]. Отже, гальмування розвитку політичних наук призводить до „злиднів” і „варварства”.

Історична наука допомагає політику. Вона дає йому уявлення про досвід минулих років, дає можливість аналізувати минуле й планувати майбутнє. Політичне прогнозування ґрунтується на знанні історії, без ретельного аналізу минулого неможливо прогнозування й побудова майбутнього. А. Дюгур вказує на необхідність вивчення історії для політика, при цьому підкреслює, що неможливо абсолютно точно передбачити майбутнє. Необхідне знання людського серця [3, с. 44]. Тут думки автора сходяться з ідеями видатних українських філософів Г. Сковороди, П. Юркевича, які у своїх роботах наголошували на ідеї „людського серця”, чуттєвого сприйняття світу.

А. Дюгур пише: „Історія показує людину в різних ступенях освіти, показує громадські устрої, їх зміни, вплив клімату та інше, що утворило відмінність людського суспільства, їхнє розселення, які зумовлювали створення правителями законів. Це гідно уваги як законодавця, так і філософа” [3, с. 47]. А. Дюгур пояснює різний характер прийнятих законів суспільним устроєм, географічним розташуванням країни. Говорячи про те, що: „царства мають своє дитинство, свою змужнілість, свою старість і смерть” [3, с. 48], він вказує на те, що держава проходить певні етапи свого існування, розвитку й занепаду. А. Дюгур згадує Д. Бентама „... всі діяння зводилися до одного осереддя, щоб прийнятий був в історії початок простий, але рясний, який Бентам поклав у підґрунтя всякого мудрого і філософського законодавства, початок загальної користі, в даному їй від нього сенсу, тоді судження історика, з якої він не був би країни, секти чи стану, будуть завжди у згоді із загальною мораллю” [3, с. 52-53].

У 1808 р. професор дипломатії і політичної економіки Л. Якоб починає свою промову „Про вплив університетів на освіту і добробут народу” [4, с. 68-86] тим, що стверджує, що непорочність норівів,

приписувана диким народам, позбавлена будь-яких підстав. Чим менш освіченим є народ, тим більше він має вад. Тільки там, де розвивається наука і мистецтво, є можливим добробут народу, цей процес відбувається протягом багатьох років. Тільки завдяки створенню хороших навчальних закладів з професіоналами-викладачами можливе вивчення науки і розвиток суспільства. Люди, які присвятили себе державній службі, повинні отримати необхідну освіту, а не займатися виключно раболіпством [4, с. 68-74].

Л. Якоб вказує, що для того, щоби наука розвивалася, необхідна її спеціалізація. Це означає, що ретельне вивчення людиною певної галузі знання сприятиме як успіху цієї галузі, так і загальній справі.

На думку Л. Якоба „Університет є суть якоїсь мануфактури вченості і науки” [4, с. 75]. Він стверджує, що у розвитку науки (університетів) має бути зацікавлена сама держава, тому далеко не завжди можна просто взяти і використовувати який-небудь винахід, оскільки це багато в чому робота на перспективу. Можна припустити, що Л. Якоб замислювався про необхідність державних програм в освітній сфері, яка не дає результатів відразу, але має принести користь у майбутньому.

Л. Якоб критикує софістів Греції за їх красномовство і потяг до наживи, що призвело до подальшого занепаду Греції, і ставить у приклад Англію, Францію, Італію, де тамтешні університети, на його думку, сприяли процвітанню держави [4, с. 79-80]. Тому, стверджує він, університети повинні стати більш доступними і не бути привілеєм винятково багатих людей. Якщо ситуація з цим не виправиться, то талановита, але не багата людина, ніколи не отримає шансу вплинути на науку [4, с. 82]. Безумовно, Л. Якоб не говорить про необхідність загальної освіти, але він дає зрозуміти, що необхідність створення університетів в Російській імперії вже давно назріла і вкрай необхідна.

У своїй промові Людвіг Якоб підтримує імператора, схвалює його дії [4, с. 70-72, 82, 85-86]. Це не можна назвати раболіпством – Л. Якоб дійсно правий у питанні необхідності створення університетів і у твердженні того, що вони впливають на добробут народу: „Освічені молоді люди виправлять у своїх володіннях сільське господарство, вдосконалять мистецтво й рукоділля” [4, с. 82]. Судові місця будуть зайняті людьми, що отримали відповідну

освіту, державні чиновники знатимуться в політичних науках та інших сферах [4, с. 83].

Ад'юнкт історичних наук Г. Успенський у промові від 30.08.1809 р. „Про те, що кожному народу потрібно знати давній і нинішній стан своєї Батьківщини, ніж інших держав” [5, с. 33-46] говорить, що „Історія робить нас сучасниками віддаленої давнини” [5, с. 36]. Г. Успенський висловлює думку, що історія вчить нас чеснотам і задається питанням – чи були у вітчизняній історії приклади для наслідування [5, с. 38-39]. Монархи монархами, історію монархів ніхто не відміняв, але навіщо вдаватися до прикладу Арістіда, коли є князь Долгорукий? Необхідно краще знати свою унікальну історію. Вивчення історії Києва і Новгороду не менш важливо, ніж Афін або Вавилону [5, с.43]. Необхідно виховувати патріотизм безпосередньо на ґрунті своєї історії, глибокому знанні про неї.

І. Тимковський у своїй промові „Про маєтки” 30.06.1810 р. стверджує, що народ знаходить своє благо не у ставленні до інших, а в квітучому громадянстві, звідки походить мужність, честь, слава [6, с.3]. І. Тимковський називає Руссо справжнім засновником громадянського суспільства, першим, хто заговорив і пояснив приватну власність [6, с.5]. Автор промови докладно пише про початок помісного права в Росії, описує системи передачі землі, власності, оренди, вотчини [6, с.12-17], крім того розглянув так зване „право родоводу” [6, с.20-28]. Далі він говорить про становище роздачі і володіння маєтків, зокрема розглядає величезну кількість аспектів роздачі, передачі, функціонування маєтків, їх значення, вплив на взаємовідносини між родичами в рамках поділу прав на маєток, а також взаємини з рештою людей, які живуть у маєтку та інше. І. Тимковський виводить у цілому 34 пункти, що регламентують діяльність маєтків.

У той же день, 30.06.1810 ад'юнктом філософських та математичних наук Й. Лангом була виголошена промова „Про вивчення юридичних і політичних наук” [6, с.85-101]. Певні посади і звання вимагають пізнання в державному управлінні [6, с. 85]. Й. Ланг говорить, що: „Юридичні та політичні науки, які містять у собі найзагальніші і найважливіші знання, всякий державний чиновник повинен знати, щоб у колі справ йому доручених міг діяти згідно з волею Монаршою і найвищою метою держави” [6, с. 87]. Це висловлення дає змогу припустити, що основною метою

тодішньої політичної науки було обслуговування престолу, монарха, управління справами держави за його велінням.

„Наказова необхідність, – зазначає Й. Ланг – змушує людей вступати у суспільне співіснування” [6, с. 88]. Він говорить про обмеження свободи людей між людьми. Подібне обмеження не було випадковим і довільним. Це обмеження прав йде від природи людини, прагнення задовольнити свої потреби. Люди, на його думку, „мають здобувати кошти на життя так, щоб не заважати заробляти іншим” [6, с. 91].

Далі Й. Ланг висловлює свої роздуми про державне господарство. Державне господарство – це наука про діяльність, яку спрямовують всі члени громадянського суспільства до певної мети. Вона пояснює той спосіб, яким спільними зусиллями здобуваються кошти щоб задовольняти свої потреби [6, с. 91-93]. Протиборство між членами громадянського суспільства сприяє конкуренції, завдяки чому зростає добробут народу: „... протиборство їх із загальною користю приростає ... і поступається місцем піднесеним поняттям про примноження народного благоденства” [6, с. 92].

Верховною метою держави Й. Ланг бачить втілення ідей природного права і правильного ведення державного господарства, що у свою чергу визначається особливостями держави: населення, родючість земель, географічне положення, звичаї, освіченість і „талант народу”. Для держави головним є здійснення його майбутнього. Засобом ж з’єднання сьогодення з майбутнім є політика. Державна політика має віднайти засоби для збільшення добробуту та удосконалення законодавства [6, с. 94].

Для служіння вітчизні необхідне пізнання політичної та юридичної наук [6, с. 95]. По суті, Й. Ланг говорить про необхідність виховання професійних бюрократів, які б обслуговували інтереси держави і тим самим інтереси народу. Люди, які приходять на службу державі, мають знатися на цій науці, тому що тільки маючи уявлення та знання, вони можуть якимось чином бути радниками Государю в будь-яких питаннях, розрізняти тонкощі політики – що можна зробити, а для чого ще необхідно створити умови [6, с. 98]. У цьому сенсі для Й. Ланга Римське право є найбільш значущим, оскільки воно є наслідком тисячолітніх міркувань про предмет законодавства, особливо про те, як і на що можуть вплинути ті чи інші закони [6, с. 95].

У промові професора кафедри красномовства і грецької мови К. Роммеля, „Про перевагу і сили істинної і досконалої освіти” [7, с. 48-58], виголошеній 30.08.1811, вказується, що запрошення іноземних учених для просвіти є світовою практикою, що бере свій початок ще в давнину. Отже, імператор вчинив мудро, запросивши іноземних фахівців. Для підтвердження цієї думки наводиться маса прикладів [7, с. 48-50]. Взаємопроникнення просвіти тільки примножує і прикрашає науку. Істинна і досконала просвіта полягає саме в якості вивчення наук, а не в їхній кількості, і політика вимагає особливої розсудливості й мудрості, а не тільки природних якостей і того, що становить основу всякого суспільства [7, с. 56].

А. Дюгур у промові „Про відродження наук і перевагу, яку вони дали Європі перед іншими частинами світу” [8, с. 39-52] говорить про історичні повороти, різні катаклізми, які так чи інакше змінили хід історії, розділивши при цьому катаклізми на ті, що створює природа і ті, що створюються людиною, пропонуючи при цьому до розгляду останнє [8, с. 39-40]. Автор промови задається питанням, що ж дало можливість Європі стати на таку високу щабель освіти. Він робить акцент на „письменах, науці й мистецтві” [8, с. 41]. Відповідь він знаходить у розвитку наук та їхньому взаємопроникненні. Хто зміг найкраще цим скористатися, той в різні періоди людської історії виходив на перші місця у світі.

А. Дюгур виділяє такі важливі події в історії як, наприклад, початок масового виробництва пороху, що підняло рівень ведення війни на нову висоту [8, с. 44], відкриття Америки, що розширило доступ до незвіданих раніше земель, культур і народів [8, с. 46], поширення друкарства – „необоротний оплот проти невігластва” [8, с. 48]. Він доходить висновку висновку, що завдяки тому, що європейці перевершують інші народи у просвітництві, вони можуть підкоряти свій волі 30.000.000 індіанців, не бояться вирушати торгувати у віддалені куточки Африки [8, с. 50]. Народ освічений завжди буде перемагати народ неосвічений, оскільки для того, щоби розібратися у військовому мистецтві, необхідні величезні знання у математиці, хімії, фізиці, потрібні навіть красномовство з музикою для підняття морального духу [8, с. 51].

У той час політична наука в Російській імперії знайшла своє місце на службі

державі, в служінні монарховому престолу і його захисту. Жорсткі консервативні позиції, традиціоналізм, релігійність та інші стовпи державної політики Російської імперії свідомо підтримуються. Обслуговування влади, держави не є чимось новим з висоти сьогоднішнього досвіду політичної науки. На початок ХІХ ст. ця думка була вельми прогресивна – приходить усвідомлення того, що виробленням державної політики повинні займатися спеціально навчені, підготовлені люди, з певним багажем знань і освітою. Тільки завдяки гарній політологічній підготовці людина на службі державі може принести користь цій державі, існуючому режиму. Створення надійного, освіченого і відданого бюрократичного апарату здатне зміцнити імперію. Але, з іншого боку, освіченість у політичній науці може завдати шкоду режиму і з часом навіть знищити його або дати поштовх цьому. Розуміння небезпеки вивчення, викладання, розвитку політичних наук приїде службовцям імператора дуже скоро, і в 1836 році вивчення політичних наук в Харківському імператорському університеті буде фактично припинено, хоча й триватиме в рамках інших дисциплін.

ЛІТЕРАТУРА

1. Речи, говоренные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1806 года / Харьковский Императорский университет .– Харьков : В Университетской типографии, 1807. – 47 с.
2. Речи, говоренные в торжественном годовом собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17 января 1808 года / Харьковский Императорский университет. – Харьков : В Университетской типографии, 1808. – 86 с.
3. Речи, говоренные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета 30 августа 1808 года / Харьковский Императорский университет .– Харьков : В Университетской типографии, 1808. – 52 с.
4. Речи, говоренные в торжественном годовом собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17 января 1808 года / Харьковский Императорский университет.– Харьков : В Университетской типографии, 1808. – 86 с.
5. Речи, произнесенныя в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1809 года : / Харьковский университет. - Х. : В Университетской типографии, 1809. - 46 с.
6. Речи, говоренные в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 июня 1810 года : / Харьковский университет. - Х. : В Университетской типографии, 1811. - 101 с.
7. Речи, произнесенныя в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 августа 1811 года : / Харьковский университет. - Х. : В Университетской типографии, 1811. - 58 с.
8. Речи, произнесенныя в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17 января 1812 года : / Харьковский университет. - Х. : В Университетской типографии, 1812. - 67 с.
9. Речи, говоренные в торжественном годовом собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 17-го января 1807 года : / Харьковский университет . - Х. : В Университетской типографии, 1807 . - 42 с.
10. Речи, произнесенныя в торжественном собрании Императорского Харьковского университета, бывшем 30 июня 1809 года : / Харьковский университет. - Х. : В Университетской типографии, 1809. - 24 с.

РЕЦЕНЗІЇ

Шаповаленко М.В. Рецензія на монографію В.М. Шамраєвої „Українсько-американське стратегічне партнерство: концептуальні засади й практична реалізація. – Х.: ТОВ „Оберіг”, 2015. – 364 с.)

Необхідність створення дієвої стратегії зовнішньополітичної діяльності України є, на сьогодні, головним завданням вітчизняного державотворення. Особливо ця проблематика актуалізувалася у зв'язку із драматичними подіями останніх років як то: неспровокована збройна агресія проти України з боку Росії (всупереч низці чинних міжнародних договорів і нормам міжнародного права), анексія нею Криму та організований і військово підтриманий Кремлем сепаратистський заколот у Донецькій і Луганській областях. Не останню роль за таких обставин покликані відігравати й процес формування позитивного іміджу України на міжнародній арені, протистояння недружнім акціям у світовому інформаційному просторі, побудова ефективної взаємодії із закордонним українством та відродження довіри до влади в країні.

У процесі досягнення зазначених цілей важливу роль відіграють відносини України з іншими державами в рамках розвитку міждержавного співробітництва на двосторонньому рівні та всередині міжнародних інституцій, особливо якщо такі відносини визнані сторонами як стратегічні. Українсько-американське співробітництво стало показовим у процесі розбудови стратегічного партнерства нашої держави з іншими міжнародними акторами. Розвиток міждержавних відносин між Україною та США можна умовно поділити на кілька періодів, що характеризувалися як проривами української дипломатії, її великими здобутками, так і не меншими помилками й втратами. Вагомого значення набуває розвиток стратегічного партнерства і з огляду на роль США у сучасних міжнародних відносинах. Саме тому проблематика розвитку українсько-американських відносин потребує уваги та ґрунтовного вивчення. Досить вагомим внеском у започаткування наукових дискусій з проблематики становлення та розвитку українсько-американських відносин і

особливо проголошення та практичного досягнення їх стратегічного рівня може стати монографія В.М.Шамраєвої „Українсько-американське стратегічне партнерство: концептуальні засади й практична реалізація” (2015 р.)

Проголосивши українсько-американські відносини такими, що досягли рівня стратегічного партнерства ще у 1990-х рр., Україна ще повинна докласти багато зусиль для того, аби їхнє практичне наповнення відповідало закріпленому визначенню. З огляду ж на сучасний стан розвитку системи глобальних і регіональних міжнародних відносин, а надто кризові явища навколо України, надзвичайно важливим для гарантування національної безпеки й успіху реформування нашої держави є її стратегічне партнерство зі США й набуття нею спеціального статусу – головного союзника Сполучених Штатів поза блоком НАТО.

Монографія В.М. Шамраєвої стала чи не першою у вітчизняній історіографії спробою здійснити комплексний аналіз інституту стратегічного партнерства як одного з інструментів зовнішньої політики держави на прикладі розвитку українсько-американських міждержавних відносин.

У роботі автором досліджено еволюцію концепції стратегічного партнерства у вітчизняній та світовій політичній думці; узагальнено основні підходи до таких базових концептів, як „зовнішня політика”, „зовнішньополітична стратегія”, „стратегічне партнерство; визначено специфіку практичної реалізації стратегічного партнерства в українській зовнішній політиці; на основі аналізу офіційних документів визначено спільні зовнішньополітичні інтереси України та США як стратегічних партнерів; виявлено основні чинники, які визначають суперечливість процесу наповнення реальним змістом стратегічного партнерства в українсько-американських міждержавних відносинах; здійснено спробу виробити практичні рекомендації щодо підвищення інтенсивності процесу наповнення українсько-американських відносин реальним змістом, який би повністю відповідав проголошеному рівню стратегічного партнерства та адаптації

його до особливостей сучасної політичної ситуації.

Велику увагу приділено й історичній ретроспективі виокремлення українського напрямку у зовнішній політиці США на початку ХХ ст. Проблематику формування позиції США в українському питанні доцільно розглядати крізь призму зовнішніх і внутрішніх чинників, які впливали на вироблення американської зовнішньополітичної стратегії в період Першої світової війни і по її завершенні, в умовах формування Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин. Взагалі першу половину ХХ ст. можна вважати періодом боротьби інтервенціоналізму та ізоляціонізму при формуванні американської зовнішньої політики.

У політиці Сполучених Штатів в українському питанні переплелися три визначальні фактори: пріоритет для американського бізнесу економічних відносин із Росією; неможливість емігрантів – вихідців із України кардинально впливати на позицію США; переважання серед українських емігрантів прихильників соціалістичної ідеї, що, у контексті революційних подій у Європі, викликало занепокоєння американських правлячих кіл. Водночас більшою прихильністю США та Антанти користувалися українці Австро-Угорщини як держави-супротивника в Першій світовій війні, але оминалися увагою проблеми Наддніпрянщини, оскільки вона входила до складу союзної Росії.

Одним із чинників, що впливали на процес вироблення позиції США в українському питанні міжвоєнного періоду, стала міжнародна діяльність „екзильного уряду” УНР. На жаль, міжнародно-політичні умови для відновлення української державності виявилися ще менш сприятливими, ніж за доби Визвольних змагань 1917-1921 рр., а що стосується США, то після перемоги на президентських виборах В. Гардінга посилювався ізоляціонізм у американській зовнішній політиці. США усунулися від активного втручання в європейські справи, а український рух розглядався як деструктивна сила, що перешкоджала стабілізації Європи. Сполучені Штати віддавали перевагу збереженню єдності Росії, а згодом СРСР – як важливого чинника стримування реваншизму Німеччини та забезпечення консолідації європейської системи міжнародних відносин. На два десятиліття українське питання зникло з порядку денного політики США.

За часів Другої світової війни офіційна позиція США в українському питанні визначалась такими факторами: вимушеним зближенням і подальшим співробітництвом з СРСР; внутрішнім цивілізаційним розколом населення України на „західне” й „східне”; відновленням підтримки українських націоналістів з боку Німеччини; опозицією союзників США щодо можливої зміни державних кордонів у Європі; головним завданням США – нанесенням поразки гітлерівському нацизму. Тому США обмежувалися загальними заявами, спробами передбачити розвиток подій в Україні у повоєнні роки, оцінкою потенціалу ОУН-УПА, вивченням характеру діяльності українських емігрантських організацій у контексті реалізації американських національних інтересів. Підходи Вашингтона могли змінитися лише у випадку реалізації державного самовизначення України внаслідок волевиявлення її народу або визвольної боротьби за підтримки більшості українських громадян.

Поновлення дискурсу українського питання в зовнішній політиці США на останньому періоді Другої світової війни було зумовлено поверненням Кремлем радянським республікам деяких зовнішньополітичних функцій і потребою вироблення узгодженої позиції західних держав з цього питання. За цих умов перед правлячою елітою Сполучених Штатів постав комплекс питань, пов'язаних із реакцією на вихід Української РСР на міжнародну арену, розробленням нових доктринальних підходів до українського питання, врегулюванням практичної взаємодії з радянською Україною в рамках ООН і узгодженням такої діяльності з українськими емігрантськими організаціями.

12 грудня 1991 р. Держсекретар США Дж. Бейкер визначив низку пріоритетів, пов'язаних із дипломатичним визнанням нових держав у такому порядку: 1) воєнна й особливо ядерна безпека; 2) демократія; 3) ринково зорієнтована економіка. Отримавши позитивну відповідь від українського керівництва щодо цих принципів і міжнародних зобов'язань України (як одної з держав- правонаступниць СРСР) щодо Договору про звичайні збройні сили у Європі 1990 р. й Договору про нерозповсюдження ядерної зброї 1968 р., США, відразу ж після відставки М.Горбачова 25 грудня, офіційно визнали Україну.

З розпадом СРСР Сполучені Штати почали відводити Україні окреме місце у своїй європейській політиці, окреслилася обопільна зацікавленість у розбудові конструктивних двосторонніх міждержавних відносин. Україна посідала різне місце за пріоритетністю у зовнішній політиці адміністрацій американських президентів, що змінювалося в залежності від подій на міжнародній арені, внутрішньої політики в Україні та ступеня впливу тих чи інших політичних сил на провід США.

У той же час українсько-американські відносини були визнані сторонами як стратегічні і мають для України пріоритетне значення. Зв'язок проблеми, визначеної дослідником у рецензованій монографії, з важливими науковими і практичними завданнями щодо формування та розвитку новітньої зовнішньополітичної концепції України є достатньо обґрунтованим.

Рецензована монографія містить аналіз сучасного стану розвитку стратегічного

партнерства між Україною і США та рекомендації щодо підвищення його ефективності та інтенсивності, що заслуговують на увагу як наукових кіл, так і профільних міністерств та інших органів влади. Варто уваги й виявлення специфіки розвитку партнерства в умовах асиметрії сучасних міжнародних відносин. Позитивним напрацюванням є пропозиції щодо вдосконалення договірної бази та механізмів розвитку українсько-американського співробітництва.

Наукові висновки, отримані автором, є логічними та структурованими хоча, звичайно, науковий загал може не з усіма з них погодитися, і тому залишається місце для розгортання подальшої наукової дискусії. Вагомим у цьому напрямку є те, що у представленій монографії зазначені перспективи подальших наукових розвідок з досліджуваного питання.

Наукове видання

В І С Н И К

*ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА*

**Серія „Питання політології”
Випуск 28**

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Українською, російською та англійською мовами

Комп’ютерне верстання – Н.І. Безугла

Підписано до друку 26.11.14 Формат 60x84/8. Папір офсетний.

Друк ризограф. Ум. друк. арк. – 20,2. Обл.-вид. арк. 23,5

Тираж 100 пр. Ціна договірна. Зам. № _____

61022, м. Харків, майдан Свободи, 6
Харківський національний університет імені В.Н.Каразіна,

Надруковано ФОП „Петрова І.В.”
61144, Харків-144, вул. Гв. Широнінців, 79-в, к.137, т.(057) 362-01-52
e-mail: bookfabrik@rambler.ru
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ВОО № 948011 від 03.01.03р.